

Görömbei András

AZONOSSÁGTUDAT, NEMZET, IRODALOM

Nap Kiadó, 2008

AZONOSSÁGTUDAT, NEMZET, IRODALOM

Az irodalom értelméről

Az önismeret tudatos viszonyulás önmagunkhoz. Az irodalom önismerete tehát az irodalmi tudat mai állapotával való számvetés. Milyennek látjuk az irodalmat és az irodalom helyzetét, szerepét, lehetőségeit a XXI. század kezdetén?

A személyiség és a közösség önazonossága folyton változik. Ez a folyamatos alakulás adja azt az erkölcsi feladatot, hogy a személyiség és a közösség felelős önmagáért, felelős azért, hogy miként alakítja sorsának azokat a tényezőit, amelyekbe beleszólása van. Mivé alakítja önmagát?

Ez nemcsak egy-egy személy vagy közösség napi gondja. Az önmagáért való felelősség elől az irodalom sem térhet ki.

Nem véletlen az, hogy az irodalom a maga kezdeteitől fogva tudatosan foglalkozott önmagával. Az ars poeticának már Horatius óta kettős jelentése van. Jelenti a mesterségbeli fogásokat, a megcsinálás művészetét, s jelenti a művészet funkciójának, céljának, küldetésének a megfogalmazását.

Amikor a múlt század elején Horváth János a magyar irodalom fejlődéstörténeti útját fölvezette, az irodalmi tudatot az író és az olvasó szempontjából egyaránt megvizsgálta. Irodalmi tudat az írónak az irodalomhoz, elődeihez és olvasóközönségéhez való tudatos viszonyulását és az olvasónak az irodalomról alkotott felfogását egyaránt magában foglalja.

Az irodalmi tudat az irodalom önszemlélete.¹

Horváth Jánosnak a történetiség és az önelvűség szempontjai szerint felépített irodalomkonceptiója szerint a magyar irodalom a magyar nemzeti öntudat és önismeret semmi mással nem helyettesíthető forrása és értéke. Horváth János fejlődéstörténete a nemzeti klasszicizmusban a nemzet erkölcsi és értelmi erőinek olyan szintetizáló esztétikai megvalósulását látta, amelyik mintegy arányosan magába olvasztotta az összes korábbi értéket és amelyet soha többé nem nélkülözhet a nemzet.

A Nyugat-mozgalom kibontakozása idején egy időre úgy látszott, hogy a magyar irodalom új korszaka csak a tagadás szintjén kapcsolódik a nemzeti klasszicizmus értékeihez. Ha azonban máról visszanezve az irodalom önismerete és a nemzeti önismeret szempontjából tekintjük végig XX. századi irodalmunkat, akkor a folytonosság erősebbnek látszik, mint a szakítás.

A Nyugat-korszak az individualizmus jegyében szabad teret biztosított a személyiség önmegvalósításának. A kezdeti forrongás után azonban nagy alkotói klasszicizálódtak. Szemléletükben éppúgy fontos helyet kaptak a nemzeti közösség kérdései, mint a XX. század elejének személyiség-problémái. A Nyugat egyszerre óvta a művészet és a személyiség autonómiáját, de legnagyobbjainak szemhatárából soha sem esett ki a nemzeti közösség sorsa sem. Ady és Móricz művészetében pedig mindig is kitüntetett helye volt.

A harmincas évek magyar irodalma pedig azért is lehetett irodalmunk újabb reformkora, mert alig másfél évtized alatt hatalmas művek sorában védte a személyiség autonómiáját és kereste a nemzeti közösség boldogulását, a Trianont követő kétségbeesést a nemzet szellemi fölegyenesítésével próbálta ellensúlyozni.

Majd az újabb történelmi katasztrófa után, a második világháborút követő diktatúra évtizedeiben irodalmunk úgy is nézhető, mint a szellem szabadságharcának művészi megnyilatkozása.

A remekművekben sohasem állt szemben egymással a művészi és erkölcsi érték, a művészet autonómiája és az emberi, közösségi felelősségtudat.

---

¹ V.ö.: Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. 1908. In: H. J.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 16-17.

Legnagyobb íróink műveikkel minden időben cselekvő történelmi jelenlétet vállaltak a nemzet állapotának művészi megítélésével. Erről ars poetica jellegű műveikben közvetlenül is vallottak.

Nemcsak a társadalmi felelősségtől áthatott, közösségi elkötelezettségű írókra kell itt gondolnunk, hanem az olyan művészekre is, akik egyébként tartózkodtak a közvetlen társadalmi megnyilatkozásoktól. Történelmünk egy-egy nehéz pillanatában azonban ők is belső szükségét érezték annak, hogy közvetlenül is állást foglaljanak olyan politikai vagy társadalmi kérdésekben, melyek pillanatnyi állása elkerülhetlenné tette az írástudók felelősségének vállalását: az igazság szellemének képviselőit.² Babits, Kosztolányi, Márai lehet itt a példa.

Illyés és Németh László mindenkor nyíltan vállalt küldetésstudata közismert. Tamási Áron pedig egyenesen azt vallotta, hogy "az író nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirtet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött a népevel cselekednek".³

A közösségi sorsért való felelősséggel spontán módon telítődött remekművek egy-egy adott történelmi időszakban óriási erkölcsi-szellemi hatást fejtettek ki. Joggal mondta Nagy László: "Verseimben hatalom van."⁴ Az irodalomnak természetesen nem a megoldó, hanem a kifejező és megítélő hatalmára gondolt.⁵

Az irodalomnak minden időben rendkívül sokféle funkciója és feladata volt. A lélek aspektusainak Weöres Sándor-i "öklözése" vagy Szilágyi Domokos "holtsúlyos játék"-ai éppoly fontos emberi tettek, mint az elviselhetetlen zsarnokságot pontos megnevezéssel tagadó Illyés Gyula verse. Az irodalomban az igazi értékek összeadódnak.

Az irodalomnak egészen a rendszerváltásig nagy szerepe és jelentősége volt a nemzet életében.

Olvasók, író-olvasó találkozási résztvevői közvetlenül is tapasztalhatták az irodalom lélekemelő, szabadságot nyitó, erkölcsi igényességet sugalló, történelmet tisztázó, emberi méltóságot védő, fájdalmat oldó, okos kételkedésre hívó erejét.

Még az irodalomtanár is örülhetett annak, hogy hivatása egzisztenciális súlyú tárgyhoz kötötte. A művek értelmezése, közvetítése közben a közvetítőre is rásugárzott az irodalom erkölcsi-szellemi fontosságának a fénye. Úgy érezhette: van értelme munkájának. Úgy érezhette: egy olvasói közösség része. Közös gondolkodás, közös akarat szereplője.

*

Aztán egyszer csak nem lehetett nem tapasztalni azt, hogy mindennek vége van. Látványosan lecsökkent az érdeklődés az irodalom iránt. Értéke és becsülete a társadalom tudatában szinte semmivé vált.

Mintha a politikai szabadság az irodalom halálát is jelentené. Mintha már nem volna rá szükség.

Leértékelődött a klasszikus irodalmi hagyomány is. Úrrá lett a felejtés minden érteken. Szinte divattá vált a fanyalgás a klasszikusokon. Domokos Mátyás legtöbb klasszikusunkról elkészíthetné az adósságlevelet.

Nincs már olvasó. Átváltozott televíziónézővé.

Nincs már irodalmi élet. Átváltozott politikai acsarkodássá.

A szabadsággal a szellemi közömbösség, érdektelenség köszöntött be. Mintha az irodalmat korábban csak politikai súlya tartotta volna életben.

² Babits Mihály: Az írástudók árulása. In: B. M.: Esszék, tanulmányok. Bp. 1978. 232.

³ Tamási Áron: Érzelem a népiségről. Szabadegyetemi előadás. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1982. 222.

⁴ Nagy László: Interjú, 1965. In: N. L.: Adok nektek aranyvesszőt. Összegyűjtött prózai írások. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1979. 57.

⁵ Nagy László: A küldetés. In: N. L. uo. 63.

A szellemi értékek semmibevevése tapasztalható az élet minden területén.

Az egyetlen mérték a gyors anyagi érvényesülés lett. Mindegy, hogy milyen áron, mindegy, hogy milyen erkölccsel.

Kétségbe vonták nemcsak a személyiség értékét, hanem a személyiség létét is.

A szellem társadalmi megítélésében meghatározó szerepet kapott a kereskedelmi szempont.

Nem az esztétikai értékelés rangsorolja a műveket, hanem a kereskedelmi érdek és a reklám.

Mi tagadás, ehhez a szemlélethez irodalmunk egyik része is idomult.

Az irodalomban soha nem tapasztalt méreteket öltött a játék, a nyelv és a gondolkodás törvényeinek játékos kifordítása, szétszerelése.

Iszonyú mennyiségű szöveg jelenik meg, de mélyre szállt a szellem minősége.

Az író már szövegekkel csak játszik. Elég már szellemi teljesítménynek az, hogy az író valamely klasszikus művet szétbont. Szójáték szójáték hátán. Semmi egzisztenciális súly, semmi szellemi teremtőmunka.

A legdivatosabb teória az lett, hogy a mű ne jelentsen semmit, hanem legyen.⁶ Mintha a lét és a jelentés kizárnák, nem pedig feltételeznék egymást.

(Erre a teóriára mondta Rákos Péter: "A mű azonban, diszciplínánk szíve, fittyet hány ennek a jámbor óhajnak: van is, jelent is."⁷)

Öreges zsörtölődésnek tűnhet fel mindaz, amit itt szóvá teszek. Pedig nem ezeknek a jelenségeknek a léte zavar engem. Hanem csak a kizárólagossá tétele. A könnyűség, súlytalanság, jelentésnélküliség eszményítése.

Az olvasó sokszor már nem tudja azt sem, hogy azt a szerzőt olvassa-e, aki a könyv címlapján szerepel, mert lehet, hogy könyvének minden sora rejtett idézet, átvétel.

Paul Valéry írja azt, hogy a vers méltósága abban van, hogy egyetlen hiányzó szó lehetetlenné teszi.⁸ Különleges divat lett ma a versrongálás. A megrongált versek azonban legtöbbször csak a rongálás ösztönét elégítik ki. Új művet nem hoznak létre az ötletszerű szócserek, csupán a régit gúnyolják ki.

Az intertextualitás kizárólagossá növesztett divata ma többnyire a kultúra ellen hat, mert csak rombol, csak súlytalanít.

Pedig ez is olyan művészi módszer, amelyiknek nemcsak többszázados hagyománya, hanem remek eredményei is vannak.

Önmagában minden módszer csupán eszköz. A felhasználástól függ, hogy a teremtés vagy az időtöltés eszköze-e. A játékos kifordítás éppúgy lehet zseniális teremtő munka, mint a megfelelő helyen és módon alkalmazott szövegköziség.

Az esztétikai értékelés mai hiányosságait jelzi a másik véglet is. A nagy közönség előtt a romantikából évszázados késéssel átörökített írói módszerek alapján készült műveknek soha nem látott divata keletkezett az értékes művektől fölöttébb tartózkodó közönség körében.

Eltűnt az értő, érdeklődő, az irodalomtól összetett, mély esztétikai élményt váró olvasó.

Soha ennyi könyv nem jelent meg, de még soha nem volt ilyen kevés olvasó.

Az érdektelenség pedig kedvét szegi az íróknak is. Vagy arra ösztönzi őt, hogy szórakoztatással próbáljon közönséget találni.

⁶ "A poem should not mean / But be." Archibald Mac-Leich. Idézi Bókay Antal - Vilcsek Béla: A modern irodalomtudomány kialakulása. Osiris Könyvtár. Bp. 1998. 392.

⁷ Rákos Péter: Midőn ezt írtam... In: R. P.: Prágai örjárat. Kalligram. Pozsony, 1995. 10.

⁸ Paul Valéry: Aforizmak. In: Ars poéticák a XX. századból. A szövegeket válogatta és szerkesztette Sík Csaba. Gondolat. Bp. 1982. 167.

Szomorúan tettem félre a minap is a ragyogó tehetségű költő új verseskötetét, mert egészen nyilvánvalóvá vált belőle, hogy semmit nem akart a költő, még igazán játszani sem, csak írni, csak írni.

Eközben irodalmunk jó részéből kimarad korunk, kimarad minden, ami létünket jellemzi és meghatározza, kimarad az is, amitől szenvedünk, az is aminek örülünk.

S főként kimarad a tágasság, a távlat, az eszmélkedés.

*

Mire kimondom ezeket a keserű szavakat, bennem is föltámad az ellenkezés önmagammal szemben, hiszen művek sora jut eszembe az utóbbi évtizedből is, amelyek pusztá létükkel cáfolják ezt.

Igen, művek még vannak is, de nincs körülöttük eleven közeg, közgondolkozás, szellemi élet.

Az irodalom funkciójának lefokozása, személyiség- és közösségalkító szerepének kétségbevonása, leértékelése, kiiktatása mindennapi életünkben tény.

Ebbe mégsem lehet belenyugodni, mert önmagunkat szegényítjük ezáltal egészen az emberlét megkérdőjelezéséig.

Vissza kell szerezni, újra fel kell építeni az irodalom nélkülözhetetlenségének hitét, fontosságának tudatát.

Történelmünk mostani kihívásaira most is autonóm személyiségekből álló nemzeti közösségként kell válaszolnunk.

Irodalmunk az egyén és a nemzeti közösség önismeretének, öntudatának legfontosabb bázisa és erőforrása volt minden időben.

Kultúránk történelmi tapasztalata az, hogy a tartós jelenlétre számító igazi érték mindig messziről jön, gazdag gyökérből táplálkozik, gazdag hagyományt foglal magába és újít meg.

Az irodalom presztízsveszteségét sokan könnyedén tudomásul veszik, hiszen - mondják - Nyugaton már rég lejátszódott ez a folyamat.

Ez bennünket nem vigasztalhat.

A magyarság nincs olyan szellemi-erkölcsi állapotban, hogy a kultúra, így az irodalom önismeretre, öntudatra, igényességre, kételkedésre ösztönző erejéről lemondhatna.

Utóbbi másfél évtizedünk összes öröme és gyötrelme mégis csak az irodalomban kapott leginkább összetett kifejezést. Ha közel hajlunk egy-egy életműhöz, gyakran tapasztalhatjuk, hogy az irodalom szembesít bennünket "békebeli kannibál" önmagunkkal éppúgy, mint a "magyar abszurd"-dal.⁹ A kételyes lélek transzcendencia igényével, a "gondviselő félelem"-mel éppúgy, mint a nemzeti szétszóródásunk ma is drámái kérdéseivel, azzal például, hogy "Miféle ország az, / amelyikben ott él egy másik ország is?"¹⁰ Irodalmunk figyelmeztetett döbbenetes erővel az erdélyi változatlanságokra és hollóidő-történelmünkre is.¹¹ Az irodalom tartja ébren honvágyunkat "egy sosem volt-lehetett Magyarország után".¹² S az irodalom világítja át az egykori besúgórendszer gyalázatos működését és annak máig ható morális következményeit is.¹³

S a példák vég nélkül sorolhatók.

⁹ Utalás Nagy Gáspár *Békebeli kannibálok és Magyar abszurd* című verseire.

¹⁰ Utalás Kányádi Sándor *Valaki jár a fák hegyén* és Csoóri Sándor *Látomás fényes nappal* című versére.

¹¹ Utalás Sütő András *Erdélyi változatlanságok* és Szilágyi István *Hollóidő* című műveire.

¹² Utalás Döbrentei Kornél: *Honvágy egy álom után* című versére.

¹³ Utalás Esterházy Péter *Harmonia caelestis* és Nagy Gáspár *Szigorúan titkos állambiztonsági barlangrajz* című művére.

Az irodalomban óriási önismereti lehetőség van, mert - Ágh István pontos szavával szólva - "a művészet erkölcsi föltétele az őszinteség".¹⁴

A műalkotás semmi mással nem pótolható létismereti értéket ad az embernek. A személyiség és közösség örökké változó identitásának legmélyebb forrása, táplálója, folyamatos kiteljesítője lehet a művészet, ha él vele, ha dialógusba lép vele.

Nemcsak olvasói tapasztalatunk ez. A XX. század legnagyobb hatású filozófusai, teoretikusai bizonyítják ezt, akik nézeteiket remekművek elemzéséből kristályosították ki. Heidegger szerint "A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe."¹⁵ Ez pedig azt jelenti, hogy a műalkotás fényre hozza az elrejtettségből a létezés igazságát. Az igazság itt a mélyebb értelmet, a "a létező el-nem-rejtettségét jelenti". A műalkotás a maga alkotott léte által egy világot nyit ki, s ezt a világot szembesíti a befogadóval. "A mű alkotott-léte azt jelenti: az igazság rögzítése az alakban."¹⁶ A mű a benne történő igazsághoz tartozóvá teszi a befogadót, kiszabadítja élményei kötöttségéből, rálátást biztosít számára a létre. A költészetben "történik meg a mérték vétele, amely révén az ember mértéket kap létezésének tágasságához".¹⁷

A nagy mű megkérdőjelezi, módosítja az addig vitathatlannak hit szemléletet. Új, gazdagabb, igazabb világlátást ad befogadójának. "A mű igazi léte abban áll, hogy tapasztalattá válik, mely megváltoztatja a tapasztalót"¹⁸ - viszi tovább Heidegger gondolatait Gadamer.

A mű alkotott létében a létezés igazsága mutatkozik meg, mely mindig több, mint maga a tárgy, amelyet bemutat. Ez a lényeg-megmutatás a műalkotás létmódja. Ez viszont csak a befogadó aktív közreműködésével tud érvényesülni - fűzi tovább elődei gondolatát Hans Robert Jauss, aki azt is bemutatja, hogy a műalkotással nyitott lélekkel dialógusba lépő olvasó új szemlélettel, új világtapasztalattal gazdagodik. Az irodalmi mű megváltoztatja, gazdagítja világlátásunkat, megkérdőjelezi beidegződéseinket, a világ új észleléséhez segít bennünket.

*

Van olyan vélemény is, hogy az irodalom szerepe szabadsághiányos időszakokban növekszik meg. Ez bizonyára így van. Az emberlét minőségét azonban nemcsak a szabadság hiánya veszélyezteti. Most más hiányoknak vagyunk szenvedő tanúi: a szabadságban alászállt az életünk szellemi és erkölcsi színvonala. Ennek megjavításában különleges szerepe lehetne az irodalomnak, melynek minden nagy műve kísérlet arra, az egyedi jelenséget az elvvel, végest a végtelennel, a tárgyat a gondolattal, az embert a világgal, a cselekvést az erkölccsel szembesítse.¹⁹

Alaposan megfáradt, elbizonytalanodott rendszerváltozásunk mai problémái közepette arra is érdemes gondolnunk, hogy: "A pszichológiának van egy műszava: feldolgozás (elaboráció). Csak az élhet egészségesen, különösképpen csak az tud túljutni az élet válságain, aki fel tudja dolgozni, ami vele történt. A társadalomnak is szüksége van erre. A szellemi életnek, benne az irodalomnak ebben van nélkülözhetetlen szerepe. Nem az, hogy a társadalom helyett elvégezze, hanem hogy mintegy laboratóriumi keretekben előkészítse a feldolgozást."²⁰

Mindemellett az irodalom az anyanyelv és a gondolkodás karbantatásának is nélkülözhetetlen eszköze és gyakorló terepe.

¹⁴ Ágh István: Az elsőtől a megíratlan versig. In: Á. I.: Ahogy a vers mibennünk. Széphalom Könyvműhely. Bp. 2000. 10.

¹⁵ Martin Heidegger: A műalkotás eredete. Európa Kiadó. Bp. 1988. 65.

¹⁶ uo. 99.

¹⁷ V.ö.: Martin Heidegger: "költőien lakozik az ember". In: M. H.: Válogatott írások. T.-Twins, Pompeji. Bp., 1994. 191-208.

¹⁸ Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer. Gondolat. Bp. 1984. 89.

¹⁹ V. ö.: Gyergyai Albert: Esszé az esszéről. In: Gy. A.: Védelem az esszé ügyében. 1984. 24-25.

²⁰ Vitányi Iván: Mérték és számadás. Csoóri Sándor: Készülődés a számadásra. Jelenkor. 1987. 11. 1027.

Egész irodalmunk tanúsítja Csoóri Sándor ama megállapításának igazát is, mely szerint „A művekben létrehozott igazságok pedig még mindig teret kértek maguknak a műveken kívül is”.²¹

Az irodalomból pedig a szellem, érzés, fantázia fénye sugárzik még azokra is, akik nem olvasnak.²²

Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában

1.

A köztudatban az utóbbi évtizedekben az irodalom közösségformáló szerepe leértékelődött. Pedig a művekben megnyilatkozó közösségi, nemzeti felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával, hanem egyenesen abból következik.

A művészet autonómiája azt is jelenti, hogy ha az alkotót nemzeti közösségének sorsa izgatja, akkor arról kell vallania, azzal kell szembesülnie.

Ez a nemzetféltő, nemzeti sorskérdésekkel szembesülő magatartás fontos vonása irodalmunknak.

A magyar irodalom legjobbjai mindenkor felelősnek érezték magukat nemzetük sorsáért és jövőjéért.

A nemzet kollektív identitás, azaz közös azonosságtudat. Közös emlék a múlttól, közös helyállás a jelenben és közös terv a jövőre.

Az utóbbi években a szakirodalom alaposan föltárta a nemzetfogalom rendkívül összetett történetét és bemutatta mai sokféleségét.²³ Európában ma nincs általánosan elfogadott jogi definíciója a „nemzet” fogalmának²⁴

Ez azonban egyáltalán nem csökkenti e fogalom jelentőségét, hanem körültekintő szemléletre kötelez. Mindenütt olyan nemzetfogalmat kell érvényesíteni, amelyik figyelembe veszi a helyi sajátosságokat és tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat.

„Trianon megtanított arra, hogy nem az állam, hanem a nemzet az a nagyobb összekovácsoló történelmi fogalom, amelyben mindenki elfér, aki magyarnak vallja magát, függetlenül attól, hogy milyen határok húzta keretben kell élnie.”²⁵

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti tudat és nemzeti önismeret. „Szellemi összetartó erő - a közérzés kohéziója nélkül nincs nemzet.”²⁶

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel. Ha a nemzet elveszti önazonosságának alapelemeit, nyelvét, történelmi tudatát, kultúráját, akkor megszűnik létezni.

Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata.

2.

Nemzeti önazonosságunknak anyanyelvünk a legfontosabb tényezője. Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem

²¹ . Csoóri Sándor: Nappali hold. In: Cs. S.: Tenger és diólevél. Püski Kiadó. Bp. 1994. II. 1160.

²² . V.ö.: Gerhard Kaiser: Wozu noch Literatur? Über Dichtung und Leben. München, 1996. 9.

²³ . S. Varga Pál, Debreczeni Attila munkái

²⁴ . A “nemzet” fogalma. (A Frunda-jelentés). Pro Minoritate. 2005/Tél, 111.

²⁵ . Benkő Samu: *hitkeresés évadján*. In: B. S.: Monológ alkonyatban, 2005. 265.

²⁶ . Illyés Gyula: Szellem és erőszak, 246.

sajátos szemlélet, gondolkodásmód, sajátos logika is. Az anyanyelv "az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója".²⁷ Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát. Az anyanyelvvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember.

A XVIII. század végén jelentős változás ment végbe a magyar nemzettudatban: nemesi előjogokra épülő nemzettudattal szemben az értelmiség ekkor kidolgozott egy nyelvi alapon elgondolt egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzet-eszme alapkritériuma így a nyelvi egységesség lett.²⁸

Magyarország történelmével magyarázható, hogy íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást, ezért a magyar irodalomnak a magyar nyelv igen gyakori témája.

Irodalmunk a nemzeti kibontakozás idején szinte "szakralizálta" a magyar nyelvet, azonosította a nemzeti identitással.²⁹

Trianon után ez a szakralizáció újra megerősödött, egyúttal azonban archaikus, sőt anakronisztikus jelleget is kapott, hiszen az anyanyelvet védő, értékeit tudatosító irodalomnak a reformkor, a nemzeti kibontakozás, az anyanyelvűség megteremtésének a korszaka volt a természetes ideje. Ez az archaizmus és anakronizmus azonban nem az irodalom bűne, hanem a történelemé.³⁰

A világban ma több mint hatszáz millió ember él nemzeti kisebbségben. A kisebbségi sorsú nemzetrészek esetében egzisztenciális kérdés az anyanyelv, a kommunikáció folyamatait biztosító jelrendszer karbantartása, minőségének megőrzése³¹

„Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudománypolitikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”³²

A magyarság anyanyelvvédő és az anyanyelv értékeit tanúsító irodalma az emberi szabadságigény és otthonosság-igény egyetemes érvényű megnyilatkozása is.³³

3.

Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot.

Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét "lenni vagy nem lenni" kérdését, mellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbítva tette ezt újra tragikusan időszerűvé.

²⁷. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In G. E.: *A sajátosság méltósága*. 1983. 94.

²⁸. (Bíró Ferenc könyve alapján) Debreczeni Attila: *Nemzet és identitás*. In *Nemzet - identitás - irodalom*, 201.

²⁹. uo.

³⁰. Sütő András *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvéről írta Alexa Károly: "A vállalkozás - 1977-ben szépíró írt nyelvvédő traktátust - archaikus. És régies a szó is, amit s amivel véd. Nem XX. századi. Utoljára a reformkorban jeletette a szó pusztá önmagával a szólhatást, a megszólalást, a pusztá szóért való szóemelést. Nem a mi dolgunk, a történelemé, hogy elszámoljon emiatt - e visszakanyarodásért - önmagával." Alexa Károly: *Maros menti Parainézis*. Kortárs, 1977.12. 2000.

³¹. Benkő Samu: *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület feladatai*. Bp. 1993. 13. (idézi uő: *Monológ alkonyatban*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005. 16.

³². Benkő Samu: *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület feladatai*. Bp. 1993. 13. (idézi uő: *Monológ alkonyatban*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005. 16.

³³. Minderről részletesen: Görömbei András: *Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban*. In G. A.: *Irodalom és nemzeti önismeret*. Nap Kiadó. Bp. 2003. 63-79.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony eszköze.

Irodalmunk időről időre nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

A magyar nemzeti tudat formálásában kitüntetett szerepe volt annak a közéleti erkölcsi igényességnek, mely a gyarlóságainkkal szembenező nemzeti önbírálatban nyilatkozott meg.³⁴

Czeslaw Miłosz szerint a közép-európai irodalmak legszembevetőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte.³⁵ Ez a megállapítás a reánk nézve különösen igaz.

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nemzet szellemiségét, lelkiségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással.

Emellett Trianon óta a magyarság egyharmada az ország határain kívül él. Ezek a tények telítették és telítik ma is nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat.

Történelmünkkel szorosan összefügg az is, hogy a nemzetben feloldhatatlannak látszó ellentétek feszülnek egymásnak századok óta. A magyar irodalom gyakran vált a nemzeti azonosság mértékévé.³⁶

Csak példaképpen utalok itt klasszikus irodalmunk egy-két alakjára.

A keresztény egységtudat és a teljes magyar magárahagyottság érzése talált feloldást a XV. századi magyar irodalomban abban az eszmében, hogy a magyarság a kereszténység védő bástyája. A haza és a kereszténység első összekapcsolása Janus Pannonius költészetében tűnik fel,³⁷ majd magyar nyelven Balassi Bálint műveiben kap világirodalmi rangú kifejezést.

Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposza közösségformáló és cselekvésre mozgósító történelemértelmezés. Zrínyi írói életműve „a kora újkori nemzeti önismeretnek és identitástudatnak legmélyebb forrása.”³⁸ Eposza „a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekuralizált nemzettudatot tükrözi.”³⁹

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadság-küzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*.

Katona József *Bánk bánját* a nemzeti függetlenséget, nemzeti érdekegyesítést szorgalmazó eszméje emelte nemzeti drámává.

A magyar nyelv egyik legnagyobb mesterének, Arany Jánosnak az organikus nemzeti kultúra és történelmi tudat megteremtése volt a fő művészi törekvése.

Jellemző a magyar irodalom nemzeti felelősségtudatára, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát is a sajátosan magyar nemzeti sorskérdések felől szemlélte, nem törekedett idealizálásra, hanem olyan problémát látott a Monarchiában mint valóságban, amelyre a saját nemzeti nézőpontja felől kell választ adnia.⁴⁰

³⁴ . Benkő Samu: Monológ az alkonyatban. 2005. 267.

³⁵ Miłosz, Czeslaw: A mi Európánk. In: A kétségbeesés tisztasága, 321.

³⁶ . Szegedy-Maszák Mihály: Nemezet, nyelv, irodalom az egységesülő világban. In Sz.M.M.: A megértés módzatai: fordítás és hatástörténet. Akadémiai Kiadó. Bp. 2003. 18.

³⁷ . Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. In: A magyar esszé antológiája. Sorskérdések I. Válogatta és szerkesztette Domokos Mátyás, Osiris, Bp. 2006. 108.

³⁸ . Bitskey István: Virtus és poézis. (Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben.) In: Nemzet - identitás - irodalom. Szerk.: Bényei Péter, Gönczy Monika, Debrecen, 2005. 52-62.

³⁹ . V.ö.: Imre Mihály: Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változata. Körösök vidéke. Szerk. Erdmann György. Gyula. Békés Megyei Levéltár. 1989. 6-7.

⁴⁰ . Gángó Gábor: Az Osztrák-Magyar Monarchia irodalmi ábrázolása Jókaitól Esterházyig. Kézirat.

4.

A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a XX. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatására csak monográfiák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzesszerűen utalok néhány modell értékű példára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a XX. század legelején Ady Endre nyitott új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának a minősége adta a tartalmát: „Kitárul afelé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom.” Ady művészete máig ható érvényű modellje annak a szellemi-erkölcsi szuverenitásnak, amely a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja.

A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas-harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy az addig a nemzet fogalmából kihagyott népréteget is a nemzetbe emeljék. A népi írók számára a nép az egész nemzetet jelentette. A népi jelzőt annak a politikai gondolkodásnak és cselekvésnek a jelölésére használták, amelyik egyszerre irányult a magyarság szociális és nemzeti problémáinak a megoldására.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

Németh László írói életművének összefogó, szervező elve a magyarság felemelésének a szándéka. Enciklopédikus műveltségét a magyarság erkölcsi minőségének javítására mozgósította. Az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, sors alakítására méltó és alkalmas erkölcsiség kialakításában jelölte meg. Regényeiben és drámáiban ennek a nagy tervnek, szándéknak az emberi akadályaival vetett számot. Esszéiben és tanulmányaiban a „minőség forradalmá”-t hirdette meg. A tragikus magyar sorsot pozitív feladattá, más nemzetek számára is példaadó küldetéssé akarta változtatni.

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés Gyula "korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét".⁴¹ A XX. század körülményei között is képes volt érvényt szerezni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példáit a klasszikus magyar irodalom olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi. Nagy versei - *Nem menekülhetsz, A Kacsalábonforgó Vár, Haza a magasban, Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, Egy mondat a zsarnokságról, Árpád, Bartók, Koszorú* - a magyar történelem egy-egy korszakának, egy-egy problémájának a nemzeti tudatot fölrazó megítélései. Nem egy esetben a magyar kultúra becsületének is védjegyei. Prózai művei önéletrajza vonalán haladva adnak átfogó képet a huszadik századi magyar történelemről. Drámáiban sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzeteit, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságra ösztönözzön.

A XX. század első felében a magyar irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

5.

Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben kimunkált szellemi-erkölcsi értékek alapján történt, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom érdekei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgári értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak bélyegezte és

⁴¹. Csoóri Sándor: *Illyés Gyula köszöntése*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. 1994. I. 395.

üldözte. Kirekesztette a nemzetből a Trianonban elszakított magyar nemzetrészeket éppúgy, mint a nyugati magyarságot.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi-erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott.

Az ezerkilencszázötvenes évek elejétől a rendszerváltozásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi-erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalata.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse elementáris erővel nevezi meg a zsarnoki uralom alá kényszerített ember alapélményét, a teljes kiszolgáltatottságot. Ez a vers csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg, s utána harminc éven keresztül, amíg a hatalom önmagára ismerhetett benne, újra tiltott mű volt, de már benne élt a nemzet tudatában.

A magyarság lealázása ellen már az ötvenes évek első felében remekművek tiltakoztak: *Tékozló ország*, *Gyöngyszoknya*, *Galilei*, *Bartók*, *Szerelem*, *Niki*. Elemi emberi jogokat és értékeket vettek védelmükbe a diktatúrával szemben. „Mert növeli, ki elfödi a bajt” - idézhetjük Illyés versének szállóigévé vált szavait. Juhász Ferenc történelmi tárgyú eposza azt tanúsította, hogy „a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség”. Déry kutyatörténetének nemzeti tudatot formáló üzenete pedig az volt, hogy „a szabadságot nem lehet semmivel sem helyettesíteni vagy pótolni.”

Irodalmunk így készítette elő a nemzet szellemiségében az 1956-os forradalmat és nemzeti szabadságharcot, melynek legjobb íróink műveikkel is cselekvő résztvevői voltak.

Az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon az irodalom a hatalom harmonikázó prése alatt folytatta küzdelmét az emberhez méltó életért.

Megtartó szellemi-erkölcsi erőt sugárzó művek sorát idézhetjük emlékezetünkbe ezekből az évtizedekből is.

Itt most csupán utalni tudok három fő tendenciára, melyek a hazugságra épült diktatórikus és nemzetellenes politikai rendszerrel szemben erősítették, tisztították a nemzeti önismeretet és öntudatot. Ez a három fő tendencia: a személyiség autonómiájának, szabadságának védelme, a szétdarabolt, szétszórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása és a magyar nemzetellenes történelmi tudat korrekciója.

Ezt a három problémakört veszem most sorra, mindegyiket művek sokaságával kellene bemutatni. Itt azonban most csak jelzést adhatok róluk.

1. A személyiség autonómiájának védelme.

A diktatúra fő ellenfele az autonóm személyiség volt. Az irodalom az elemi erkölcsi normákat is semmibe vevő politikával szembeszállva védte az emberi méltóságot, igényességet, az autonóm személyiség értékeit. Sok-sok változatban mutatta meg azt, hogy „az ember megcsúfolásával istent sem lehet szolgálni”.⁴²

Nagy László költészetének fő iránya a társadalmi zülléssel szembeforduló művészi küzdelem. A *Menyegző*, a *Medvezsoltár*, a *Balassi Bálint lázbeszéde*, a *Gyászom a Színészkirályért* és még oly sok nagy verse a társadalmi züllés leleplezése és a fenséges emberi magatartás példája.

Csoóri Sándor írói világképét áthatja a nemzeti felelősségtudat. Küldetésének vallja a fölismert és a kimondott igazságok közötti távolság megszüntetését. Művei szemléleti tágasságot, hangulati, érzelmi, gondolati gazdagságot sugároznak. Személyessége életművének hitelesítő középpontja. Írásai mindig eszméltető hírekkel, fölrázó gondolatokkal, érzésekkel lepnek meg. Művészetének vallomásos közvetlenségével is ösztönzi olvasóit a teljes belső szabadságra, a nemzeti, közösségi ügyekben való tájékozódásra és felelősségteljes cselekvésre.

⁴² . Illyés Gyula: *Kegyenc*. In I. Gy.: *Drámák*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969. II. 377.

Nagy Gáspár szerint a költőnek emlékeznie „esküdt kötelesség”, s nem lehet kisebb ambíciója, mint hogy éppen azt nevezze néven, amit a bölcs megfontolás, a gyávaság, az önmagát túlélt hatalom elhallgatni parancsol. Emlékezni, látni, megnevezni és sohasem félni - eme szemléleti alapelvek szerint épül költészetének morális és poétikai rendje. A hazugság, a történelmi tudatzavar, a történelmi és kulturális nemzetszűkítés, öncsonkítás ellen küzdve adott és ad példát arra, hogy modernség és közösségi küldetés, hagyományok gazdag sokféleségéhez való kötődés és korszerűség, erkölcs és esztétikum nem kizárják, hanem feltételezik egymást. Nemcsak néhány történelmi jelentőségűvé vált versével járt ösztönzőn, eszméltetőn előtte a magyarországi és kelet-közép-európai változásoknak, hanem egész habitusával, tisztaságot sugárzó és követelő magatartásával.

2. A szétszórt magyarság szellemi összetartozás-tudatának helyreállítása

A kommunista diktatúra kirekesztette a magyar nemzetismeretből és nemzeti önismeretből a határon túli magyarságot. A kisebbségi magyarságot kiszolgáltatotta a többségi államok asszimilációs törekvéseinek, a nyugati magyarságot pedig ellenségnek minősítette.

E példátlan önszemléleti korlátoltságot, nemzetszűkítést a magyar irodalom soha sem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban - a diktatúra lágyulásával párhuzamosan - irodalmunk folytonos küzdelemben kiharcolta a magyarság szellemi összetartozásának, egységes szemléletének a lehetőségét.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. A hetvenes-nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg - gazdag esztétikai változatokban - a kisebbségi léthelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a kisebbségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantasztikummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

Művek tucatjait idézhetjük, melyek az elemi emberi normák megsértését panaszolják. A kiszolgáltatott ember keserűségéről adnak számot. S változatos esztétikai formákban keresik a kisebbségi személyiség és közösség emberhez méltó létlehetőségeit, más közösségekkel egyenlő létesélyeit.

Sütő András - *Erdélyi változatlanóságok* című könyvében - sokszor idézi a svájci kantonok, finn, olasz, spanyol autonómiák példáját. Ezek azt bizonyítják, hogy a kisebbségek emberhez méltó élete nem illúzió csupán, hanem megvalósítható lehetőség.

A kisebbségi és a nyugati magyar irodalmak természetes integrálása a magyar irodalomba teljessé és összetetté tette a magyar irodalom nemzeti önismereti képét.

3. A történelmi tudat korrekciója

A kommunista hatalom történelmi amnéziát parancsolt a nemzetre. Eltiltotta a nemzetet saját történelmétől, eltiltotta önmagától. Gátolta a nemzet történelmi önismeretét, nemzeti létehez szükséges azonosságtudatának kialakítását. A történelmi amnéziával és ködösítéssel szállt szembe irodalmunk sok-sok maradandó alkotása.

A világháborús szerepünkről kialakított torz tudatot olyan művek korrigálták, mint a *Magyarok*, a *Kompország katonái*, a *Magyar apokalipszis*. Hosszan folytatható lenne a sor.

Most azonban az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc félévészázados évfordulóján inkább róla szólok néhány szót.

1956 a forradalmak világtörténetében vált fordulóponttá, mert nem egyetlen kizsákmányolt osztály, nem egyetlen elnyomott népréteg kereste benne a maga igazát, hanem

a totális emberi kiszolgáltatottság ellen lázadt fel egységesen egy egész nemzet. Ebben a forradalomban a megnyomorított, kiszolgáltatott tömegeből újra megszületett a magyar nemzet. Nem véletlen, hogy az Irodalmi Újság forradalmi száma 1956. november 2-án Petőfi *Ismét magyar lett a magyar* című versével indult. A nemzet szabadság-akarata kapcsolta össze a magyar történelemnek ezt a két eszményi pillanatát: 1848. március 15-ét és 1956. október 23-át. 1956 november 2-án íróink arról tanúskodtak az Irodalmi Újságban, hogy csodát művelt az „emelkedő nemzet” (Németh László), kivívta történelmének „legnagyobb és első győztes forradalmát” (Déry Tibor), a magyarság „az emberi fajta csillagfénye lett” (Örkény István).

Aztán 1956. november 4-én a szovjet hatalom fegyvereivel uralomra segített áruló vette át az ország irányítását. Kormányprogrammá lett a forradalom ellenforradalommal nyilvánítása és iszonyú megtorlása, a nemzeti érzés, önismeret, öntudat megsemmisítése.

1956 novemberében száznál több neves magyar értelmiségi - köztük Kodály Zoltán, Németh László, Déry Tibor, Verse Péter - nyilatkozatban vallotta meg - ezért ha kell a halált is vállalva - teljes egyetértését a magyar szabadságharc hőseivel s tiltakozott a forradalmárok letartóztatása és deportálása ellen.

Az írószövetség 1956 december 28-ai közgyűlése pedig Tamási Áron *Gond és hitvallás* című memorandumával fogadott hűséget a „a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett.”⁴³

A hatalmas idegen túlerő és az azt szolgámód kiszolgálók tömege azonban elérte azt, hogy a népesség legnagyobb részében hamarosan mélyre szálltak a forradalom eszméi. Morális nemzetvesztés történt, a többség csöndes kiegyezése a hatalommal. „Átváltak a béklyók cukorral cifra pereccé.”⁴⁴

Mégis, a szabadságnak a forradalomban átélt nagyszerű pillanatai és a forradalom soha meg nem cáfolt eszméi a nemzet belső, megtartó erejévé váltak az újabb hódoltság évtizedeiben. S egyre visszafoghatatlanabban szólaltak meg, követelték igazságukat.

A nyugati magyar írók hivatásuknak tekintették és tekintik ma is a forradalom eszméinek őrzését, dokumentumainak összegyűjtését, történetének tárgyilagos értelmezését. A forradalomról szóló műveik a rendszerváltozásig legális úton nem kerültek be Magyarországra, a nemzeti tudat formálásában mégis fontos szerepet játszottak, mert sokféle módon eljutottak a magyarországi értelmiség legjobbjaihoz. .

Magyarországon évtizedekig csak metaforikus költői áttételekben, rejtjeles beszéddel lehetett szóhozni a forradalom emlékét és eszméit. Az értelmezők nem világíthatták meg az „erős metaforák” üzenetét, mert az az írók elleni följelentés lett volna.

Március vagy Petőfi szólítása az októberi forradalom szólítása is volt a magyar irodalomban.

A prózairodalom az okkereső tárgyilagos számbavétel módszerével, a hatalom által okozott sérelmek megmutatásával próbált először tárgyilagosan számot vetni 1956-tal, de ennek a törekvésnek is gátat szabott a politika.⁴⁵

1956 három évtizeden keresztül tabutémának számított Magyarországon. Ez pedig lehetetlenné tette a reális történelmi tudat kialakítását. „Olyan ez, mintha egy drámában csakis a mellékszereplők mondatai hangoznának el, csak fojtott, részleges utalásból sejthetnénk, hogy a főszereplők miféle vélt vagy valóságos eszmék nevében csaptak össze. Holott annak, amit félig írtak meg, amit félig mondtak csak el, a másik fele elintézetlenül ott iszaposodik a valóság alján, a tudatunkban, a történelemben”⁴⁶ - írta Csoóri Sándor 1968-ban *A kiegyensúlyozottság ára* című esszéjében.

⁴³ . Tamási Áron: *Gond és hitvallás*. In T. Á.: *Zeng a magosság*. Szerk. Tamás Menyhért. Nap Kiadó

⁴⁴ . Nagy László: *Medvezsoltár*. In N. L.: *Versek és versfordítások*. I. Holnap Kiadó. 2004. 355.

⁴⁵ . Még a legjobb ilyen műben, Sánta Ferenc *Húsz óra* című regényében is kellett egy Igazgató

⁴⁶ . Csoóri Sándor: *A kiegyensúlyozottság ára*. In Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski, 1994. I. 223.

A „fölismerhetetlenre pofozott őszi hónap”⁴⁷ sokféle áttételben, utalásban kért szót irodalmunkban.

Petri György titokban terjesztett verse (*Személytelen voltál, mint a többi*) már a mártír miniszterelnök alakját és sorsát idézte föl:

De emlékezni szabad
a vonakodó, sértett, tétova férfira,
akibe mégis
fölszivároghatott
düh, káprázat, országos vak remény,

mikor arra ébredt
a város: lövik szét.

1984-ben pedig Nagy Gáspárnak a cenzúrán véletlenül átcsúszott verse antigonéi parancsként mondta ki azt, hogy a forradalom mártírjait:

egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI

A hatalom megfoszthatta állásától a bátor költőt, a kimondott igazsággal szemben már tehetetlen volt. „Ez a vers egy szál virág egy ma még nem létező síron, de meglesz a sír, s rajta lesz a virág” - mondta Csoóri Sándor 1985. március 12-én Nagy Gáspár írószövetségi perén. A következő évben egy másik Nagy Gáspár-versben Kádár János Judás szerepében ismert magára.

1956 októberének igazsága már kiiktathatatlanul helyet kért az ország nyilvánosságában is, s egyre egyértelműbben és egyre gyakrabban kérdőjelezte meg a forradalom elárulására épített rendszert.

*

A rendszerváltozás utáni időszak politikai küzdelmei háttérbe szorították a nemzet tudatában irodalmunk magasabb nézőpontú értékeit. Pedig a globalizálódó világban a személyiség és közösség legfontosabb védelme a nemzeti összetartozás érzése lehetne.⁴⁸

Az egészséges nemzeti tudat létszükséglete minden olyan közösségnek, amelyik a meg akar maradni. A globalizáció megsemmisítő tendenciáinak csak olyan nemzet tud ellenállni, amelyik nem végtelenül különböző, egymással szemben álló részekből áll, hanem amelyik nemzeti közösségként tud dönteni létének legfontosabb kérdéseiben.⁴⁹

⁴⁷ . Nagy Gáspár: Benézünk majd a Múltidőbe... ősszel. In N. G.:Szabadrabok. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 178.

⁴⁸ . Bogár László: Magyarország és a globalizáció. Osiris Kiadó, Bp. 2003.144.

⁴⁹ .V.ö.: Andrásfalvy Bertalan: Mit nevezhetünk magyarnak? In Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet-Rubicon Kiadó. Bp. 2005. 35.

Horváth János Ady-képe

I.

"A maga egzisztenciájának, közelebbi és távolabbi életszférájának problémáival minden korszaknak és minden nagy közösségnek szembe kell néznie - s akinek ez a nagy szembenézés reprezentatív módon sikerült, az a szó mélyebb értelmében nem évülhet el: az emberi szembenézés nagy láncolatában megőrzi a maga érvényességét" - írja Horváth János életművét mérlegelve Barta János. Majd így folytatja: "Így érzem én klasszikus érvényűnek Horváth János irodalomkoncepcióját is. Részleteivel vitatkozni, cáfolni és bizonyítani ezért ma már teljesen időszerűtlen; az a probléma sem merülhet föl, hogy egészében elfogadjuk vagy elutasítjuk-e. A megfelelő magatartás: befogadni kulturális örökségünk nagy, hatékony készletébe."⁵⁰ Horváth János életművét magam is ezzel a szándékkal olvasom.

Horváth Jánosnak éppen akkorra sikerült kialakítania a történeti anyagra épített irodalomtörténeti szintézisének a koncepcióját, amikor nagy erővel lépett fel irodalmunkban egy olyan szemlélet, amelyik minden lényeges ponton szemben áll azzal az eszménnyel, amelyet ő a nemzeti klasszicizmus fogalomkörében nemcsak megfogalmazott, de a magyarság szempontjából egzisztenciális jelentőségűnek is tudott.

Szakmai és emberi nagyságát mutatja, hogy nem tért ki a konfliktus elől, hanem szembenézett vele. S még inkább az, hogy jóllehet hű maradt a nemzeti klasszicizmus eszményéhez, kiváló művészi érzékével azonnal fölismerte Ady költészetének értékét és korszakos jelentőségét.

A nemzeti klasszicizmus irodalomtörténeti koncepciójának kidolgozásával szinte egy időben megírta az első, számos ponton mindmáig mértékadó Ady-tanulmányt. Másrészt viszont a Nyugat stílusforradalma ösztönzőn is hathatott arra, hogy a maga nemzeti klasszicizmus koncepcióját - az új kihívásokkal is szembesítve - minél összetettebben kidolgozza. Éppen a nemzeti klasszicizmus általa megfogalmazott koncepciója ösztönözte arra is, hogy a fölismert új értéket próbálja meg beilleszteni irodalmunk alakulástörténetébe.

Az 1909 novemberében 1910-es jelzéssel megjelent *Ady s a legújabb magyar lyra* című könyve a nemzeti klasszicizmus és az új irány szembesítése. Célja nemcsak a nemzeti klasszicizmus értékeinek igazolása és megerősítése, hanem az is, hogy az új irány legjelentékenyebb alakját, Adyt "leválassa híveinek és követőinek táboráról, s értelmező magyarázattal közelebb vigye ahhoz az olvasóréteghez, mely a konzervatív folytonosság letéteményese kell hogy legyen."⁵¹

Könyvének elején fölvezetja a nemzeti klasszicizmus jellegét és értékét. A nemzeti klasszicizmust a magyar kultúra szintetikus összegzésének tartja. Olyan erőt lát benne, amelyet hatástalaná tenni többé nem lehet, mert benne a nemzet erkölcsi és értelmi erőinek a legfontosabb elemei egyesültek.

Ez a magyar nemzeti klasszicizmus a Petőfi halála után a maga eredetiségében kibontakozó Arany művészetében teljesebben ki, ekkor már a népiesség helyett általános nemzeti jellege van. "Gyökeres, de nem fitogtatott nemzeti érzés az inspirációban; plasticitas, lélektani hűség az objektív műfajokban; bizonyos önmérséklet, józan tervezés a lyrában; szabályosság, magyar formák tökéletessége a kivitelben: jellemzi ezt a korszakot, melynek központi alakja Arany János, kiben - méltán - ma is az irodalmi fejlődés tetőpontját látjuk."⁵²

⁵⁰ . Barta János: Horváth Jánosról - a Fejlődéstörténet kiadása elé. In: H. J.: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 9.

⁵¹ Kenyeres Zoltán: Vázlat Horváth Jánosról. A nemzeti klasszikus értékrend szintézise. In: K. Z.: Irodalom, történet, írás. Anonymus Kiadó. 1995. 25-26.

⁵² . Horváth János: *Ady s a legújabb magyar lyra*. Bp. 1910. 8.

Horváth Jánosnak azonban szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy Arany János, akinek életművét a nemzeti klasszicizmus csúcsteljesítményeként értékelte, ekkor már több mint negyedszázada meghalt. Az újabb nemzedékben méltó folytatóra nem talált, vívmányait epigonjai hígítják föl, miközben egy merőben új irány diadalmasan kibontakozik.⁵³

A magyar irodalom nem minden alkotója illeszkedik a nemzeti klasszicizmus fölrajzolt képébe, s akik ezen kívül maradnak, azok "már ezáltal alkalmasakká válnak arra, hogy egy következő reactio elődeinek tegye meg őket, rájuk hivatkozzék".⁵⁴

Ezért az új irány vizsgálatakor először annak vállalt irodalmi előzményeit veszi számba. Rámutat arra, hogy a Holnap című antológia bevezetője Balassit, Csokonait, Petőfit Vajdát, Reviczkyt tartja az új irodalom őseinek. Minden olyan kiváló lírikusunkat tehát, akiben "a szabálytalanság, egyéni korlátlanág, életben és művészetben a convencio-ellenesség képviselőjét látják".⁵⁵ Balassit és Csokonait leválasztja a közvetlen elődök közül. "Petőfi, Vajda, Reviczky és - Ady Endre: nem egyforma jogosultsággal ugyan, de egyforma önérzettel, a kétség minden árnyéka nélkül hisznek egyéniségük rendkívüli voltában. Önérzetesekek, büszkék, különcök; önmaguktól feltétlenül elismert lángelmék."⁵⁶

Az új költők igazi őseit a francia dekadensekben és szimbolistákban jelöli meg, ahogy ők reakciót jelentettek a parnasszizmusra, "az hozzánk átültetve, reactio lesz egyeszersmind az Arany-Gyulai-korszak ellen is."⁵⁷

Minősítéseiből érezhető tartózkodása az új irányzattal szemben. Még egyértelműbb ez, amikor összegzőn szembesíti a magyar nemzeti klasszicizmust és az új költészetet. Ekkor a többes szám első személyű kifejezés is jelzi, hogy ő is a nemzeti klasszicizmus álláspontjáról szemléli az új irodalmat: "Új lyrikusaink különösen három ponton mondtak nemet a mi addigi általános igenünkre. Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztos, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd: azt hittük, ez a három végérvényesen megmarad, vagy legalább nyíltan meg nem támadtatik a magyar irodalomban. (...) S most egyszerre új irány indul, mely tagadásba veszi mind a hármát, s gögös nemzetköziséggel, satnya érzékiséggel és nagyképű homállyal lep meg. E három kő volt a megbotránkoztatás köve."⁵⁸

Horváth János a maga nemzeti és keresztény szemléletével nem lelkesedik Adynak sem a magyarságot bíráló, sem az érzéki szerelmet valló verseiért. Ezeknél azonban fontosabb szakmai probléma számára a harmadik botránnykő, a homályosság, érthetlenség, mert ez az új költészet lényegéhez vezet, ennek okai a lélek "megváltozott berendezésében rejlenek".⁵⁹

Az új költészet jellegét sokoldalúan jellemzi.

"Amit Ady a franciáktól, utánzóit tőle tanultak, az ösztönök költészete, mit a gondolkodás és tudatos érzés költészetével szemben most nem értékeln, csak konstatálni akarok."⁶⁰

Ady lírájának a keveredés adja egyik alaptémáját: nyugati és keleti, párizsi és ázsiai, szajnai és tisztai, tisztai és gangeszi egy személyben. Van benne egy ősember, meg egy legmodernebb párizsi. "Dekadens ízlés bizonyítéka egy másik bizarr keverék is: a primitív s a raffinált művészi elemek keveréke."⁶¹

⁵³ . V.ö.: Barta János i.m. 8.

⁵⁴ uo.

⁵⁵ Horváth János i.m. 9.

⁵⁶ uo. 11.

⁵⁷ uo. 13.

⁵⁸ uo. 15.

⁵⁹ uo. 22.

⁶⁰ uo. 24.

⁶¹ . uo. 29.

Ady költészetében "babona-teremtő tehetség" nyilatkozik meg. "Valamint az értelmes, egész lélek helyett az ösztön nyújtja e költészet alapmotívumait, úgy az alkotó képzelet helyét is a gyermeki, ősemberi képzelődés foglalja el, mely babonára vezet."⁶²

Az új líra legfontosabb kérdésének pedig azt tekinti, hogy miként lehet kifejezni "a tudatossá tevés eszközével a tudattalant, hogy mégis tudattalan maradjon?"⁶³

Ezután oly érzékletesen és pontosan tárja fel Ady költészetének különleges esztétikumát, hogy tanulmányának ezt a fejezetét - *Ady szimbolizmusa* címmel - fél évszázaddal később is változatlanul illeszthette tanulmánykötetébe.

Adyt - mindmáig érvényesen - az ő tanulmánya helyezte el szimbolista költőként a magyar irodalom alakulástörténetében. Ady szimbolizmusára már korábban is utaltak, de ezt a minősítést Horváth János indokolta és magyarázta meg összetetten és világosan.⁶⁴

A metafora, allegória és szimbólum elkülönítésével kimutatta, hogy Ady költészete "a képes beszéd egy különös neme", olyan új változata, melyet eddig költészetünk nem használt: "míg a metaforában a kép csak eszköz, csak a kifejezendő tartalom kedvéért van: itt önálló, konkrét létezés nyer: a szó szoros értelmében megelevenül".⁶⁵ A kifejezendő, a lélek "belemegy a konkrét valósággá élesztett képbe, sőt vele teljesen azonosíttatik".⁶⁶ A szimbólum többet mond, mint amennyit az egyenes beszéd volna képes tudunkra adni. Mindig marad a képben "valami többlet, amelynek nincs egyenest megjelölhető részletjelentése", s a szimbólumnak a "kifejezésbeli értéke éppen ebben a többletben van". "Ez a kifejezés tehát nem megértetés, nem fogalmi magyarázat, hanem megéreztetés, sejtetés, szuggerálás."⁶⁷

Ez a kifejezés már "nem a beszéd homályossága, hanem a beszéd segítségével kifejezésre jutott homályos, tudattalan lelkiállapot".⁶⁸ A szuggesztív erejű szimbólumok jelentik Ady nagy költői eredetiségét.

Látomásos költészet ez, a valóság szubjektív észrevétele: a tárgyi igazság hozzáidomítása a költő lelkiállapotához.⁶⁹

Így lett Ady költészetében mindent megelevenítő látomás abból, ami a modern költőknél csak a szemléltetés eszköze volt. Ihletettsége "a vallásos elragadtatással rokon, őseredeti költőiség."⁷⁰

"E hit előtt elmosódnak a határok, mik emberi és nem emberi lényeket elválasztanak: titkos rokonság jelei mutatkoznak minden létező között."⁷¹

Ezzel a látomásos jelleggel világítja meg Ady halál-költészetének azt a sajátosságát, hogy abban a halál is az élet része: "A lét és nemlét nagy kérdése ilyformán egy eredeti költői vízióval megoldatott. Élet mind a kettő, csak másnemű."⁷²

Utal arra is, hogy a mindent megelevenítő látomásosság révén rendkívül szuggesztív hatású ez a költészet. Az olvasónak az az érzése, hogy egy varázshatalmú, természetfölötti erővel rendelkező ember szól hozzá.⁷³

⁶² . uo. 31.

⁶³ . uo. 33.

⁶⁴ . Szini Gyula már 1906-ban úgy tárgyalta Ady költészetét mint kísérletet a szimbolizmus meghonosítására. A fiatal Kosztolányi is szimbolista költőnek nevezte Adyt. V.ö.: Király István: Ady Endre. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1970. I. 257.

⁶⁵ Horváth János i.m. 35.

⁶⁶ . uo.

⁶⁷ uo. 37-38.

⁶⁸ uo. uo. 38.

⁶⁹ V.ö. uo. 39.

⁷⁰ uo. 40.

⁷¹ uo. 41.

⁷² uo. 45.

⁷³ uo. 49.

Jól érzékeli Kenyeres Zoltán tanulmánya, hogy Horváth János "Ady, és az új költői irány mögé ki nem mondva is az újabb tudományos-filozófiai irányokat állította, az intuíció és a tudattalan fogalomkörét, Bergson és Freudot."⁷⁴

Nemcsak az Horváth János irodalomtörténeti érdeme, hogy fölismerte Ady költészetének korszakos jelentőségét, hanem az is, hogy a legmagasabb szinten általa megteremtett új lírai irány máig érvényes esztétikai jellemzését is adta. Jóllehet a maga erkölcsi ízlésével összeegyeztethetetlen közegből kellett kimentenie Ady költészetének esztétikai jellegét és értékét.

Adyt kiemelte - meg nem nevezett - utánzóik közül, de sokféle kifogást is tett költészetével kapcsolatban. Úgy érezte, Ady "olyanok malmára hajtja a vizet, akiknek legközelebbi céljuk nem lehet más, mint rombolás".⁷⁵ Széchenyi és Eötvös nemzetbírálata állítja példaképül eléje: "E két nagy férfiú nemcsak támadta, hanem szerette is a magyart."⁷⁶

Ady verseiből nem érezte meg ekkor még eléggé a magyarság szeretetét. Úgy látta, túlságosan sok még költészetében a céltudatlan harci kedv s a fiatalság provokáló gögje, kötekedő szubjektívizmusa. De igen nagy várakozással nézte Ady költészetét. Bizott abban, hogy éppen az, ami benne "ösi, ösztöni, atavisztikus maradék", az mélyebb erkölcsiséghez vezethet mind a fajszeretben, mind a vallásos érzésben.⁷⁷

Sokat várt Ady megtisztulásától, leszállásától öntitkunk mélységeibe. Ady olvasása őt arról győzte meg, hogy Adynak ezt a leszállást meg kell tennie.

A maga erkölcsi szemléletének maradéktalan képviselője közben is volt érzékenysége ahhoz, hogy észrevegye Ady költészetének különleges mélység-lehetőségeit, s a magyar kultúra sorsa érdekében aggódott annak kiteljesítéséért.

Ezt a belső, lényegi ráhangolódást Ady is megérezte. Rögtön barátjává fogadta szigorú erkölcsű bírálóját, értelmezőjét. Horváth János pedig örült ennek a barátságnak, annak ellenére, hogy egyéniségük és életmódjuk merőben különbözött egymásétól.

II.

Horváth Jánost Szilágyi Sándor mutatta be Adynak 1909 december elején valószínűleg a Három Hollóban. Szilágyi Eötvös kollégistaként Horváth János és Kuncz Aladár barátja volt, majd együtt tanított Ady Lajossal.

Ady és Horváth János megismerkedése, összebarátkozása után Ady hamarosan Párizsba utazott, onnan küldött 1910 februárjában meleg baráti hangú üdvözlő lapot Horváth Jánosnak, aki erre azonnal hosszú levélben válaszolt. Beszámolt arról, hogy sokat beszélgetnek Szilágyival Adyról, mert nekik az Öreg - így hívták maguk között Adyt - közös ügyük. Megbecsülését közvetlenül is jelezte, közölte vele, hogy Szilágyitól ellopott egy levelezőlapra fotografált Ady-képet, aztán Ady Lajostól is kapott egyet. Majd közvetlenül is megvallotta ragaszkodását Adyhoz: "Jólesett, hogy jó barátodnak szólítottál, mert én csakugyan annak éreztem magamat a legelső pillanattól kezdve, mikor költészeted eredetiségét s benne egész életedet, egyéniségedet megértettem. Mióta pedig találkoztam veled, sokszor érzem, hogy jó volna elmenni a Három Hollóba s egy kicsit bizalmasabban diskurálni. Olyan sok volna a megbeszélnivaló! S olyan néma az ember, mikor alkalom volna rá! S olyan ügyefogyott a magyar ember, mikor először kerül össze avval, akit szeret!"⁷⁸ Majd egyebek mellett könyvének visszhangjára is kitért. Örömmel állapította meg, hogy az "öregek

⁷⁴ . Kenyeres Zoltán i.m. 27.

⁷⁵ Horváth János i.m. 64.

⁷⁶ uo. 65.

⁷⁷ . uo. 66.

⁷⁸ Horváth János levele Ady Endréhez. In: Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. Szerkesztette, a szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1983. 359.

is szelídülnek". Arról a kettős törekvéséről is beszámolt, hogy Adyt elfogadtassa a konzervatív öregekkel, s hogy kimentse utánzó köréből: "Ha sikerül meggyőznöm az idősebbeket, az nagyobb örömem lesz, mintha az utánzókat sikerülne megszégyenítenem."⁷⁹

Ady már február 25-én megköszönte Horváth János levelét: "Használt az én majdnem reménytelen állapotomnak. Ezek, az ilyen szép gesztusok, tartják még bennem a lelket."⁸⁰

Ady általában képeslapot küldött, Horváth János pedig levélben válaszolt. Levezésük bensőséges, játékos. "Egy alkalommal Ady Beöthy Zsolthoz hasonlította Horváth Jánost, aki viszonzásul Kiss Józsefnek keresztelte őt. Ettől kezdve leveleikben gyakran Zsoltnak (Zoltánnak), illetve Józsefnek szólították egymást."⁸¹

Ady saját arcképével is megajándékozta Horváth Jánost: "Az én irodalom-történetíró, jó Horváth Jánosomnak" - dedikálta a képet 1910. november 4-én. Ez a kép aztán - Korompay Jánostól tudjuk - Horváth János dolgozószobájának a falára került, Deák Ferenc és Gyulai Pál, valamint Horváth József mellé, akik mellett még Nagyvárad képe volt látható.⁸²

Nagyon jólesett Horváth Jánosnak, hogy Ady *A Minden-Titkok verseinek* első ciklusát, *Az Isten titkait* neki és Szilágyi Sándornak ajánlotta.⁸³

1911 januárjában Horváth János "agglegény és remete" az Eötvös kollégiumi lakásának avatójára is meghívta Adyt, ekkor találkozott Ady az Eötvös Kollégium diákjaival is.⁸⁴

Olykor nagyon mély vallomás volt Ady egy-két soros képeslapja: "Édes Jánosom - írta Horváth Jánosnak 1911. február 14-én Párizsból - írj magadról, terveidről, mert Te vagy valaki, s neked lehetnek terveid. Én úgy élek Párizsban, mint egy elkésett szeptemberi pillangó. Semmi sincs már. Jobb lett volna lassúbb tempóban elvégezni életem posztulátumait. Most már nincs - semmi. Nagyon szeret s ölel Ady."⁸⁵ Horváth János játékosan próbálta felvidítani az "elkésett őszi pillangót". Beszámolt neki arról, hogy talált egy gyönyörű lányt, s megkérdezte tőle, hogy ha meg talál házasodni, eljön-e a lakodalmába, lesz-e a kislánya keresztapja. Játékosan számolt be Adynak irodalmi eseményekről is, köztük saját "bigott tanári cikk"-éről a *Nyugat magyartalanságairól*. Beszámolt arról az ötletéről, hogy lerajzolja Ady kalapját a Borsszem Jankó számára "hadd lássa a világ, milyen ízlése van egy huszadik századbeli magyar költőnek, egy modern költőnek, egy dekadens költőnek, egy symbolista költőnek". Majd azt kérte Adytól, hogy ajánljon neki egy jó álnevet, mert szeretné már kiadni a saját verseit.⁸⁶

Barátságuk mélységét jelzi, hogy 1911-ben kölcsönösen meglátogatták egymást szülőföldjükön. Ady augusztusban néhány napot, talán egy hetet töltött Horváth Jánoséknál Margittán. Nemsokára pedig Horváth János látogatta meg őt Érdmintszenten. Ady valószínűleg Margittán írta *Az Ősz szerelmei* című versét.⁸⁷ Jó érzéssel emlékezett vissza a Margittán töltött napokra.⁸⁸ Barátaikhoz írt leveleiben is gyakran kérte a tízes évek elején, hogy adják át üdvözlését Horváth Jánosnak.

1913 márciusában, Horváth János édesanyjának halálakor Máriagrünből küldött meleg hangú részvétnyilvánító lapot, ezzel az aláírással: "Ölel beteg barátod Ady".

⁷⁹ uo. 361.

⁸⁰ Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. 80.

⁸¹ Korompay János: Kéziratok és Ady-levelek Horváth János hagyatékából. ItK. 1968. 362.

⁸² Korompay H. János: Horváth János és Margitta. It. 1991. 1. 163.

⁸³ Horváth János levele Adyhoz Margittáról 1910. dec. 30-án. In: Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. 416.

⁸⁴ Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. Bp. 1983. 417.

⁸⁵ uo. 436.

⁸⁶ uo. 447-448.

⁸⁷ V.ö.: Korompay János: Kéziratok és Ady-levelek Horváth János hagyatékából. ItK. 1968. 363.

⁸⁸ Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. Bp. 1983. 158.

Horváth János 1913. május 19-én Adynak írt levele azonban súlyos sérelmet tett szóvá. Szilágyi Sándortól tudta meg, hogy Ady róla írta *A kis sírhantolók* című publicisztikáját. Ezt annyira nem érezte magára vonatkozathatónak, hogy amíg "ez a vén számár Sándorka" el nem árulta, nem is gondolta, hogy őt illeti. Azóta azonban félreállt Ady elől még gondolatban is - "mint akin méltatlanság esett olyan részről, ahonnan legkevésbé várta".⁸⁹

Horváth János az *Irodalomtörténet* 1912 szeptemberi-októberi számában bírálatot jelentetett meg Agárdi Lászlónak *A modernnek és az iskola* című könyvéről. Ebben fejtette ki azt véleményét, hogy az iskola nem lehet egy fejlődésben, indulóban levő harcias irány előcsatára. Majd ha az új irány kétségbevonhatatlan eredményekkel áll előttünk, akkor lesz helye az iskolai oktatásban.⁹⁰ Erősen bírálta Agárdi könyvének színvonalát, de egyáltalán nem minősítette le a modern irodalmat. Agárdi azt írta, hogy Petőfi mellett Ady a legösszetettebb egyéniség irodalmunkban. Erre tette Horváth János azt a megjegyzést, hogy "ha már összetett egyéniséget keres, legalább ne a legegyszerűbb Petőfit nevezné meg."⁹¹ Babitsot kitűnő költőnek nevezte, Móriczról pedig Schöpflin kitűnő cikkének említését hiányolta. Nem akarta kitiltani az iskolából a modern irodalmat, de nem kiemelten, nem az önképzőkörben, hanem a rendes oktatásban látta a helyét - s megfelelő arányokban. Nem helyeselte azt, ha az új irodalom az önképzőkör révén a történeti anyag rovására hatalmasodik el az oktatásban. Márpedig a modernség vak hívei ezt szeretnék.⁹²

Állítólag ez a bírálat váltotta ki *A kis sírhantolók* című vitriolos Ady-cikket, mely a Nyugat 1912. december 16-i számában jelent meg azok ellen, akik "arról nevezetesek, hogy sírhantokat gömböritenek az élők számára, és sírhantokat gondolnak ki az eleveneknek", akik "az irodalomban élő valakik helyett" kijátszanak "halott irodalomtörténeti nagyságokat vagy halva született élőket."⁹³

Horváth Jánost méltán sérthette Ady cikke, hiszen ő könyvének bevezetőjében példákkal mutatta be a jelenkori irodalom megítélésének kockázatát. Megemlítette, hogy Greguss Ágost nem vette észre 1847-es kritikájában Petőfi tehetségét, Baróti Szabó Dávid pedig azt a Hannulikot nevezte honunk Horátiusának, akit azóta mindenki elfeledett.

Ezek a példák azonban őt nem rettentették el a legújabb irodalom vizsgálatától, hanem éppen körütekintésre ösztönözték. S eredményével maga Ady is elégedett volt.

1913. április 13-án Schöpflin Aladár arról írt Adynak, hogy az utóbbi időben mindenféle formákban közelednek hozzá Ady barátai, Horváth János és társai, bevásárolták Babitsot és őt az Irodalomtörténeti Társaság választmányába is: "Azt látom, hogy neked erős híveid vannak köztük, s jobb hizemű emberek, mint amilyenek nyilvános fellépésük után látszanak - persze világnézetük egy kicsit kevert, sok gondolatuknak nem merik levonni a konzekvenciáját, s nagy ügyel-bajjal próbálgatják összeegyeztetni például a Tisza-kultuszt az Ady-kultusszal."⁹⁴

Ady és Horváth János között Tisza István megítélésében lényeges különbség volt. Erre is utalhatott *A kis sírhantolók*: "Menjenek Tiszához, sőt Szemere Miklóshoz, kicsi, tudóska-revükbe, akárhova, ha megkapják a pénzüket."⁹⁵

⁸⁹ Horváth János levele Adyhoz. Ady Endre levelei. Második kötet. 1909-1913. 571.

⁹⁰ Horváth János: Agárdi László: *A modernnek és az iskola*. (Az erdélyi róm. kath. státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának értesítője. Kolozsvár, 1912. 9-68.). It. 1912- 404.

⁹¹ uo. 405.

⁹² uo. 406.

⁹³ . Ady Endre: *A kis sírhantolók*. In: Ady Endre publicisztikai írásai. Harmadik kötet. 1908-1918. Válogatta és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1977. 397.

⁹⁴ . Ady Endre levelei. Második kötet. 543-544.

⁹⁵ . Ady Endre: *A kis sírhantolók*. i.m. 397.

Ha Ady gondolt egyáltalán Horváth Jánosra *A kis sírhantolók* írásakor, az bizonyos, hogy ekkor még nem távolodott el tőle, ezt dokumentálja a már idézett részvétnyilvánító lapja.

A következő évben azonban egy súlyos félreértés történt. Az Irodalomtörténet V. M. betűjellel kritikát közölt Loósz István *Ady Endre, lírája tükrében* című könyvéről. Ezt a cikket Ady Horváth Jánosnak tulajdonította és sértő minősítésekkel illette őt Pintér Jenő főszerkesztőhöz írt levelében. Ok nélkül gyanúsította őt, hiszen a bírálatot Bartos Gyula írta.⁹⁶

Ady az ügyről a Nyugat 1914. június 16-i számában *Az élheterlen halhatatlanság* címmel közölt cikket. Ebben lényegében az ellenkezőjét írta annak, amit *A kis sírhantolók* állított. Azt kérte, hogy az irodalomtörténészek várják meg az ő halálát, majd utána ítélik meg.⁹⁷

Ady és Horváth János barátságának történetét pontosan jellemezte Korompay János: "Horváth János a nagy tehetségű költőt látta meg Adyban; Adyt főleg barátjának az övével merőben ellentétes egyénisége, kiegyensúlyozott nyugalma ragadta meg. Kölcsönösen nagyra becsülték egymást. Annak, hogy útjaik később mégis különváltak, hogy barátságuknak korán vége szakadt, többféle oka is volt. Az egyéniségükben, erkölcsi és világnézeti felfogásukban amúgy is meglévő különbségeket súlyos félreértések is tovább feszítették, s végül a világháború egészen elsodorta őket egymástól."⁹⁸

Ez a barátság kezdetben igen mély volt. Egészen bizonyos az is, hogy Horváth Jánosnak az Ady-elemzését maga a költő is nagyon fontosnak tartotta.

Feltehető az is, hogy Adyt Horváth János megjegyzései is ösztönözték arra, hogy *A Szerelem eposzából* című művében kifejtse szerelem-filozófiáját.⁹⁹

Horváth Jánosnak Ady istenes verseire vonatkozó megjegyzése is motiválhatta azt, hogy éppen *Az Isten titkai* című ciklust ajánlotta Ady neki és Szilágyi Sándornak. E ciklus élén áll a *Hiszek hitetlenül Istenben* vallomása.

Még az sem zárható ki, hogy Ady költői szemléletének szembetűnő módosulásában is szerepet játszott Horváth János könyve. *A Minden-Titkok versei* ugyanis fordulópont Ady pályáján. Ettől kezdve háttérbe szorulnak a Horváth által soknak tartott romboló gesztusok, s az értékörzés és a gondolati számvetés kap erős hangsúlyt Ady költészetében.¹⁰⁰

Mindezt Horváth János is észrevette és értékelte. Számára barátságuk megszakadása után is éppoly fontos volt Ady költészete, mint korábban.

Ady halála is mélyen érintette őt. Nem tudott arról, hogy Ady betegsége végzetessé vált, különben felkereste volna. Nemcsak a temetésére ment el, hanem a temetés napján délelőtt is bement a ravatalához akkor, amikor még a tömeget nem engedték oda. A temetés után levelet írt Ady Lajosnak. Ez a levél fontos adalék az ő Ady-képéhez. Ezért hosszabban idézek belőle: "Én Bandit nem úgy szerettem, mint az idegen tömeg, mely temetésén tolongott, hanem mint ti; (...) Felejthetetlen kedves emlékü lesz nekem az a néhány nap, melyet egyszer nálatok töltöttem, mikor még mindnyájan együtt voltatok. Bandit soha sem fogja a maga igazi valójában látni senki, aki nem a család szerető, féltő és gyakran szomorú szemével nézi. De az sem, aki nem volt vele személyes, bizalmas ismeretségben. Mikor róla írtam, még nem ismertem: megismerkedésünk óta sokat máskép és világosabban látok; tagadhatatlanul törődött hozzá ízlésem is: ha isten éltet szólni fogok róla mégegyszer. De nem most. Most ugyan az történik velem, mai hosszú időm át Petőfivel. Mindenáron a politikust keresik benne: pedig ami politika volt is verseiben, az csak a költő nyugtalansága, s az is csak

⁹⁶ V.ö.: Ady Endre levelei. Harmadik kötet. 1914-1918. Szerkesztette, a szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1983. 236-237.

⁹⁷ . Ady Endre publicisztikai írásai. Harmadik kötet. Válogatta és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1977. 464.

⁹⁸ . Korompay János: Kéziratok és Ady levelek Horváth János hagyatékában. ItK. 1968. 363.

⁹⁹ . V.ö.: Király István: Ady Endre. I. Magvető. Bp. 1970.

¹⁰⁰ V. ö.: Kis Pintér Imre: Ady Endre. In: K. P. I.: Esélyek. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1990. 257.

költészete egészétől nyer valódi értelmet. Az Ár ellen úszni most nem lehet. De remélem, hamarosan eljön az idő, mikor a tiszta irodalmi szempontok érvényesülhetnek megítélésében."¹⁰¹ Horváth János tehát már ekkor készült arra, hogy újra számot vessen Ady költészetével, s ezt a számvetést új felismerések alapján kívánta elvégezni..

III.

Az 1921-ben kiadott *Aranytól Adyig* című könyvecskéje még nem ennek az új szemvetésnek volt az alkalmá. Ez a könyv a nemzeti klasszicizmus értékrendje alapján mérte föl a magyar irodalmi tudat meghasonlását és kettéhasadását.¹⁰² Azt vizsgálta, hogy miképpen szorulhatott háttérbe a magyar olvasóközönségben a klasszikus ízlés, hogyan hagyhatta el oly hamar közönsége a magyar klasszikus nemzeti irodalmat, mi okozta, hogy oly gyorsan az új mellé szegődött. A magyar irodalmi ízlés fejlődésbeli zavaraira mutatott rá midőn azt hangsúlyozta, hogy az új irány térhódítása említésre méltó irodalmi harcok nélkül ment végbe. Alaphibaként pedig azt nevezte meg, hogy a nemzeti klasszicizmus korszakos eredményeit nem tettük a közönség közkincsévé a nemzeti elnyomás következtében. Az ezernyolcszáznegyvenes évektől kezdve költészetünkbe is beáramlott a politika. 1867 után a közönséget a rohamosan fellendülő hírlapirodalom szakította el a könyvirodalomtól "mielőtt ahhoz lélekben hozzáért volna".¹⁰³

Mindebből következett Petőfi és Jókai népszerűsége Arany és Kemény Zsigmond rovására. Már a nemzeti klasszicizmus idején kettészakadt a közönség. Ez a szakadás szabad utat nyitott a Nyugatnak, mely bátran jöhetett "bevallottan az "Arany-epigonok" ellen s Petőfi nevét fennen lobogtatva ugyan, tényleg azonban a magyar klasszicizmus szétporlasztására, mi ez esetben tagadhatatlan a nemzeti érdek rovására ment".¹⁰⁴

A magyar klasszicizmus stílusa ugyanis összefoglaló jellegű volt: "Petőfi és Arany, Kemény és Jókai, Deák Ferenc és Gyulai Pál: mind e klasszikus magyar stíl képviselői, s e stílfaj meghatározása csak akkor lehet helyes, ha a megnevezetteket mind befogadhatja. Az egész magyarság élő nyelve az övék."¹⁰⁵

Azzal, hogy a kritika népiesnek nevezte az új stílust, beszűkítette értelmét, s a könnyű támadás lehetőségét nyitotta meg. Az új ihlet-elv és az új stílus egyaránt a nemzeti klasszicizmus tagadását jelentette. "Erkölcsei megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, világos, józan értelem, s valóságérzék ellenében az ösztön-ihlet-ereje; az élet közérthető, szabatos, pusztán a kifejezést szolgáló nyelvvel szemben szimbolista sejtetés, mely magát a stílt is a művészi hatás egyik önálló tényezőjeként kezeli: ez a változás lényege."¹⁰⁶

Súlyos hibának tartja Horváth János, hogy a két stílus, két szemlélet igazi szembesülése elmaradt, hiszen az mindkettőt önmaga tisztázásához és tudatosabbá tételéhez segíthette volna. A klasszicizmus a század elején nagyon is rászorult volna a frissítésre, az új stílus pedig a megismerésre és kritikai mérlegelésre. De a konzervatív kritika elmulasztotta ezt a feladatát, így maga is a folytonosság megszakadását segítette elő.¹⁰⁷

Horváth János azért látta ezt a fordulatot a nemzeti kultúra szempontjából értékvesztésnek, mert a nemzeti klasszicizmusban megtestesült nemzeti és erkölcsi öntudatot "sértetlenül kellett volna átszármasztatni az irodalom újabb mozdulatába, s ez az, mire

¹⁰¹ . Horváth János levele Ady Lajoshoz 1919. február 10-én. In: Varga József: Horváth János levele Ady Lajoshoz. ItK. 1968. 364-365.

¹⁰² . uo. 29.

¹⁰³ uo. 12.

¹⁰⁴ uo. 18.

¹⁰⁵ uo. 21.

¹⁰⁶ uo. 35-36.

¹⁰⁷ uo. 37.

ösztönihletek nem lehettek alkalmasak többé", mert az ösztön, még a legbecsületesebb is, önmagában kevés, az még saját érdekeivel is szembe állítható.¹⁰⁸

Így lett - Horváth János szerint - Ady végzetes eltévedés áldozata, "s az Ady-féle támadó magyarságnak a kezébe nyomkodta buzogányait sok nem-magyar szándék".¹⁰⁹

Mindezért Horváth János az irodalmi kritikát hibáztatta: "Ady irodalmi forradalmával szemben a konzervatív kritika elmulasztotta, a modern kijátszotta a maga feladatát."¹¹⁰

Egyértelműen kinyilvánította azt a véleményét, hogy Ady a magyar irodalomban lezárta a klasszikus korszakot és újat kezdeményezett.¹¹¹ A konzervatív kritikának fel kellett volna tárnia az új irodalmat, bekapcsolnia a fejlődés folyamatába, helyére kellett volna illeszteni.¹¹²

Horváth János szerint az Arany művészetében megtestesült nemzeti ideál klasszikus érték. Ezért szeretné, ha az Ady által hozott merőben új költészet is beilleszthető lehetne a klasszikus irodalmi folyamatba. Erre tett ő kísérletet Ady költészete sajátosságainak feltárásával, de amíg ezt az újdonságot a nemzeti klasszicizmus felől nézte, addig ennek gyökerét az ösztön-ihlet fogalmával jelölte meg. Bár meglehetősen tágasan értelmezte ezt a fogalmat, mégis, maga is érezte szükségességét s az Arany-féle ideállal szembesítve talán érzekelte kissé pejoratív jelentését is.

IV.

Horváth Jánosnak a nemzeti irodalomért érzett mély felelősségét mutatja az, hogy a harmincas évek elején újra elvégezte számvetését Ady költészetével. Megint különleges tudósi értéknek lehetünk tanúi: Horváth János akkor került még közelebb Adyhoz, amikor pedig a két világháború közötti időszakban a maga irodalomfejlődési koncepciója az irodalom változásában is igazolást nyert, amikor az új klasszicizmus kibontakozott.

Az 1932/33-as tanévben a budapesti egyetemen Adyról tartott előadásokat. Ezekhez alapos vázlatokat készített. Ezek a vázlatok szerencsére megmaradtak, így általuk tájékozódhatunk Horváth János Ady-képének további alakulásáról.¹¹³

Vázlata kísérlet arra, hogy Ady lírai univerzumát organikus egészként világítsa meg, ebben a részeket megértse és elhelyezze.

Horváth János sokrétűen elemzi a korai verseket, elhelyezi azokat a korszak átlagköltészetében.

Az induló költő még a modern perverzitás ellen, az idealizmus mellett ír cikket. Olvasmányai sem jutottak túl az akkori magyar moderneken. Reviczkyt ismerte, Endrődi Sándor is hatott rá, s állítólag Pósa Lajost is nagy prófétának tartotta. Az Ábrányi Emil bevezetőjével megjelent első verses füzetében "még alig mutatja valami az új egyéniséget".¹¹⁴ Megjelenik itt már az Istennel való profán beszélgetés első jele is. Sok őszi vers van a kötetben, de "Tompa-szerű melankóliájukból még alig zeng ki a későbbi halál-költészet előhangja". Bár az *Ősz felé* című darabban állítólag Ady később az első magyar "dekadens" verset látta.

¹⁰⁸ uo. 38.

¹⁰⁹ uo. 38-39.

¹¹⁰ uo. 51.

¹¹¹ uo. 54.

¹¹² uo. 54.

¹¹³ Erre a vázlatra Barta János hagyatékában bukkantam rá. Korompay János gépelte le ezt a vázlatot Barta János számára, amikor az Ady-centenáriumra készülve Barta János Ady-tanulmányokat írt. Itt köszönöm meg Korompay Jánosnak, hogy használhattam ezt a vázlatot.

¹¹⁴ . Horváth János: Ady. Egyetemi előadás. 1932/33. Ez a vázlat egyelőre kézirat, ezért az idézetekben a lapszámokat nem jelölöm.

tüzetesen kimutatja, hogy Ady szemléletében és költészetében a változás Váradon történt meg, ott is akkor, amikor a Szabadság című laptól átment a Nagyváradai Naplóhoz újságírónak. Egyszerre mások lettek olvasmányélményei is: Herbert Spencer, Schopenhauer, Nietzsche és sok más filozófus író tűnik fel utalásaiban. Úgy kinyílt itt Ady világa, hogy Párizs csak betetőzte azt, ami már Nagyváradon megkezdődött. "Előbb volt tollával egy új politikának a harcosa, mint költészetével. De ez csakhamar kifejlett amaz után, s második versfüzete már lényegesen más költői egyéniséget mutat."

Ennek bemutatása új elemeket tárja fel, melyek közös vonása az, a költői személyiség életet birtokló vágya, az "életuraság" mindenre kiterjed, még a halálra is.

Gyakoriak a "bemutató versek", s jellemzővé válik a "bemutató egyén különösségének szuggerálása", s jelentkezni kezd "a nyers valóság mögött a titok". Már ekkor megjelenik a lelki különösség kifejezésére a szimbólum *A lápon* című versben, amely *Vízió a lápon* címmel kerül be az *Új versek* kötetbe.

Bizonyos szavak szubjektív szimbolika hordozóivá lesznek, elvesztik objektív jellegüket.

Ady szerelmi líráját is új nézőpontból vizsgálja midőn költészetében az erotika különleges szerepére utal, arra, hogy "élet-halál lényeges kérdésévé van megtéve" s hogy a csók is kezdi felvenni "élet"-jelentését. Érzékeli magyarság-élményében is a feszültséget. Általában azt figyeli meg, hogy Ady versvilágában a külvilág helyét az én veszi át, de az én-értelmezés most már mély tartalmakkal jelenik meg.

Ady költészete kilépett mindazokból a kötöttségekből, amelyek az előbbi kor költészetét jellemezték, de ezeket Horváth János most már nem minősíti erkölcsi megrovással, hanem arra mutat rá, hogy Ady lírájának a sajátos költőiségét éppen a "megtagadott eszményiség kísértő, nyugtalanító jelentkezései: az elhallgattatott öntudat, a nemesebb hajlamok visszahatásai: a testi "beteljesedés" mellett a lélek kielégítlenségének örökös érzése" adja.

Állandóan a tragikum szelét érezzük körötte lebegni, ezért figyelünk rá, ezért követjük útjain. Nincs benne semmi megnyugvás. Éppen tehetsége, igényessége miatt van ott az életérzésében állandóan a halál gondolata.

Az életuraság szóval jelzett új életkonfeciának az új kifejezési formája a szimbólum. Ady szimbolizmusának újdonságát a francia szimbolizmus eredetét vizsgáló német szakmunka segítségével világítja meg.¹¹⁵ Az ő szimbolizmusa teljesen új a magyar irodalomban: antropocentrikus szimbolizmus, szemben a korábbi teocentrikus szimbolizmussal.

"Lírai egyéniségét nézve minden eddiginél konkrétabb, szellemét nézve profánabb, kifejezésében képszerűbb."

A magyar költészetben a köz és az én viszonyában korábban, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty költészetében a köz volt a túlnyomó, majd Petőfiében a köz és az én egyensúlyt tartva érvényesült, Ady költészetében viszont "az én kizárólagos uralma kormányoz mindent: a lírai önzés (önösség) tetőfoka". Ady költői egyénisége egész a rejtélyességig, a tudatalatti gyökerekig különleges, egyedüli. Egyik legfőbb sajátossága, hogy mindent birtokba akar venni, de kivételességét a veszedelmes mélységek tudata fokozza föl. Így költői személyiségében különleges kettősség nyilatkozik meg. Erre példa többek között a *Búgnak a tárnák*. Ady nem szabadulhat a személyiségére leselkedő veszedelmektől, érzi kijelöltetése végzetességét. Ez motiválja örökös keresését, örökös hiányérzetét is. Küzd a lehúzó hagyományok ellen, de tudja, hogy benne magában is van valami ezekből, benne is ott van a csúf rontás. Kizárólagos egocentrizmusa éppen a felfokozottsága okán csap át gyakran a másik végletbe, a teljes fásultságba, halálos fáradtságba.

¹¹⁵ . L. Herm. Platz: Baudelaire und die Ursprünge des französischen Symbolismus. Deutsche Viertelsschr. 1932. 867.

Sokkal megértőbben szemléli ekkor már Horváth János Ady költői egoizmusát, mint korábban. Rámutat arra, hogy Ady költészetében ennek az abszolút lírai önzésnek költői érdeke és mentsége az, hogy a költő a szépet és a különlegeset keresi általa.

Nagy empátiával fejt föl itt Ady költészetének különleges ízeit, eme abszolút lírai önzés poétikai megnyilatkozásait és mélyebb értelmét egyaránt.

Ezekről a megfigyelésekről csak jelzést adhatok itt.

Ahogy Ady több versében távolító nézéssel szemléli önmagát, abban poétikailag a nem lírai műfajoknak, az eposznak és a drámának a hős-szemléletét vagy hős-megjelenítését ismeri fel Horváth János.

Arra, hogy a köztől ennyire különböző, abból kiszakadt egyén örökké maga álljon elénk, eddig nem volt példa költészetünkben. Ady tehát a végletekig továbbviszi a költészetben részben korábban is megnyilatkozó önösséget, de ezáltal új költői lehetőséget nyit meg. Ez pedig az "alanyi és tárgyias felfogás teljes azonosítása, egész a misztikumig, a babonás szempont-cseréig, a paradoxig."

Horváth János Ady költészete legfontosabb karakterizáló vonásának a profánságát tartja. Profán benne az, hogy önvilágként különül el a köztől és a hagyománytól egyaránt, hogy "puszta magától nyert szuverenitással kezd mindent előlről; magához laicizál, valósít mindent: családi, nemzeti érzést, vallásost, szerelmet, morált, költészetet".

De ennek a jellemzésnek most már a kivételes költői hozományára teszi a hangsúlyt. Azt mutatja meg, hogy milyen sokféle ellenállásba ütközik ez a költői szuverenitás, s milyen sokféle küzdelemben mutatkozik meg az ereje és minősége. "A profán elszakadás profán tulajdonba vételt hoz magával, mindaddig, míg az konkrété lehetséges /Élet-élvezés/; vizályt, egyenetlenséget, az önérzet megtorlásait, ahol az elhagyott közösség ideáljaiba beleütközik /magyarsága/, s esetleg kapcsolatkeresést másfajta, elégtelen közösségekkel /proletárversek/; végül változatos kimenetelű viaskodás minden profánság eszmei ellentétével /Istenség/, mint egy egyenrangúval. Minde területek szorosan kapcsolatosak egymással, de alapvető, a többit is szabályozó a legelső: az életuraság vágya."

Ezután eme egymással szorosan összefüggő három kiemelt motívumkör - élet, magyarság, Isten - szerint tekinti át a vázlat Ady organikus költészetét. Minden motívum esetében a változatok sokaságát veszi számba - az árnyalatnyi különbségektől a teljes ellentétekig.

Az élet teljes megélése Horváth János szerint olyan hajtóereje Ady költészetének, mint Kölcseyének az ideál utáni törekvés: "Az minden ideálját elérhetetlen messzeségbe helyezi, ez elérhető közelségben véli feltalálni. Ott az elérhetetlenség gyötrelme, itt a teljesülésekben folyvást megismétlődő csalódások."

Adyt ez a felfokozott életvágy hajtja a nyugati kultúra élvezet-termékeihez, melyek összefoglaló szimbóluma Párizs. Eszköze pedig az arany. Sőt, Ady proletár vonzalmainak is az az alapja, hogy kirekesztettnek érzi magát az arany, a gazdagság világából. Zsidó vonzalmait is ez motiválja. "Csábítja őt a kapitalista zsidóság kozmopolita élvezet-birodalma." S szenved annak hiányától. Ez az életvágy motiválja szerelem-felfogását is, melynek legfőbb hajtóereje a kielégítetlenség érzése. Ez jelenik meg a szerelmi motívum rendkívül sok változatában - a nyers érzékiségtől a halállal való érintkezésig, az önszeretetig, az örök nyugtalanságig, az idill elképzelésig, s annak ellentétéként az élet-elrontottság érzésig.

Ady magyarság-élményében is az elégedetlenség a jellegadó tényező. Ennek az elégedetlenségnek több forrására mutat rá Horváth János: életkonceptiója, zseni-tudata, a magyarsággal való azonosságtudata. Az elégedetlenség motiválja forradalmi, ellenzéki magatartását, kurucverseit és proletárverseit is.

Az is feltűnik Horváth Jánosnak, hogy Ady költészetének első proletár ciklusa az - *Az utca éneke* ciklus *Az Illés szekeren* kötetben - , amelyikben aránylag sok a jelentéktelen darab,

s a következőben - *A jövődő fehérei* - szintén. A proletárverseknek is több árnyalatára mutat rá. "Legőszintébb, mikor tanakodni látszik: hozzájuk álljon-e, befogadják-e /Küldöm a frigidádát/, vagy megvallja, hogy "úri átok" hajtja közéjük /Menekülés úri viharból/. Egyébként több okoskodás, mint nála szokásos."

Ady "magyarságának nagy próbatétele volt a világháború. Nem egy szimbóluma itt szörnyű valósággá vált". Rettenetesen profán választ kapott ekkor Ady mindenre, s ez átformálta magyarság-felfogását is. "Az oly sokat szidott magyarság itt mészárszékre került: s elkezdődött az ő nagy vergődése műveltségi és politikai ideálok s természetes fajszeretete között." Ady a világháború idején világtörténeti baleknek látta népét. Horváth János ezzel nem értett egyet. Ő úgy látta, hogy a magyarságnak azért kellett harcolnia, hogy ne következzen be, ami bekövetkezett. De harca mégsem volt értelmetlen, mert "önmagában is örök tiltakozás lesz a bekövetkezettek ellen". Ez a nézetkülönbség azonban nem gátolta Horváth Jánost abban, hogy fölismerje Ady költői magatartásában a fajszeretetet mély megnyilatkozását, mely "mindenféle előzménnyel szemben, pusztá vergődésével is vallomást tett magáról".

Az istenes versek sok-sok változatát is közelhajló, szigorú olvasással veszi számba Horváth János az Istennel való kötekedéstől a teljes aláztatig. Rámutat a vallásos ösztön ébredésének változataira, a személyiséget ki nem elégítő lelki kopárság elleni küzdelem legkülönbözőbb módzataira, melyekben nem egyszer különleges, személyes Isten-élmény nyilatkozik meg. De ennek mély átélése közben is megszólal költészetében a "Dölyf, dac, vád, szemrehányás a már létezőnek tudott "Úr" ellen."

A későbbi istenes versekben is profánul szólal meg az Isten-élmény, de ezekben sokszor a gondolkodás szükségletként hajol meg a költő az Isten előtt. Erre példa az *Egy avas kérdés* és a *Hiszek hitetlenül Istenben* is. A nagy hiányérzet motiválja *Az Isten-kereső lármát* és a *Menekülés az Úrhoz* című versét is. Ady rendkívül gazdag Isten-élményének változatai után külön szól Horváth János Ady Isten-elképzeléseiről, melyek között éppúgy található mitológiai lelemény, mint gyermekkori elképzelés vagy a tiszta hangulat kivetítése.

E három nagy és szerteágazó motívumkör értelmezése egyértelműen igazolja azt, hogy Horváth János ízlése valóban nyitottabbá vált Ady emberi mélységeinek megértésére.

A három összefüggő nagy tematikai csoport változatainak a számbavétele után külön nagy fejezet foglalkozik a vázlatban Ady költészetének kifejezőmódjával. Ezen a ponton természetesen szorososan követi első könyvének később is érvényesnek tekintett megállapításait, de tovább árnyalja azokat.

Az Ady-szimbólumok jellegét a konkrét képszerűség és a titokzatos komplikáltság egysége teremti meg. A tárgy és a kép azonosítása azért titokzatos Ady költészetében, mert a kettő racionális megfelelésein, egyezésein túl mindig megjelenik valami sejtelmes többlet. "Ez tehát nem afféle racionális képszerűség (mint a metafora, allegória): nem az ész szemel ki egyezéseket, hanem ösztönszerű megérezés, intuitív átlényegülés intézi."

Az "ösztönszerű megérezés" és az "intuitív átlényegülés" fogalmak itt már közvetlenül is utalnak a bergsoni meglátásra, mely szerint az emberi megismerésben a lényeg megérezése, az intuíció legalább olyan fontos, mint az értelem munkája.

Arra is rávilágít ekkor Horváth János, hogy Ady költészetének kifejező jelbeszéde rendkívül gazdag forrású. Ezáltal újítja meg és költőiesíti tömérdek friss változattal örök tárgyát, az ént.¹¹⁶

Rámutat arra is, hogy Ady "szimbólumvilágában vannak alapvető szemléletek, mintegy ennek az én-vallásnak hittételei; vannak szimbólumai közt titkos, tudatalatti

¹¹⁶ Barta János *Khiméra asszony serege - Adalékok Ady képzet- és szókincséhez* c. tanulmánya tárja föl majd tüzetesen ezt a gazdag forrást. S bizonyára nem véletlenül éppen a Horváth János hetvenedik születésnapjára kiadott Magyar Századok című emlékkönyvben, 1948-ban.

rokonságok, melyek nem egyszer megfejthetik a máshol homályos jelentésűt". Ezzel kapcsolatban utal Földessy Gyulára, aki egész rendszert vél látni Ady szimbólumaiban.

Példák során mutatja be azt a különleges szimbólum-változatot is, amelyikben a szimbólum egységes látomása felszakad, s közvetlenül szólal meg "a tudatos ember, a köznapiság, a csupasz igazság". Ebben látja *Az ősz Kaján* egyik varázsát, ilyenek *A kimérák Istenéhez végsorai*; *A Halál pitvarában* prózai szavai. De ezek mellett is nagyon sok példát hoz föl erre a különleges esztétikai változatra.

Külön felsorolt közel húsz olyan verset, amelyek a szimbólum szempontjából figyelmet érdemel. Ezeket bizonyára egyenként elemezte előadásain. Hogy miként, abból ízelítőt adott már első könyvében.

Ady költészetében minden szimbólummá válik, ezért osztotta szimbólu-ciklusokra verseit.

Áttekinti Horváth János Ady költészetének teljes ciklusrendjét. Tüzetes vizsgálat alapján állapítja meg, hogy Ady költészetének első nagy korszaka a kifejezőmód felől nézve "teljesebben a szimbólumé, vagyis az ösztönszerű kiélésé: közvetlen, öntudatlan aktivitásé", míg második szakasza "a visszanező önszemlélet, tanakodás, önvizsgálás, következtetés, eszmélkedés korszaka", de szimbólum-szerű képes beszéd ezután sem tűnik el, hanem ésszerű gondolatmenet elemévé, tárgyává válik. A fordulatot *A Minden-titkok versei* (1910) kötetben jelöli meg. Ebben a kötetben ciklusról ciklusra haladva mutatja ki a szemléletváltozás érzékelhető jegyeit, s ezekben Ady művészetének további kiteljesülését mutatja meg. Ebben a megértésben mintha kettős folyamat találkozna: Ady költészete több vonatkozásban igazolta volna a Horváth János-i előrejelzéseket, reményeket, Horváth János ízlése pedig valóban nyitottabbá vált Ady értékeinek befogadására.

Horváth Jánost később is foglalkoztatta Ady életműve. 1951-ben megjelentetett *Rendszeres magyar verstanának* Ady-fejezetei is egyértelműen tanúskodnak erről. Ez azonban már más jellegű szakkérdés és külön tanulmány tárgya.

Horváth János Ady-képének alakulástörténete a nagy tudós mély nemzeti felelősségtudatáról tanúskodik, mely addig nem nyugodott meg, amíg a fölismert új, nagy értéket be nem emelte a nemzeti kultúra fejlődéstörténetébe. Innen nézve is igaz Kenyeres Zoltán összegző megállapítása, mely szerint Horváth János "a modernséggel perelő kritika hadállásaiból indult el, s a megértő, türelmes irodalomtörténet valóban minden nemzeti értéket felölelő nagy ívéhez érkezett el".¹¹⁷

A Móricz-értelmezés új útjai

I.

Az ember életében az első évek meghatározó jelentőségűek. A család, amelybe akaratunkon kívül beleszületünk, amelytől anyanyelvünket és szemléletünk alapelemeit kapjuk kitörölhetetlen nyomot hagy egyéniségünkön. Különösen így van ez azoknál az embereknél, akik ösztöneikkel és tudatukkal egyaránt vállalják a család és a szülőföld élményvilágának fontosságát sorsuk alakulásában.

Móricz Zsigmond közülük való volt.

Emlékezete az élete végén is tisztán őrizte és távlatosan alakította, formálta gyermekkori élményeit. Ötvenhat éves korában írta *Életem és korom* című vallomásában:

"Csecse: ez tehát az őstalaj. Milyen különös, csak hat és fél éves koromig éltem ott, s ötven év óta sóvárgok vissza, mint Ádám a paradicsomkertbe. Ami ott volt, az mind szép volt,

¹¹⁷ . Kenyeres Zoltán i. m. 20.

jó volt, ami azóta lett, az már homályos, borús setét, nehéz, csak itt-ott akad valami megnyugtató, de azt is rögtön beborítja a gondok fátyla.

Istvándi: Szatmár megyei kis falu: itt tanultam meg sírni."¹¹⁸

Amikor pedig a számadás igényével nézett vissza életére, az *Életem regénye* című könyvében mindössze tízéves koráig követte életútját, úgy érezte, addig minden fontos dolog megtörtént vele.

Ez persze azokra a lelki alapélményekre vonatkozik, amelyekhez kapcsolni tudta későbbi tapasztalatait is. A belső életmintát szüleinek az élete adta az öröm és szenvedés, boldogság és reménytelenség változataival.

Gyermekkorában kapta édesanyjától azt a "damaszkuszi élményt" is, melyet *a Légy jó mindhalálígn*ban is megírt, s melyre később is úgy emlékezett vissza, mint életének meghatározó eseményére. A gyermek Móricz Zsigmondnak az édesanyja egy nyári éjszakán az égboltra mutatva magyarázta, hogy az Isten teremtette ezt a világot, s azóta is fönntartja azt.¹¹⁹

Ez a hit lett Móricz Zsigmond vallása. Ezt fordította a maga számára írói felelősségre is: "Hosszú életutamon, mikor különös sorsom miatt azt kaptam munkául, hogy számtalan életet meglássak és megbíráljak és újjá érezzek magamban, ez volt az, ami a munkakedvemet és friss erőmet megtartotta: aki teremt valamit, az nem hagyja cserben azt" - vallotta *Damaszkuszi élmény* című írásában 1933-ban.¹²⁰

Itt vall arról is, hogy a hivatalos vallás magyarázóival nem volt szerencséje, de benne a központ az Isten volt, s az Isten szemével nézte a valóságot, egy olyan egyetemes látásmóddal, amelyik a krisztusi elvek megvalósítását tűzte ki élete céljául, s mindig azt kereste a világban, hogy az jobb, emberibb lehessen. Jézus életével mérte a világot: Jézus halála az ártatlanok szenvedését, Jézus feltámadása pedig az emberi jóság örök újjászületését jelentette számára. *Hitvallás* című, szintén 1933-ban írt esszéjében is utal arra, hogy *A légy jó mindhalálígn*ban már elmondta, hogyan kapta édesanyjától az "istenérzést", hogyan ragadta el, hogyan emelte föl a gyermek lelkét ez a csodálatos pillanat, melyből megértette, hogy "az ember oly kicsiny és magános a létezésben, hogy gyökereket kell eresztenie a Mindenségbe, hogy a forgósél el ne sodorja".¹²¹

A Bibliát Móricz egész élete során olvasta. Aláhúzta benne Jézus szavait, érvényes tanításnak tartotta azokat. Tizenhét éves korában súgta meg édesanyjának, hogy író akar lenni. Már ekkor, írói hivatása első megfogalmazásakor Jézus-párhuzam erősítette őt. Büszke volt arra, hogy az édesapja ácsmester, mert "Jézus Krisztus apja is ács volt Názáretben".¹²² A Biblia motívumai behálózzák az egész Móricz-univerzumot. Nyilas Misinek is ács az apja, *Árvácska* is Jézushoz hasonlítja önmagát. A Biblia erős hatása abban is érezhető, hogy Móriczot már írói hivatása nyiladozásakor is az írásban a maga fajiságán keresztül magának az Embernek a sorsa érdekelte.¹²³

Móricz a falut igazában népköltési gyűjtőútjain ismerte meg, amikor 1903 és 1908 között legalább ötven szatmári települést látogatott meg.

Először ő is csak gyönyörködött a faluban, mint a népnemzeti iskola faluimádattól áthatott tagjai. Aztán egyszer népdalgyűjtő útja során rádöbbsent a falu életének mélységére. A dalolók közé berohant egy fiatalember s késsel rontott a saját édesanyjára: "Megöllek, vén dög, nem vagy az anyám, megtagadlak, kutya" - kiáltotta, majd amikor Móriczot meglátta,

¹¹⁸ Móricz Zsigmond: *Életem és korom*. In M. Zs.: *A tizenkettedik órában*. Tanulmányok III. Összegyűjtötte, szerkesztette és a szövegeket gondozta Nagy Péter. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1984. 326.

¹¹⁹ Móricz Zsigmond: *Damaszkuszi élmény*. In uo. 137.

¹²⁰ uo.

¹²¹ Móricz Zsigmond: *Hitvallás*. In M. Zs.: *A tizenkettedik órában*. Tanulmányok III. 146.

¹²² Móricz Zsigmond: *Vallomás*. In M. Zs.: *Erkölcsei sarkantyú*. Tanulmányok II. 656.

¹²³ uo. 658.

kikullogott a szobából. Az édesanyja pedig csak ennyit szólt: "Semmi, semmi, szegény Jani, szegény Jani fiam."¹²⁴

Móricz eleinte csak a felsőbb rétegek körében tartózkodott a faluban, onnan tett kirándulásokat a nép közé. Ezután már nem a paplakokban töltötte falusi napjait, hanem éjszakára is ott maradt a béresek, faluszéli cselédek között. És engedte, hogy a szívébe íródjanak a nép életének eseményei.

Rádöbbsent arra is, hogy az ő írói eszményképei - Jókai, Mikszáth, Gárdonyi - megszépített képet festettek a faluról, távol voltak a néptől. Így jutott el Móricz Zsigmond "a népköltészet Ariadne-fonalán a nép sorsa mély labirintusaiba".¹²⁵ Ezért vallhatta később, hogy az a négy-öt esztendő, amikor a szatmári falvakat járta, lett az ő egyeteme, legfelsőbb életiskolája, írói előkészítő tanfolyama.¹²⁶

Ekkor tudatosította a maga számára írói küldetését, azt, hogy neki a nép valóságos életéről kell pontos, hiteles írói számadást és ítéletet készítenie. Olyan életismeretben részesült szatmári gyűjtőútjain, hogy huszonöt-harminc évi írói munkálkodás után is úgy érezte, még mindig nem mondott el mindent, amit ott tanult.

Életműve legnagyobb értékének visszatekintve is azt látta, hogy eredeti és hiteles tapasztalatok alapján közölte azt, amit a népről írt. Itt vált meggyőződésévé az a felismerése, hogy reális nemzeti önismeret nélkül nincs nemzeti jövő, s hogy az írónak tehetsége minden elemével ezt a nemzeti önismeretet kell mélyítenie, gazdagítania.

Móricznak Szatmár volt a legnagyobb "nevelőiskolája".¹²⁷ Szatmári élményei juttatták el küldetése felismeréséhez és írói látásmódjának megtalálásához.

Kettős világkép élt benne. Az egyik "a rosszul berendezett magyar élet képe - a másik a szebb és jobb jövőé".¹²⁸ Az egyiket a tapasztalatai tanúsították, a másikat a vágyai éltették. Írói küldetésének tekintette azt, hogy az Isten kémjeként dolgozzon, följelentse az életet az örökéletnek.¹²⁹

Mély nemzeti elkötelezettség élt benne. Az emberiség boldogulását a maga nemzetének boldogulásán keresztül akarta segíteni. Föl akarta egyenesíteni a magyarságot, s ehhez két lehetőséget látott: a bírálatot és az ösztönzést: "Amelyik nép nem engedi föltárni a bajait és betegségeit, az nem fog meggyógyulni, az el fog veszni. De amelyik nép elfordul a lelkében és életében felderülő jelenségektől és örömeiktől, az nem fog soha nagyra lelkesülni, mert megszűnik az önbizalma."¹³⁰

A baj föltárása és az öröm, az erkölcsi jó lehetőségének a megmutatása vezette írói útján. Ez a nagy szándék szólította őt szüntelen munkára.

Mindig újabb és újabb köreit vizsgálta a magyarság életének. Újabb és újabb témaköröihez mindig új esztétikai dimenziókat teremtett. Életműve így tágult az emberlét egyetemes érvényű vizsgálatává és megítélésévé.

Rendkívüli megfigyelőképessége erős kritikai szellemiséggel kapcsolódott össze. Életművének tematikai gazdagságához maga adott kulcsot, midőn Schöpflin Aladárhoz írott levelében megvallotta: "jogot tart arra, hogy az egész magyarságnak szemébe mondja az igazságot a kapás jobbágytól zászlósúrig".¹³¹ A maga élete regényét is úgy formálta meg,

¹²⁴ uo. 758.

¹²⁵ uo. 760.

¹²⁶ Móricz Zsigmond: Vallomás az írásról. In M. Zs.: Tanulmányok I. 774.

¹²⁷ Czine Mihály i. m. 187.

¹²⁸ Móricz Zsigmond: Huszonöt év előtt - huszonöt év után. In M. Zs.: A tizenkettedik órában. Tanulmányok III. 310.

¹²⁹ V.ö.: Móricz Zsigmond: Druzányi. In M. Zs.: Erkölcsi sarkantyú. Tanulmányok II. 742.

¹³⁰ Móricz Zsigmond: A magyar felett áll a jövő. In M. Zs.: A tizenkettedik órában. Tanulmányok III. 223.

¹³¹ Idézi Schöpflin Aladár: Móricz Zsigmond ötven éve. In Sch. A.: Móricz Zsigmondról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1979. 202.

hogy a magyarság minden rétegéhez köze legyen. Az irodalmat a nemzet lelkiismeretének tekintette.

Életművében a magyar élet legkülönbözőbb körei kapnak új szellemű kritikai megvilágítást. A *Sáraranyban* a parasztvilágot, *Az Isten háta mögöttben* a kisvárosi hivatalnok-nyárspolgárságot, a *Szegény emberekben* az első világháború magyar parasztkatonáját, *A fáklyában* a református papságot, a *Légy jó mindhaláligban* a gyermekvilágot, az *Erdélyben* a történelmet, a *Barbárokban* a pásztorvilágot, több regényben is a dzsentri-világot és a betyárvilágot, az *Árvácskában* az animális szintre szorított létet mutatta meg nagyfokú szociális és morális érzékenységgel.

Regénypoétikai szempontból is mindegyik világnak új elbeszélői dimenziót teremtett: társadalmi, lélektani, történelmi, gyermeki, idilli, tényirodalmi, balladai és zsoldáros látásmódot egyaránt mintaszerűen alkalmazta. Mindegyikkel különleges egyéni változatát hozta létre a műfajnak.

Móricz művészetének korszakos jelentőségét a korábbi szakirodalom elsősorban társadalomkritikai szempontból értékelte. Új látásmódjának a tartalmi elemeit emelte ki. Adynak a *Hét krajcár* kötetéről írt kritikájából is mindig azt idézte, hogy Móricz "egyedül fölér egy forradalmi szabadcsapattal".¹³² Maga Móricz is módot adott erre a tartalmi szempontú értékelésre. Műveivel kapcsolatban ő is azok eseményvilágának valóságosságát, írói szándékának pedig szociális és morális igazságot kereső jellegét tartotta fontosnak.

Kritikusai rendkívüli megfigyelőképességét hangsúlyozták, s azt, hogy amit megfigyelt, azt fenntartás nélküli őszinteséggel írta meg. Móricz szenvedélyesen érdeklődött a magyar élet iránt, mert felelősséget érzett a magyarságért. Felelősségérzete váltotta ki éles és határozott társadalmi és erkölcsi kritikáját. "Az erkölcsi és szociális bírálat szelleme élt benne, ez írói magatartásának alapvonása."¹³³

1948 után a kritikai realizmus és a tükrözésesztétika mintapéldájaként kanonizálták életművét. Esztétikai értékeként életszerűségét hangsúlyozták.

A kiemelt tartalmi szempont mögött háttérbe szorult művészetének éppen az a gazdag esztétikai értéktartománya, amelyik a kiemelt tartalmi elemeket hitelesíti, esztétikai értékelemmé emeli. Pedig a szakirodalom legjava minden időben gazdagon utalt Móricz művészi szemléletének összetettségére is. Már Ady 1909-es kritikájában sem csak a forradalmi szabadcsapat gondolata szerepel, hanem az is, hogy Móricz "akaratlan vagy nagyon akart szimbólumaival" olyan izgalmakat kelt, olyan "végtelenségeket tárít föl", mint előtte senki még. A hét krajcár olyan szimbóluma a szegénységnek, mint "Krisztus hét vérző sebe". "Ebben a könyvben századok ősz érzései s a mai európai magyar művészember differenciáltsága házasodtak össze."¹³⁴ Azt már Schöpflin Aladár is jelezte, hogy ez az éles társadalom- és erkölcskritika Móricz műveiben az ember belső életének gazdag rajzában jelenik meg, hogy a *Szegény emberek* lélekábrázolása dosztojevskiji mélységű. A szenvedély, az erotika eseményformáló erejét, társadalmi-pszichológiai vonatkozásait éppúgy észlelte a kritikus, mint azt, hogy Móricz nagy témái mindig visszavezethetők valami őslényre.

Mindezek a még hosszan idézhető távlatosító esztétikai észrevételek háttérbe szorultak az 1948 utáni irodalomszemléletben. Emiatt viszont a ezerkilencszázhetvenes-nyolcvanas évek irodalomszemléleti változásai során Móricz művészetét sokan korszerűtlennek minősítették, úgy vélték, hogy "nemigen járul hozzá jelenbeli önmegértésünkhöz".¹³⁵

¹³² Ady Endre: Móricz Zsigmond és egy kötet elbeszélés. A címe Hét krajcár. A Nyugat kiadása. In A. E.: Publicisztikai írásai. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1977. III. 204.

¹³³ Schöpflin Aladár: Móricz írói magatartása. In Sch. A.: Móricz Zsigmondról, 301.

¹³⁴ Ady Endre i. m. 204-205.

¹³⁵ Szirák Péter tanulmánya is felhívja erre a figyelmet. Sz. P.: Az ösztön "nyelve" és a nyelv cselekedtető ereje. In Fenyő D. György (szerk.): A kifosztott Móricz? Tanulmányok. Krónika Nova Kiadó. 2001. 226.

A Móricz életművében megnyilatkozó erkölcsi és szociális bírálat szelleme sohasem évülhet el, mert nem verbális kinyilatkoztatásként jelenik meg, hanem összetett esztétikai értékű műalkotásokban. Legjobb művei egyszerre életszerűek és létszerűek.¹³⁶

1948 után irodalomszemléletünkben évtizedekre háttérbe szorult az az evidencia, hogy az értékes műalkotásban az életszerűség, a valóságvonatkozás és a nyelvi megalkotottság egymást feltételező szerves egységet képezhet, értelmetlen ezeket egymással szembeállítani.

Móricz életművének klasszikus minőségét az is mutatja, hogy mindkét nézetből értékesnek bizonyult. Ez számomra a kilencvenes évek elejétől megfigyelhető Móricz-újravértékelés, újraelolvasás legfőbb eredménye. Az új felismerések nem cáfolják, hanem kiegészítik, továbbviszik a Móricz-szakirodalom korábbi eredményeit.

Már-már divat lett az utóbbi két évtizedben például Czine Mihály Móricz-képének a lebecsülése olyan érveléssel, hogy érvényét veszítette már az az irodalomszemlélet, amelyik a népi irodalom örökségének folytatójaként a szociális és morális szempontok fontosságát hangsúlyozta, Móricz életművének nemzeti önismereti értékeit emelte ki.

Ezzel szemben én azt látom, hogy az újabb Móricz-olvasások nem cáfolják Czine Mihály Móricz-képét, hanem új szempontokkal gazdagítják azt. Az új recepció érdekes módon éppen azokat a műveket állította új megvilágításba, amelyeket Czine Mihály is a Móricz életmű legértékesebb darabjainak tekintett.

II.

A *Sáraranyt* első megjelenésétől kezdve a parasztábrázolás merészen új módjaként és a magyar naturalizmus mintadarabjaként értékelte a szakirodalom. Az újabb értelmezés nem cáfolja ezeket a nézeteket, hanem rámutat arra, hogy ebben a regényben a naturalista elemek mellett észre kell vennünk a naturalizmus-ellenes koncepciót és kompozíciót, a mitizáló szerkesztésmódot is. "A *Sárarany* szociologikus anyaga (és az ehhez az anyaghoz fűződő ideologikus viszony) elfedte azt a tényt, hogy Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni, s főhősében nem egy rétegnek, hanem az általában vett emberiségének reprezentánsát látta"¹³⁷ - írja Margócsy István. Új felismerését kissé túlzóan fogalmazza, hiszen maga is elismerte néhány sorral korábban, hogy a kritika eddig "a regény parasztábrázolásának valóban merész, újító és provokatív voltát" emelte ki. Margócsy értelmezése Móricz szellemében gazdagítja új elemmel a regényről alkotott képünket. Ez a szempont a korábbi értelmezésekben is feltűnt, a regény befejezését - Margócsy legfontosabb érvét - gyakran idézték korábban is, de nem ilyen hangsúllyal. Móricz is nyilatkozott arról, hogy sohasem lesz pártoknak, csoportoknak az embere, de a maga fajiságán keresztül az Ember akar lenni, számára erre való az írás.¹³⁸ Ezzel persze egyáltalán nem ütközik az a másik nyilatkozata, hogy a magyarság minden rétegének megmutatására jogot formál.

Művészetének egyetemes emberi problematikáját emeli ki az a tanulmány is, amelyik az erotika szerepét vizsgálja a huszadik századi magyar irodalomban, s arra a megállapításra jut, hogy Móricz vezette be a szexualitást mint témakört a magyar irodalomba, s a körülményekhez képest szokatlan nyíltsággal és gazdagsággal tárgyalta azt.¹³⁹ A *Sárarany*, *Az Isten háta mögött*, az *Úri muri* és a *Rokonok* elemzése alapján jut arra a megállapításra, hogy Móricz főhőseinek szexuális élményei ugyanolyan jelentőséggel bírnak, mint társadalmi,

¹³⁶ V.ö.: Olasz Sándor: Világszerűség és megalkotottság Móricz Árvácskájában. In O. S.: A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1997. 114.

¹³⁷ Margócsy István: *Sárarany*. In Szabó B. István (szerk.): A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról. Anonymus Kiadó. Bp. 1993. 19.

¹³⁸ Móricz Zsigmond: Vallomás. In M. Zs.: Erkölcsi sarkantyú. Tanulmányok II. 658.

¹³⁹ Kemenes Géfin László-Jolanta Jastrębska: Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911-1947. Kortárs Kiadó. Bp. 1998. 27.

illetve gazdasági helyzetük.¹⁴⁰ Ez az elemzés - a korábbi ideológiai vonatkozású értékelésekkel szemben - erősen hangsúlyozza Móricz alakjainak szexuális meghatározottságát. Czine úgy vélte, hogy Turi Dani asszonyéhsége a veszteglésre kárhóztatott élet kitörési kísérlete.¹⁴¹ Gemenes Géfin László és Jolanta Jastrębska könyve viszont azt hangsúlyozza, hogy a "Turi Dani viharos történetéről szóló regény elsősorban a féktelen szexualitás története".¹⁴² A két elemzés ezúttal sem oltja ki egymást, hanem mintegy a regényvilág összetettségére mutat rá.¹⁴³

Az Isten háta mögött című regényről Czine Mihály is azt írta, hogy az a legtökéletesebb Móricz-művek egyike. Az ő eszmei súlypontú elemzése is "megkomponált remek"-nek nevezi a regényt.¹⁴⁴ Kulcsár Szabó Ernő elemzése sem módosít ezen az értékítéleten, hanem továbbviszi azt: "Móricz hibátlan műveinek egyike: a maga zárt struktúrájával, sokrétűen tagolt epikai folyamatának belső eredetű funkcionális egységével úgy kelti a megalkotottság képzetét, hogy egyidejűleg hatékonyra teszi egy denotatív jelentéskörrel ellátott, a fikció szociológiai karakterét megszólaltató világ mimetikus illúzióját is."¹⁴⁵ Kulcsár Szabó Ernő föltárja e regény metaforikus és ironikus elemeit, majd azt hangsúlyozza, hogy Móricz regénye egyszerre tesz eleget a megalkotottság és a világszerűség illúziójának.¹⁴⁶ A tüzetes elemzés a megalkotottság számtalan elemét mutatja meg, valamennyinek az a fő funkciója a regényben, hogy hatékonyra, mélyebbé, összetettebbé, egyetemesebbé tegye a szociográfiai pontosságú ábrázolást. Kemenes Géfin László és Jolanta Jastrębska elemzése ennek a regénynek is az erotikus motívumait hangsúlyozza. Innen nézve is egyetemes távlatokat adott az értelmezésnek, hiszen a móriczi látásmód ironikusságára hívja fel a figyelmet ebben a vonatkozásban is. Eisemann György szerint pedig a beszédmód felől közelítve ad új értelmezést. Móricz e regényében - a Móricz művészetére jellemző szabad függő beszéd révén - a konfliktusokat a szereplők beszédcselekvése, sajátos nyelvhasználata, cselekményértelmezése teremti, "a történetnek nincsen valamilyen egyértelmű, a szereplői látásmódoktól függetlenül meghatározható bonyolódása", tehát a narrativitás fölényével szemben itt a diszkurzivitás érvényesül.¹⁴⁷ Ez a beszédmód rendkívül összetetté teszi a regény világát, bő teret ad az értelmezőnek.

A fáklya hőseiben az eddigi értelmezők magyar váteszt, magyar Raszkolnyikot, magyar messiást láttak. Az újabb értelmezés e regény beszédmódjának ironikus elemeire hívja fel a figyelmet. Matolcsy Miklós III. Richárd nevezetes bejelentését választja életelvül ("elhatároztam, hogy gazember leszek). E vonatkozás alapján Matolcsynak a nagy formátumú bűnözők közé kellene tartoznia, de ennek az ellenkezője történik: az elbeszélés leértékeli, szatirikusan jelentéktelenné formálja őt. Ezt nyomatékosítja a cím ironikus átminősülése, az, hogy a fáklya metaforikus értelmű világitás helyett tüzet okoz.¹⁴⁸

A legjobb magyar gyermekregényként számon tartott *Légy jó mindhalálig* is gazdag új értelmezést kapott a metaforikus olvashatóság révén az utóbbi években. Kiczenkó Judit a XX.

¹⁴⁰ uo. 29.

¹⁴¹ Czine Mihály: Móricz Zsigmond. Negyedik, javított kiadás. Debrecen, 1992. 59.

¹⁴² Kemenes Géfin László-Jolanta Jastrębska i. m. 29.

¹⁴³ A Kemenes Géfin László-Jolanta Jastrębska szerzőpáros könyvének fő gondolatát a Móricz-szakirodalomban Bori Imre már korábban felvetette: "Az sem mellékes természetesen, hogy Móricz előbb nézett a szerelmi élet mélységeibe, és csak azután a társadalmi létezésnek addig számára elzárt világába, végeredményben pedig hogy a szerelem kettősségét előbb fedezte fel, mint a látszat és valóság ellentmondásait az élet más területein." In B. I.: Móricz Zsigmond prózája. Fórum Könyvkiadó. Újvidék, 1983. 8.

¹⁴⁴ Czine Mihály i.m. 69-73.

¹⁴⁵ Kulcsár Szabó Ernő: Beszédkör, szerepkör, irónia. *Az Isten háta mögött* mint elbeszélés. In Szabó B. István (szerk.): *A magvető* nyomában. 27.

¹⁴⁶ uo. 38.

¹⁴⁷ Eisemann György: A Móricz-újraolvasás esélyei. In Fenyő D. György (szerk.): *A kifosztott Móricz?* 243.

¹⁴⁸ V.ö.: uo. 247.

század eleji művészek létérzékelésével, a kaotikusság, a bekerítettség, kiszolgáltatottság, idegenség, félelem, szorongás, otthontalanság tapasztalatával hozza kapcsolatba a regényt motiváló írói alapérzést. A művészek egy része emiatt fordult a gyermeki világhoz mint archetípushoz. Nyilas Misinek, az ács fiának a középpontba állításával a gyermekszimbólumban összegződött "az archaikusból, a naivból hozott "filozófiai rácsodálkozás" és a jézusi szeretetvallásból és a szenvedéstörténetből levonható erkölcsi parabola". De ez az erkölcsi parabola "állandóan parodisztikus, profán változatba tűnik át". Ezért a regény "egyszerre szakrális és vulgáris parabola a jóról, a legfőbb isteni princípiumról és erkölcsi kötelességről.¹⁴⁹ Arató László beavatás-történetként értelmezi a regényt.¹⁵⁰ Baranyai Norbert a regény metaforikus és intertextuális alakzatait elemezve állapítja meg, hogy a *Légy jó mindhalálig* több jelentést foglal magába, s a biztosnak látszó jelentések elbizonytalanításával ellenáll az egyértelműsítő interpretációnak.¹⁵¹ Miközben a szöveg támogat egy értelmezési lehetőséget, más szinten meg is kérdőjelezi azt, így kényszeríti az olvasót aktívabb szerepre a jelentésadás folyamatában.

Az *Erdély-trilógia* korábban is nagyon sok értelmezést kapott. Látták benne a Trianon utáni Magyarország útkeresését, a forradalmi és a reform út szembeállítását, a feudalizmus és a polgárosodás ellentétét, a magyarság keleti és nyugati tájékozódásának kettősségét, Koppány és Szent István, Ady és Móricz szembesítését. Az újabb értelmezők közül Nagy Miklós arra hívta fel a figyelmet, hogy ebben a regényében "jelképet, erős ellentétekben kibomló, évszázadokat összefoglaló szimbolikus jellemet" alkotott. A *Tündéerkert* lapjain az állítás és tagadás szövegei felelnek egymással. Báthory Gábor és Bethlen Gábor céljainak, magatartásának nagy hatású ütköztetése a nagy összefüggéseket megrajzoló Móricz eddig kevésbé méltányolt gondolkodói teljesítménye.¹⁵² Szegedy-Maszák Mihály a jellemteremtő regény és a példázat ötvözeteként értelmezi a regényt, s a jellemek összetettségét hangsúlyozza. Szirák Péter is a többféle megközelítés lehetőségében ismeri fel a regény egyik nagy értékét. A *Tündéerkert* eszerint "elgondolható a nemzeti politika fejlődésében szerepet játszó emberi döntések és cselekvések természetének kifürkészéseként", de Móricz a narratopoétikai összetettség által a bipoláris értékszerkezetet elbizonytalanítja, ezáltal teret ad a történelmi hagyomány többféle értelmezhetőségének, folytonos "újraírhatóságának".¹⁵³ Eisemann György a *Tündéerkert* metonimikus olvashatósága mellett annak példázat-jellegét is hangsúlyozza. Báthory Gábor fejedelemben individuum-alakzat jelenlétét észleli a regényben, akinek a személyisége "az egzisztencialista és abszurd irodalomban is feltűnő szabadságkonceptión alapul". Emellett azonban metaforikus kapcsolódásokat is mutat: önértelmező kísérletei a mitikus átváltozások, a körkörös ismétlődések világává alakítják a történelem lineáris-célelvű elgondolását, Attila vagy Nagy Sándor reinkarnációjának tartja magát.¹⁵⁴

Szinte minden jelentős Móricz-mű értelmezése új szempontokkal bővült az utóbbi évtizedben. Itt éppen csak utalhatok arra, hogy az *Úri muri* új recepciója a modern epika olyan változatait látta meg a mulatozás ismétlődő rítusaiban, amelyek előképét Bahtyin a népi nevetéskultúrában, a karneváli formákban felfedezte fel.¹⁵⁵ Az erotika szempontját szem előtt

¹⁴⁹ Kiczenkó Judit: Légy jó mindhalálig. In Szabó B. István (szerk.): A magvető nyomában 65-68.

¹⁵⁰ Arató László: In Fenyő D. György (szerk.): A kifosztott Móricz? 141-147.

¹⁵¹ Baranyi Norbert: Személyiségfejlődés, nevelődés, költői identitás. A Légy jó mindhalálig példázatosságának olvasási lehetőségei. Hittel, 2003. 4. 57.

¹⁵² Nagy Miklós: A Tündéerkert és a történelem. In Szabó B. István (szerk.): A magvető nyomában. 86-87.

¹⁵³ Szirák Péter: Az őszön "nyelve" és a nyelv cselekedtető ereje. In Fenyő D. György (szerk.): A kifosztott Móricz? 239.

¹⁵⁴ Eisemann i.m. 245.

¹⁵⁵ uo. 246.

tartó elemzés pedig a frigid feleség és a "lotyó" szerető kettőse által motivált tragédiaként értelmezte a regényt.¹⁵⁶

Poszler György *A boldog embert* állította új megvilágításba, midőn a tudatregény vagy énrégény formájában megjelenő szociográfiai dokumentumban balladai, idilli és anekdotai elemekkel jellemezte a mű "költőietlen költőiségét".¹⁵⁷

A *Barbárok* egy korábbi konferencia témájaként kapott igen összetett strukturális és motívum-elemzést.¹⁵⁸ A mai értelmezés annak a tanulságaiként jellemezheti ezt a remekművet is a világszerűség és a szövegszerűség egységeként, melynek "közbeiktatott" műfaji értelmezője a ballada.¹⁵⁹ Ez a mű a ridegpásztorok világának "élethű" bemutatása, ugyanakkor olyan megalkotottság hitelesíti ezt a világot, amelyik nagyfokú művészi tudatosságra vall: a novella három részből áll, de mindegyik része önmagában is tökéletes novella, sőt bármely elosztásban az.

Az önéletírásokat általában a tényirodalom körébe sorolta az irodalomtudomány. Azok valóságos, megtörtént jellegét ténynek fogta föl. Az *Életem regényéről* a szakirodalom rég kimutatta már, hogy annak egy része Móricz képzeletének az alkotása. Ábrázolásmódját azonban a valóság problémátlan bemutatásaként jellemezte az irodalomtudomány, ezért a mű értelmezését annak valóságvonatkozásai felől közelítette meg, hiteles és egyértelmű önéletrajznak fogta föl. Ennek a korábban problémátlanul referenciálisnak, közvetlenül valóságvonatkozásának tekintett műnek a legutóbbi időben két alapos újraolvasása is elkészült Dobos István¹⁶⁰ és Baranyai Norbert¹⁶¹ tanulmányaiban. Ezek szerint Móricz regénye sokkal összetettebb annál, hogy értelmezése a hagyományos tartalmi elemzéssel kielégítően elvégezhető lenne. Dobos István értelmezése a nyelv által létesülő emlékezés példázatosága alapján a regénybeli önértelmezés lezárhatatlanságát állapítja meg. Baranyai Norbert pedig arra mutat rá, hogy "a regény alapvető szervezőeleme az elbizonytalanítás, a jelentések közti lehetséges mozgások többértelműségének kiaknázása".¹⁶² Az elbeszélőt nem az események pontos felelevenítése érdekli, hanem saját személyiségének a kialakulása. Ennek pedig nem egyenes vonalú, hanem fölöttébb összetett motivációja van. Így válik a családtörténet is önmegértéssé. Móricz regénye az életrajzi tényeket úgy formálja, úgy alakítja, hogy "az ezáltal teremtődő szerzői én nemcsak autobiográfiájának, hanem egész életművének hitelességét és igazságát szavatolni tudja".¹⁶³ De ugyanakkor olyan szöveg, mely összetett poétikai-retorikai eljárásai révén érzékelteti a személyiség nyelv által történő reprezentálhatóságának kételyeit is.¹⁶⁴

Az *Árvácskáról* maga Móricz írta, hogy annak "a legkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint a mocsárból a kénes gőz".¹⁶⁵ Ez a műve mégis különlegesen gazdag újraértelmezést kapott az utóbbi időben. Czine Mihály ihletett értelmezése szerint "az olvasó ebben a kisregényben a jóság és gonoszság, a tisztaság és mocsok társadalmi méreteken való ütközését érzi, s igenli a lángot, amely a kivert Árvácska karácsonyi gyertyájából lobban, s elemésztí a kiverőket".¹⁶⁶ Az *Árvácskát* a korábbi értelmezések *A*

¹⁵⁶ Kemenes Géfin László-Jolanta Jastrębska i. m. 38.

¹⁵⁷ Poszler György: Zenghet-e a nagy zöngésű húr - ma? *A boldog ember*. In (Fenyő D. György (szerk.): *A kifosztott Móricz?* 17.

¹⁵⁸ V.ö.: (A szegedi novellaelemző konferencia anyaga) Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*.

Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.

¹⁵⁹ Szirák Péter uo. 236.

¹⁶⁰ Dobos István: Példázat és emlékezés. *A családtörténet újirása*. Tiszatáj, 2003. 9. 74-93.

¹⁶¹ Baranyai Norbert: "valóságból táplálkozik s mégis költészet" *Az Életem regénye* újraolvasása. Kézirat.

¹⁶² uo. 6.

¹⁶³ uo. 25.

¹⁶⁴ uo. 27.

¹⁶⁵ Móricz Zsigmond: Illyés Gyula: Magyar Csillag. 583.

¹⁶⁶ Czine Mihály i. m. 133.

*boldog emberrel és az Életem regényével együtt mint tényregényt mutatták be.*¹⁶⁷ Valóban dokumntumszerű, szociográfiai jellegű mű ez, értelmezésének mégis újabb távlatai nyíltak meg az ezerdforduló új kérdéshorizontjában. Az újraértelmezéseket az tette lehetővé, hogy "Móricz elbeszélő művészetének szociális, társadalomkritikai, közösségi jelentésrétegei módosult értelmet kapnak, amennyiben a szegénység, a kiszolgáltatottság, a kifosztottság dimenziói - a jelen szemléleti horizontja felől - az egzisztenciális meztelenség mint poétikai és nyelvprobléma kiemelkedése mentén élednek újra, élnek tovább."¹⁶⁸ Az *Árvácska* úgy őrzi meg a realista regény szociologizáló jellegét, hogy létfilozófiai távlatokba állítja a szociográfiai tényanyagot, a kislány nézőpontjából megmutatott lelki helyzet az emberi sorssal, létezéssel, az emberi természettel kapcsolatos írói vallomás médiuma lesz. Ezért lehet ez a regény egyszerre a két világháború közötti valóságot bíráló társadalmi regény és lételméleti kérdéseket is fölvető mű, az emberi megalázottság, megbélyegzettség példázata.¹⁶⁹ A zsoldárként való műfaji megjelölés is ezt a tágabb értelmezést sugallja. A hét zsoldár, a három helyszín, a zsoldárok négy, kettő, egyes tagolása folklór- emlékeket idéz, egyetemes távlatba állítja a történetet.¹⁷⁰ Ebben a regényben is a tárgyiasság és a metaforikus értelmezés egysége valósul meg, hiszen tárgyiassága ellenére "ellentétes és komplementer létprincípiumok (élet és halál, felnőtt és gyermek, jó és rossz) lírai imaginációjával feszegeti az elbeszélés megszokott hangnemi és szerkezeti határait."¹⁷¹ Balassa Péter hívta fel arra a figyelmet, hogy a hétrészes zsoldárjelölés e bibliai irodalmi műfaj átírása, a modern fogság, szegénység, meztelenség poétikájaként és nyelveként jelöl egzisztenciális helyzetet és szerkezetet.¹⁷² Arra is utaltak az újabb értelmezések, hogy a regény hármasság tagolása, valamint a legkisebb árva vándorlása is mesei elem. Ez a meseszerűség azonban nem oldja, hanem még inkább hangsúlyozza a szenvedéseket. "Így ível a mű a rosszból a borzalmasba, onnan a kibírhatatlanba, majd a halálba, a pusztulásba."¹⁷³ A vándorlásnak a három stádiuma Olasz Sándor értelmezésében a dantei pokoljárás három szakaszát idézi fel.¹⁷⁴ A művészi megalkotottság jele az is, hogy az epikus mű poétikai értelemben is összetett, lírai és drámai vonásai is vannak.¹⁷⁵ A szociográfikus tényanyagot metaforikus értelmű motívumok (zsoltár, nap, puszta, meztelenség, kígyó, ördög, hó, ünnep, tűz) világítják át és emelik tágabb jelentéssíkra.

A Móricz-értelmezés új irányainak ez a jelzesszerű dokumentálása egyértelműen arról tanúskodik, hogy Móricz klasszikus értékű írói világa összetett, sokrétegű, nyitott. Benne a világszerűség és a megalkotottság, a metonimikus és metaforikus ábrázolás olyan szintézise valósul meg, amelyik egyszerre hordozza a társadalom- és erkölcs-kritikai bírálatot és az emberlét titkait fűrkésző egyetemes emberi távlatokat. Ezért mai önismeretünknek is nélkülözhetetlen része.

Az Iszony és az önismeret

1.

¹⁶⁷ V.ö.: Bori Imre i. m. 190-201.

¹⁶⁸ Balassa Péter: Miért a zsoldár? Az *Árvácska* újraolvasásához. In Fenyő D. György: A kifosztott Móricz? 32.

¹⁶⁹ Olasz Sándor: Világszerűség és megalkotottság Móricz *Árvácskájában*. In O. S.: A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp. 1997. 115.

¹⁷⁰ uo. 117.

¹⁷¹ uo. 118.

¹⁷² Balassa Péter i. m. 41.

¹⁷³ Futó Anna: "Elmúlt a rosszság és elmúlt a kegyetlenség". In Fenyő D. György (szerk.): A kifosztott Móricz? 45.

¹⁷⁴ Olasz Sándor i.m. 115.

¹⁷⁵ Futó Anna i.m. 45.

1942 újév napján a már nagybeteg Móricz Zsigmond azzal hívta magához Németh Lászlót, hogy ha regényt nem indít a *Kelet Népe*-ben, akkor ő nem folytatja tovább a folyóirat szerkesztését. Németh László szabadkozott, honnan húzzon ő elő egy regényt, neki most a Széchenyi-könyvét kell befejeznie a könyvnapra, amellett egyéb munkák is nyomasztják. Móricz azonban hajthatatlan volt.

Németh László európai mértékkel mérve is igen sokra becsülte Móriczot.¹⁷⁶ Emberileg is tisztelte és szerette. Nem tért ki a kihívás elől. Két hét múlva Móricz már táviratban gratulált neki az *Iszony* első részéhez.¹⁷⁷ Maga a regény könyv alakban mégis csak 1947 karácsonyán jelent meg.

Kitűnő önkomentárjai egyikében Németh László föltárta regénye két legfontosabb indítékát: egy benne élő képet és egy benne élő érzést. A kép: "a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzésében kényelmesen, szinte rátehenkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedéssel küzdő élettársát." Az érzés: "az érzékenység és kiválóság szenvedése a közönségesség zsíros ujjai alatt".¹⁷⁸

Az emberi kapcsolatok megítélésének fontos elemei ezek Németh László minőségelvű világszemléletében. Érezte, hogy ebből a képből és érzésből nagyon fontos emberi üzenetet fog kibontani. A regény írása közben Gulyás Pálnak bevallotta, hogy ezt a regényét úgy takargatta, spórolgatta, mint "egy elronthatatlan, ünnepi órákra váró művet".¹⁷⁹ Ezért sajnálta, hogy zaklatott állapotban kell írnia.

"A Széchenyi-könyv hézagaiban, lapzártá előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet népe*-ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet népe*, s vele a regény is."¹⁸⁰

Az első részek azonban fölkeltek iránta az érdeklődést. Íróársak és olvasók egyaránt várták a folytatást. Egy érdeklődő levélre Németh László 1943. március 17-én azt válaszolta, hogy "hihetőleg" nyáron befejezi a regényt s őszre vagy karácsonyra megjelenik.¹⁸¹ A *Választ* szervező Illyés Gyulának azt ígérte, hogy három-négy író munkáját is vállalja a folyóiratban. 1946 október 12-én - érzékelve a roppant ellenséges közeget maga körül - azt kérte Illyéstől, hogy tanulmányai helyett szépirodalmat adhasson a *Válasznak*, mert "a szépirodalmi forma mégiscsak páncél, míg a tanulmány, ahogy én írom, minden köpésnek: nyitott meztelenség".¹⁸²

1946-os vázlatai a regény befejezésének három lehetőségét is felvillantották: "a cenci szokás véglegességét s az öngyilkosságát egyaránt. Hogy Kárász Nelli nem a menekülés útjait választja, hanem a maga erejével vágja ki magát sorsából, s teremti meg a neki való életformát, vásárhelyi írói lelemény."¹⁸³

1947 június 30-án a regény írása közben tájékoztatta arról Illyés Gyulát, hogy az alföldi létben olyan meleg emberi iszapfürdőbe került, amelyet Illyésnek is figyelmébe ajánl, majd arról is szól, hogy milyen változás történt benne: "Az *Iszonyt* írom - azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatalálnom. Nem az öt év a sok; az emberiséggel

¹⁷⁶ V.ö.: Németh László levele Gulyás Pálnak 1942. február 19-én: "Olvastad Móricz bírálatát a Hídban a Másik mesterről? Ez mégiscsak valami, hogy Európa nagyobb regényírója, aki másban, mint novellákban, gondolkozni sem tud: ennyire belebolondul egy regényembe..." In Németh László élete levelekben 1914-1918. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1993. 401.

¹⁷⁷ V.ö.: Németh László: Negyven év. In N. L.: Negyven év - Horváthné meghal - Gyász. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969.37.

¹⁷⁸ uo.

¹⁷⁹ Németh László levele Gulyás Pálnak 1942. április 9-én. In Németh László élete levelekben 1914-1918. 407.

¹⁸⁰ Németh László: Negyven év. 37.

¹⁸¹ Németh László levele dr. Tarnóczy Lászlónénak. In Németh László élete levelekben 1914-1918. 421.

¹⁸² Németh László levele Illyés Gyulának. uo. 571.

¹⁸³ Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1979. 229.

békültem össze azóta annyira, hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla."¹⁸⁴ Ugyanerről az érzéséről számol be Illés Endrének 1947. augusztus 3-án: "Hogy nem rontottam-e el a Zsiga bácsinak írt részeket a mostaniakkal: majd meglátjuk. Bizony, egész más hangulatban vagyok, mint amikor ez a regény fejezte ki viszonyomat (ill. iszonyomat) a világhoz. Furcsa: de sokkal jobban!"¹⁸⁵

Nem sokkal később, a regényről neki lelkesen író Illés Endre előtt megnyitja az alakulástörténet titkosabb tárnáit is.¹⁸⁶ Beszámol arról, hogy húsz év után váratlanul valami személyes "boldogságféle" érzést élt át. Másrészt viszont arról is vall, hogy keserű tapasztalatokat szerzett a paraszti világból feltörő népfiai között.¹⁸⁷

Kárász Nelli és Takaró Sanyi alakjába és sorsába sok-sok élményét, tapasztalatát és vívódását vetítette bele. Ezeket is.

Hogy az *Iszony* az írói önismeretnek milyen alapl műve, arról leggazdagabban Illyés Gyulának írt leveléből tájékozódhatunk: "Nem tudom, milyen piedesztálra emelhetném én Nellit - természet piedesztálján kívül. Nem azt akartam én megírni itt, hogy egy angyal szemében milyen az emberiség; hanem hogy mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen "emberies". Ennek a regénynek ugyanaz lett volna a tanítása, ami az életrajzomé is... A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális. A mai "emberség" alól - az emberek nagy része s épp a legjobbak kiesnek -, vagy nagy keservesen törnek bele. Lázadás ez is, az emberiségnek önmagáról alkotott képe ellen... A "magánügy" ebben lesz "közügy". Meg kellett volna engedni nekem, Nelinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embereknek érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben. Az olvasók azért olvassák, ahogy Márta írja, detektívregényként, mert bennük is ott él normális voltuk alatt - a megtöretésnek ez a vádbeszéde."¹⁸⁸

A regény keletkezésének körülményeiből és Németh László önvallomásaiból azonban az is egészen nyilvánvaló, hogy a szépirodalom "páncéljára" a nemzetének sorsa miatt aggódó írónak volt elsősorban szüksége. Németh László szépirodalmi műveiben nemcsak a maga üdvösségügyét vizsgálta, hanem nemzetét is. Az *Iszony* sem csak Kárász Nelli és Takaró Sanyi viszonyának a bemutatása, hanem a szovjet megszállás alá került magyarság létmetaforája is. Ehhez volt szüksége Németh Lászlónak a szépirodalom "páncél"-jára.

2.

Lehetséges, hogy ezt vette észre azonnal a baloldali kritika? Még meg sem jelent könyv alakban a regény, amikor 1947 decemberében Lukács György a NÉKOSZ akadémiaján már súlyos támadást intézett ellene. Azzal vádolta Németh László radikálisan kikapcsolta

¹⁸⁴ Németh László levele Illyés Gyulának 1947. június 30-án. uo. 616.

¹⁸⁵ Németh László levele Illés Endrének 1947. augusztus 3-án. uo. 620.

¹⁸⁶ "Öt év előtti hangulatba kellett visszaélnem magam; akkor, amikor a magam hangulata egészen mást kívánt. Te becsúsztatnál néhány vallomásszerű mondatot a leveledbe; hadd mondok mg én is: hogy húsz év óta ezen a nyáron állított be hozzám először valami boldogságféle. S ott volt előttem, fölöttem: kötelességül és sorsul az *Iszony*. Képzeld el ezt az interferenciát, ezt az emlékeztetést! Délután ötíg az *Iszony* s aztán egy-két órára: a remény, az újrakezdés, az új élet reménye. Mondjam-e, hogy az *Iszony* győzött; a sors, a mű erősebb volt, mint a boldogság alkalmi igénye. De ez már egy másik regény tárgya, melyet meg is írok tán hamarosan." Németh László levele Illés Endrének 1947. augusztus 17-e után. uo. 623.

"Tudod, én szídtam a bűnös középosztályt (elsősorban magamban); én is levettem úri süvegemet a paraszt nyár előtt, szinte szégyelltem, hogy értelmiségi embernek vagyok a fia s nem első hajtású népi sarj. A népfiai visszafogóztak (amennyire író az osztálytalanságból osztályba lehet pofozni) a magamszörűek közé, s most büszkén látom, hogy nem is olyan rossz fajta ez. A tehetség talán mohóbban tör föl az első nemzedékekben, de a becsülethez, szeméremhez, úgy látszik, több nemzedéknyi kitenyésztés kell. Az iskolában is ezt látom, de az irodalomban is." uo.

¹⁸⁸ Németh László levele Illyés Gyulának 1947. október 14-e után. uo. 634-635.

regényéből a magyar társadalom nagy kérdéseit. "Pszichográfiá"-t készített, melyben a "leírás, jellemzés sokszor találó, szuggesztív, de mindenütt - tudatosan - le van választva az élet igazi nagy összefüggéseiről. A frigid nő sorsa nem alkalom nagy összefüggéseknek még csak sejtetésére sem".¹⁸⁹ A hallgatás új fajtájának, az új demokrácia elleni néma tiltakozásnak nevezte az *Iszonyt*.¹⁹⁰ Révai is azt írta róla, hogy szabotálja a demokráciát.

A kommunista ideológiai kritika képviselői sorra visszhangozták Lukács nézeteit. Szigeti szinte szó szerint ismételte Lukácsot.¹⁹¹ Többen - így Keszi Imre és Király István - Nelli alakját tartották túlméretezettnek, elhibázottnak. Volt, aki a frigiditás középpontba állítása miatt marasztalta el a regényt, más az ösztön apológiáját látta benne (Antal Gábor, Szigeti József illetve Örkény István).

Az éles támadások ellenvetéseket is kiváltottak. Többen azt hangsúlyozták, hogy egyensúlyban van az *Iszonyban* a lélektani és a társadalmi szempont (Vajda Endre, Zelk Zoltán). Vajda Endre kritikája már rámutatott a regény mitológiai vonatkozásaira is.

Az első, a regény esztétikai értékeit és jellegét megvilágító, tanulmány méretű kritikát Sötér István írta róla a Válaszban.¹⁹² Olyan összegző műnek minősítette, melyben Németh László addigi életművének minden fontos vonása együtt van. Fölrajzolta a világirodalom dialektikus és statikus regénymodelljét, s az *Iszonyt* az utóbbihoz sorolta, de rámutatott arra is, hogy Németh László regénye a befejezésében, a végső megoldásában ki is lépett a mitológiai zártságból. Németh László regénye a két hős pszichológiai, társadalmi és mitológiai helyzeteit mutatja be, s ez a három értelme és tanulsága a regénynek nem csupán egybehangzik, hanem egymást erősíti.¹⁹³

Több kritikus beszélt a regény világának aránybomlásáról. Sötér az *Iszony* nagyságát éppen lélektani, társadalmi és mitológiai köreinek összhangjában látta. Érthetetlennek minősítette azt, hogy a mű bírálói elsiklottak a főhősök társadalmi beágyazottsága fölött. Rámutatott arra, hogy Kárász Nelli és Takaró Sanyi alkati szembenállása nemcsak Diana és Akteón párhuzamát idézi, hanem magában foglalja a "hanyatló" dzsenti és a "feltörekvő" parasztság ellentétét is. "Nem csupán Diana dereka roppan itt Akteón szorításában - de a dzsentriség is fulladozik, éhes, erőszakos paraszti karok közt."¹⁹⁴ Azt is megállapította, hogy Bodolai Ferkóék látogatása "többet árul el a nagybirtok Magyarországról, mint akárhány 'szociográfia'", Takaró Sanyi alakját pedig úgy ítélte meg, hogy Németh László "e típus megteremtésével gyakorolta a legszigorúbb, legkegyetlenebb kritikát bármifajta népi mítosz és romantika felett".¹⁹⁵

Katasztrófaregénynek nevezte az *Iszonyt*, "a regény pusztája és faluja felett katasztrófák robbanásfüstje terjeng".¹⁹⁶

Sötér a sikeres realizmus bizonyítékát látta abban, hogy "a tárgyilagos ábrázolás következtében a főszereplők egyikének sincs a másikkal szemben *feltétlen* igaza".¹⁹⁷ Németh László az olvasóra bízta a választást.

Sötér tanulmánya után a Válasz még három írást közölt az *Iszonyról*. Czibor János "az egész magyar irodalom akaratá"-nak nevezte: "ez a regény már nem népi, nem is urbánus,

¹⁸⁹ Lukács György: A népi irodalom múltja és jelene. In memoriam Németh László. A minőség forradalmára. Nap Kiadó. Bp. 2001. 197.

¹⁹⁰ uo. 198.

¹⁹¹ Szigeti József: *Iszony*. Társadalmi Szemle, 1948. ápr.-máj. 390.

¹⁹² Sötér István: Egy klasszikus regény. Válasz, 1948. május-június 441-450. Később tanulmányának címét Németh László és az *Iszony*-ra változtatta. Így jelent meg a Monostori Imre által szerkesztett In memoriam Németh László. A minőség forradalmára című kötetben is. Nap Kiadó. Bp. 2001. 202-215.

¹⁹³ V.ö.: uo. 208.

¹⁹⁴ uo. 209.

¹⁹⁵ uo. 210-211.

¹⁹⁶ uo.

¹⁹⁷ uo. 208.

hanem emberi".¹⁹⁸ Veres Péter "mélyrealizmus"-át dicsérte. Camus *Közöny*ével állította párhuzamba a lelki állapotok és a tárgyi mozzanatok ábrázolásának egysége alapján.¹⁹⁹ Sarkadi Imre "a biológiai emberben való gondolkodás" újszerűségét emelte ki, s igen magasra értékelte szemléleti összetettségét: "Irodalmi formák közt a tudatos szintézise mindannak, amit az emberi szellem eddigi felfedezései jelentettek, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy csak abból az ablakból lehet nézni."²⁰⁰

Így gazdagodott az *Iszony* értelmezése hónapról hónapra. Ezt azonban hamar megelégette a dogmatikus irodalompolitika. Horváth Márton megsemmisítő cikket írt a Válasz köre ellen.²⁰¹ A burzsoá nacionalizmus vezető orgánumának nevezte a folyóiratot. Egyaránt elítélte a "népies" irányú fasizmus "foltozott irhájú zsoldosai"-t és a Válasz körül lévő "urbánus lézengő rittereket". Szerinte a Válasz még a tudomány területén is igyekezett "az imperialista szemét hatalmas választékát" olvasói nyakába varrni. Erre Szentgyörgyi Albert a példa, akinek amerikai magazinokból ellesett ötletéből irodalomelméletet szabtak, így húzták rá a "biológista-realizmus"-t Németh László regényére. "A Válasz és Németh László "realizmusának" programja tehát: a biológiai privátemberről, vagyis az ember állati funkcióiról szóló irodalom. Sőtér megpróbál mentőövet dobni Németh Lászlónak és folyékony "marxista" halandzsával "társadalmi értelmezést" ad az *Iszony*-nak."²⁰² Az így leleplezett biológiai realizmusról pedig azt írta, hogy az "egy töről van metszve az amerikai irodalom "klinikai realizmusával", melyet mint pornográf, emberellenes, rothadt álirodalmat leplez le a szovjet kritika."²⁰³ Horváth Márton halálos ítéletet mondott a "némethlászlóizmusra": "ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot".²⁰⁴

1949-ben még megjelent az *Iszony* második kiadása is a Révainál. Horváth Márton írása azonban nemcsak a Választ semmisítette meg, az *Iszony* recepciójában is nyolc esztendőszünetet okozott.

1957-ben jelentette meg újra a Szépirodalmi Kiadó a regényt, s ekkor kezdődött el recepciójának újabb szakasza. Az értelmezések ekkor leginkább a pszichológiai ábrázolásra összpontosították figyelmüket.²⁰⁵ Bár még ekkor is megszólalt a mítoszt sokalló, társadalomrajzot keveslő nézet is.²⁰⁶ Az ötvenes évek végén és a hatvanas években elsősorban Nelli jellemének ellentétes elemekből formált összetettségét világították meg az újabb tanulmányok és kritikák.

Illyés Gyula azonban az *Iszony* francia kiadásához írt tanulmányában már ekkor hangsúlyozta a regény írói és nemzeti önismereti értékét: Németh László, "akinek alaptermészete a fegyelmezett finnyáság és a maga iránti igény, páratlan kifejezési alakot s helyzetet teremtett". Egyszerre értékelte Illyés a regény érzékletes valóságosságát és eszmei magaslatát, mitológiai sugallatát: "Az antik elkerülhetetlenséget éreztem a vaskos hazai tájon."²⁰⁷

Minden új elemzés hozzáadott valamit a korábbi értelmezésekhez.

Emésztő kéj fölött hősi frigiditás - írta rá jellemző sarkítással tanulmánya címéül Bori Imre.²⁰⁸ Benedek Marcell Németh László regényét remekműnek minősítette, s abban látta fő

¹⁹⁸ Czibor János: Vallomás igényről és szándékról. *Válasz*. 1948. júl. 550-552.

¹⁹⁹ Veres Péter: Jegyzetek. *Válasz*. 1948. aug. 638-641.

²⁰⁰ Sarkadi Imre: Vita közben. *Válasz*. 1948. aug. 642-647.

²⁰¹ Horváth Márton: A "Válasz" köre. In H. M.: *Lobogónk - Petőfi*. Szikra. Bp. 1950. 156-166.

²⁰² uo. 164.

²⁰³ uo. 164-165.

²⁰⁴ uo. 165.

²⁰⁵ V.ö.: Grezsa Ferenc i.m. 238.

²⁰⁶ Forgács László: Eszmetörténet és történelem. *Társadalmi Szemle*, 1957. aug.-szept. 74.

²⁰⁷ Illyés Gyula: Az *Iszony* francia kiadásának előszava (1963). In I. Gy.: *Iránytűvel*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1975. 446-461.

²⁰⁸ Bori Imre: *Emésztő kéj fölött hősi frigiditás*. *Híd*, 1958. okt. 816-820.

esztétikai erejét, hogy érdeklődést tud kelteni egy olyan alak iránt, akinek a fő jellemvonása az idegenség.²⁰⁹ Almási Miklós is azt hangsúlyozta, hogy Nelli egyszerre vonzó és taszító személyiség. Emellett rámutatott a regény esztétikai karakterének a Nelliéhez hasonló kettősségére, az elégia és a bírálat, a szubjektív vallomás és az objektív nézőpont ötvözetére.²¹⁰ Földes Anna a választottság és választhatóság szembeállításával a női emancipáció problémáját látta a regényben. A vallomás és ítékezés kettősségét ő is kiemelte. Veress Dániel a jellem és társadalomábrázolás, az életanyag és megjelenítés, érzékelés és módszer, körtörténet és erkölcsi igazság egymásnak feszülő kettősségben ismerte fel a regény szuggesztivitását.²¹¹

Béládi Miklós az első nagyszabású Németh László-portréban a Móricz után magyar regény legnagyobb teljesítményének minősítette az *Iszonyt*, mellyel szerzője a nagy európai elbeszélők sorába emelkedett. Egyaránt elemezte a regény főhőseinek lélektani, erkölcsi, társadalmi meghatározottságait, mitikus távlatait és a házasság kereteibe zárt magyar tipológiáját is. E tudatregény értelmezésében külön nyomatékot adott a főhős biológiai végzetének, de jelezte azt is, hogy jellemének eltorzulása a kényszerűség következménye.²¹² B. Nagy László hasonlóképpen nagyszabású Németh László portréja az író "legszemélyesebb, egyben legáltalánosabb érvényű" műveként értelmezte az *Iszonyt*. A kivételes lény és az átlagember ütközését világította meg. Azt is hangsúlyozta, hogy "Nelli a szüzességével őriz valamit: nem egy biológiai állapotot, hanem emberi tartását".²¹³ Értelmezése a regény anyagán túlmutató mondanivalóra tette a hangsúlyt: "Az *Iszony* éppúgy túllendül a "régi és az új urak", a dzsentrik és a gazdagparasztok összeszövődésének konfliktusain, mint ahogy a biológiai determináltság is csak színfoltja és nem lényege a regénynek."²¹⁴ Nem a főhősöket ítélte vétkesnek a regényben, hanem azt a viszonyt, amelyikbe Nelli kényszerűségből, Sanyi pedig az önismeret hiánya miatt került. "De mi a válasz Nelli sorsának enigmájára: az emberi autonómia oly régi és oly időszerű kérdésére?" - kérdezte B. Nagy, s arra figyelmeztetett, hogy erre a kérdésre nem lehet a régi módon, a jót és rosszat egyszerűen szétválasztva felelni. A regény zárómondatait idézte, az "egy darab rám bízott, szegény emberiség" vállalását. "Ez a mondat a kulcs, a feloldójel Nelli sorsa végén, de feloldója a Németh-pálya előző disszonanciáinak, s mottója az elkövetkezőknek."²¹⁵

A hatvanas évek végétől az *Iszony* értelmezései - a korábbi felismerések megőrzése és továbbvívése mellett - elsősorban a regény ontológiájára, általános létfilozófiájára összpontosítják figyelmüket.²¹⁶ Pethő Bertalan *Lét és iszony* című 1968-as tanulmánya hangsúlyozta először azt, hogy az *Iszony* szereplői túlmutatnak önmagukon, metaforikus többletük van, sorsképpé, létértelmezéssé lényegülnek át.²¹⁷ Bár elemzése sok vitatható elemet tartalmazott, ez az általánosabb, ontológiai értelmezés-igény az őt korrigáló írásokban is megmaradt.

Fülöp László *Lélekrajz és létértelmezés* című tanulmánya az *Iszony* minden korábbi felismerést is összegző értelmezése.²¹⁸ "Egy főalakra komponált lélekkeremtő regény, a főhős

²⁰⁹ Benedek Marcell: *Iszony* (1965). In: B. M.: Hajnaltól alkonyatig. Bp. 1966. 315.

²¹⁰ Almási Miklós: Az *Iszony* és a lélektani realizmus. *Kritika*, 1966. jan. 47-49.

²¹¹ Veress Dániel: Műhely, modell, mű. *Korunk*, 1968. jan. 76-87.

²¹² Béládi Miklós: Németh László. *Kritika*, 1965. 5. In B. M.: Érintkezési pontok. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1974. 196-203.

²¹³ B. Nagy László: Egy katarzis története. In B. N. L.: A teremtés kezdetén. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1966. 260-261.

²¹⁴ uo. 262.

²¹⁵ uo. 265-266.

²¹⁶ Grezsa Ferenc i.m. 240.

²¹⁷ Pethő Bertalan: *Lét és iszony*. In P. B.: *Lét és irodalom*. Platon. Bp. 2000. 27-48.

²¹⁸ Fülöp László: *Lélekrajz és létértelmezés* (1974) In F. L.: *Realizmus és korszerűség*. XX. századi magyar

jelentőségét és funkcióját kitüntető tudatregény az *Iszony*.²¹⁹ Az elemző és önelemző tudat tárja fel a múltat a regényben. Nelli önszemléletében a személyiség integritása a legfőbb érték. Személyében a tartalmas, mély emberség egy nagyon is lehetséges változata védi a maga érvényét, szuverenitásának alapelveit. Az "erőszakélmény tudata" formálja jellemét. Elemzéseit pedig azért végzi, hogy megértse életét. "Az *Iszony* nem vádirat, s nem is önapológia. Magyarázat, példabeszéd, demonstráció inkább - a főhős szemszögéből szövegezve."²²⁰ Nelli múltidézése nem nosztalgikus, nem lírai, nem asszociatív, hanem távolságtartó, fegyelmezett elemzés. "Az *Iszony* emlékezésalakban tárgyiasított, tudatregény-struktúrájú, nagyszabású reflexió, értelmező kommentár, epikai formákba zárt analízis."²²¹ Ez a valóban komplex elemzés tüzetesen megvilágítja az iszonymotívumot, a hibás kapcsolatot, az összezártaságot, az erőszakélményt, a személyisége integritását védő főhőst, a két főalak alkati és jellembeli ellentétét, a "társadalmi csiszolatot" és a "mítoszi csóvát" valamint az emlékezés jellegét, az írói személyesség és a tárgyilagosság szerepét, valamint a mű létfilozófiai érvényű üzenetét, a személyiség jogát a maga autonómiájához, a maga görög normájához.

Greza Ferencnek a regény geneziséjét is feltáró, recepcióját is áttekintő tanulmánya azt is dokumentálta, hogy a regényterv alkati alapeszméje filozófiai mondandókkal, elsősorban az emberi szabadság eszméjével egészült ki. Az állati és növényi természet - életfilozófiára emlékeztető - frobeniusi mítoszára "az egzisztencialista erkölcs és a Németh László-i "növésterv" új metaforái épültek, s elmélyült a regény szociográfiai irányban is: "a dzsentribüszkeség és -érzékenység is tiltakozik benne a rá támadó paraszti mohóság és életerő ellen".²²² Értelmezése szerint az *Iszony* a magyar Anna Karenina, erény és természet küzd benne egymással. "Nelli iszonya komplex jelenség. Nem annyira biológiai, mint lélektani, sőt ideológiai fogalom: több van benne az értelem, mint a test viszolygásából. (...) Az iszony: büszkeség és erkölcsi tartás, gondolkodói lét és rendtartó fegyelem."²²³ A mű pedig erkölcsregény, melynek hősei metaforikus jelentést is hordoznak, az individualizálódó erkölcs két lehetséges változatát képviselik. "Egyrészt a Németh László-i növéstervét, másrészt az egzisztencializmusét. Nelli eszménye az organikusan növevő élet, a növényi természet, Sanyi viszont tettmaniás egzisztencialista ragadozó."²²⁴ A regény ilyen értelemben az egzisztencialista szabadságfogalom bírálata is. A regény katarzissal zárul, "a főhős kilép a tragikumból, helyreállítja a megsértett erkölcsi világrendet, eszményeit avatja életelvvé".²²⁵

Kulcsár Szabó Ernő a modern prózapoétika szempontjai szerint elemezte az *Iszonyt*. Az elbeszélés időbeliségét vizsgálva krízistörténetnek nevezte azt. Ő is hangsúlyozta a regényalkat kettős kötöttségét: "az alapvetően realista lélekábrázolás hagyományos, illetve a cselekményredukció jellegzetesen 20. századi eljárásának szervesítését".²²⁶ Kárász Nelli elemző, feltáró elbeszélésében az epikus folyamat szerveződését "a "story" lázárult jellege és a "plot" tudattartalmak általi vezérlése" határozza meg, mindkettő távolságot érzékeltető módon.²²⁷ Rámutatott arra is, hogy a regény lélektani folyamatrajza rendkívül összetett és sokrétű. Sajátos elbeszélői pozíciójából következik az, hogy a felidézett világ megítélése ambivalens lehet. Föltárta a regény térszerkezetének és a regénytörténetnek az összefüggéseit,

---

regényírók. Tankönyvkiadó. Bp. 1987. 271-315.

²¹⁹ uo. 283.

²²⁰ uo. 294.

²²¹ uo. 296.

²²² Greza i.m. 230.

²²³ uo. 247.

²²⁴ uo. uo. 48.

²²⁵ uo. 250.

²²⁶ Kulcsár Szabó Ernő: A regényi fikció három modellje. Németh László: *Iszony*; Déry Tibor: G. A. úr X-ben; Ottlik Géza: *Iskola a határon*. (1977) In K. Sz. E.: *Műalkotás - szöveg - hatás*. Magvető. Bp. 1987. 203.

²²⁷ uo. 208.

a kamarajellegű játéktér jelentésbeli funkcióját. A Németh László-i alakteremtés különösségét pedig abban jelölte meg, hogy "a főhős tudatvilága egyidejűleg legalább két dimenzióban áll előttünk: a megidézett közegben a védekező-elhárító mechanizmust vezérli, a megidézés folyamatában pedig *in vivo* tükrözi önmagát."²²⁸Nelli alakjának jellemzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy "akárhány dimenzióban látjuk is cselekedni, meditálni a főhőst, személyiségének alaprétege mindig változatlan, mozdulatlan, önmagával azonos marad."²²⁹ Identitásához nemcsak ösztönösen ragaszkodik, hanem annak tudatában is van. Önmagát a raszkolnyikovi személyiséghasadás ellentétéként határozza meg a regényben. "Az *Iszony* alakteremtő folyamata ilyen módon létfilozófiai-karakterológiai jellegű tárgyat szintetizál a realiztikus személyiségrajz empirikus lélektani eljárásával, s a regényi fikció legeredetibb - egyben a leggazdagabb - rétegét képezi."²³⁰

A már említett értelmezések mellett elemezték mint a magyar gondolati regény kiemelkedő darabját, mely az ösztönök és a tudat drámai küzdelmében a gondolkodás folyamatát ábrázolja.²³¹ Tárgyalták az "egzisztenciális szabadság" és a "kulturális hivatástudat" ellentétét szembesítő kultúrtörténeti parabolaként.²³² Vizsgálták a környezet hatására létrejövő elidegenedés folyamatrajzoként, a kiszolgáltatottság elleni küzdelem regényeként.²³³ Bemutatták az emberi értékkapcsolatok regénytragédiájaként, melynek "mélységdimenziói a keletkezés idején megélt egyéni és népmi méretű létveszély, az egyetemes emberfélelem irányában tágíthatók".²³⁴ Értelmezték a végső dolgokra rákérdező egzisztenciális regényként, mely ugyanakkor nyílt vita is az egzisztencialista filozófiával, mely a személyiség szabadságra ítéltségét hirdeti.²³⁵

Ha csak futólagos pillantást vetünk is az *Iszony* fölöttébb gazdag és folyamatosan bővülő recepciójára, szembetűnik az, hogy az értelmezések a gondolati, magatartásbeli, világképi sokrétűség mellett hasonlóképpen gazdagon közelítik meg a regény poétikai sajátosságait és világirodalmi párhuzamait egyaránt. Erkölcsregény, tudatregény, lélektani regény, társadalmi regény, gondolati regény, egzisztenciális regény, mítoszregény, krízisregény, katasztrófaregény, analitikus regény, esszéregény, mélyrealista regény - hangzottak a poétikai minősítések. Az eszmei és poétikai párhuzamok, ösztönzések sora sem szűkebb: a görögöktől Frobeniusig, Freudig, Jungig, Dosztojevszijtől Proustig, Camusig, Mauriacig mutat érintkezési pontokat az *Iszony*. Különleges esztétikai minőségét és értékét pedig éppen az mutatja meg, hogy a poétikai és gondolati párhuzamok fölféjtésekor, mindig nyomatékkal kellett az elemzőknek utalniuk a különbözősre, a Németh László-i sajátosságokra.

3.

Ezek az értelmezések - egymással olykor élesen vitázva is - kiegészítik egymást, összeadódnak, értelmezési szintézist alkotnak a befogadóknak. Ilyen értelemben az *Iszony* talán a leggazdagabb értelmezésű magyar regény.

²²⁸ uo. 232.

²²⁹ uo. 234.

²³⁰ uo. 236.

²³¹ V.ö.: Kocsis Rózsa: A magyar gondolati regény. Új Írás, 1979. 7. 66-67.

²³² V.ö.: Fejér Ádám: Az *Iszony* mint kultúrtörténeti parabola. Tiszatáj, 1993. 7. 41.

²³³ V.ö.: Bakonyi István: Elidegenedés Németh László Gyász és *Iszony* című regényében. Literatura, 1977. 80-105.

²³⁴ V.ö.: Cs. Varga István: Az embertől az emberiségig: a felismert katarzis. In Cs. V. I.: Tanújelek. Írások Németh Lászlóról. Magvető Könyvkiadó. 1987. 110.

²³⁵ .Olasz Sándor: Változatok az egzisztenciális regényre. Tiszatáj, 1993. 7. 52.

Mindeme értelmezések mellett az *Iszony* az eseményeket és azok értelmezését közvetítő főhős rendkívül összetett szemlélete és beszédmódja, dikciója révén is az egyéni és közösségi önismeret modell-értékű létfilozófiai érvényű regénye.

Az, hogy Kárász Nelli férje halála után tekint vissza életére, a regényben kettős perspektívát bont ki: egyrészt megidézi az egykori eseményeket, másrészt viszont a végkifejlet ismeretében mérlegeli is azokat.

Az egész regényvilágot ez a mérlegelési, számadási szándék szervezi rendkívül összetetté.

Az *Iszony* nemcsak az események felidézése, hanem sokkal inkább az elemző tudatnak a regénye.

Ilyen értelemben rálátás a létre, létértelmezés és magatartásértelmezés, melynek legfontosabb jegye az, hogy az értelmező rendkívül sok szempontból mérlegel mindent, közben pedig ragaszkodik a maga autonómiájához.

A regény üzenete tehát rendkívül összetett világ belső dinamikájában, egymással sokszor ellentétes elemeinek küzdelmében ölt testet, tehát a befogadótól eleve nagyfokú érzelmi és gondolati munkát, mérlegelést igényel.

Az önszemléletnek ebben a kivételes összetettségében és mélységében nyilatkozik meg a regény önismereti értéke.

Eleve összetett mérlegelésére ösztönöz az, hogy az elbeszélő főhős, Kárász Nelli roppant tárgyilagos szemlélője és megítélője önmagának és környezetének.

Gyakran mutatja magát olyannak, hogy maga is tudja, hogy gonoszul viselkedik, de élvezetet is talál ebben a gonoszságban. Amikor például férje kikísérte a vendégeket és boldogan jött vissza a szobába, Nelli - a saját megítélése szerint is - eleve rossz asszonyként akart hozzá viszonyulni. Közölte a boldog férjjel, hogy ő bizony rosszul érezte magát, s férje kínzásául ki is talált valamit, ami nem volt igaz. Azt, hogy a rossz, ócska bútorok miatt érezte magát rosszul. De azt is rögtön átgondolta, hogy ha Sanyi erre fölajánlja azt, hogy új bútorokat szerez, akkor viszont ezért fogja lehurrogni őt. Kívülről is nézi a saját viselkedését, bevallja, hogy maga sem tudja, hogy a következő percben mit fog tenni, mit fog mondani, de azt tudja, hogy férjét mindenképpen gyötörni fogja.

Motívumszerűen tér vissza a regényben saját torzulásának, gonoszságának a tudata, de az is, hogy mindennek mélyebb oka van: az erőszaktól való iszonyodása. "Énbennem már nem maradt egy ép gondolat sem. Sokszor magam is elhültem, milyen gonosz vagyok. Érzem, hogy gonoszt teszek, de muszáj volt megtennem, mert csak a gonoszság csillapította ezt a szörnyűséget."²³⁶

Ugyanez a szörnyűség motiválja viselkedésének gyakori kiszámíthatatlanságát. Ez a kiszámíthatatlanság azonban ismét csak nem más, mint a maga önazonosságának, autonómiájának az önvédelmi eszköze.

Ezzel szemben Takaró Sanyi viselkedése előre tudható, gondolkodása szüklátóköri, képtelen számolni Nelli más karakterű egyéniségével, s mindenáron önmagához akarja őt kényszeríteni.

Kapcsolatuk katasztrófa-jellegét éppen az mutatja leginkább, hogy Sanyi azonos viselkedésére Nelli mindig másként, mindig kiszámíthatatlanul reagál, mert benne olyan belső sérelem él, amelyik a feszültségi fokától és a kényszerítő helyzettől függően mindig másként alakítja az ő magatartását.

Nelli elemző tudatának tárgyilagossága és összetettsége a regény kiemelkedő önismereti értéke is, hiszen az olvasónak elkerülhetetlenül elemeznie, mérlegelnie kell az egymással ütköztetett világokat.

Ezért - mint erre Sötér elemzése óta már többen utaltak - elképzelhető a regénynek olyan olvasata, amelyikben Takaró Sanyi rokonszenvesebb, mint Kárász Nelli. Ez az olvasói

²³⁶ Németh László: *Iszony* uo. 610.

szemlélet tehát mindazokat a motívumokat a pozitív értéktartományba helyezi, amelyek Kárász Nelli szemében elviselhetetlenek.

Ide kapcsolhatók azok az értelmezések is, amelyek Nelli alkati idegenségére, frigiditására, lelki torzulására teszik a hangsúlyt. Azt is fölrojják neki, hogy a maga hibás természetét igazának a tudatában normaként erőlteti a világra.²³⁷

Más nézőpontból viszont nyilvánvaló, hogy ez az értelmezés a kapcsolat hibáját vetíti rá Nelli alkatára.

Az értelmezések között bőséggel találunk olyanokat, amelyek úgy érzik, hogy a két főhős küzdelmében a regényvilág Nellit mutatja értékesebbnek. Magatartásának ellenszenves elemeit ezek az értelmezések a kényszerűség következményének értelmezik. Alkatában semmi rendelleneset nem észlelnek, természetesnek tartják azt, hogy védi a maga autonómiáját, védi a maga jellegét és értékeit.

Ezt az értelmezést erősítheti az is, hogy a regényen végigvonul Nelli nyitódásának a motívuma is. Az ő képzeletében, vágyaiban többször megjelenik a szép emberi kapcsolat iránti igény, melyet azonban mindig lehetetlenné tesz a remélt partner alkalmatlansága erre a Nelli természete szerinti kapcsolatra.

Az erőszakot, kényszerítést nem tudja elviselni, de a maga normái szerint képes az emberi boldogságra. Ezt mutatja az is, hogy ő élete férje halála után visszanyeri autonómiáját és kiteljesedik.²³⁸

Vannak olyan értelmezések is, amely két egyenrangú hős küzdelmeként fogják föl a regényt, a hibát, a bajt magának a kapcsolatnak a természetében érik tetten.

Az, hogy Kárász Nelli az ábrázolásban és az értelmezésben egyaránt tárgyilagosságra törekszik, még jobban természetessé teszi ezt a jelentésbeli ambivalenciát, hiszen ő legalább olyan szigorúan ítéli meg önmagát, mint Takaró Sanyit.

A regényen végigvonul, szinte motívummá válik annak a megfigyelése és leleplezése is, hogy Nelli ellenségesebben viselkedik, mint ahogy érez. Félti magát attól, hogy közelebb kerül Sanyihoz, mert akkor el kell fogadnia Sanyi kisajátító magatartását is.

Ugyanígy fontos motívum az is, hogy Takaró Sanyi pedig mindent másképpen értelmez, mindenből másféle következtetést von le, mint Nelli. A meglepetéseit ő ajándéknak szánja, Nellit viszont - a maga szempontjából teljes joggal - ezek fölbőszítik.

A regényvilágnak tehát izgalmas ambivalenciája a két hős teljes ízlésbeli, szemléleti szembenállása, ütközése. Két alkat, két mentalitás ütközik itt össze. Mindkettő önmaga kiteljesítésére, megvalósítására törekszik. A tragédiát az okozza, hogy ez a két jelleg annyira ellentéte egymásnak, hogy nem társulhatnak, nem tudják egymást kiegészíteni, csak megsemmisíteni.

Takaró Sanyi korlátoltsága az, hogy az önismeret és az emberismeret teljes hiányában cselekszik, hogy korlátolt célratörése nem veszi tekintetbe a más jelleget, más minőséget. Önmagához akarja hajlítani azt, aki az ő ellentéte.

Nelli tragédiája viszont az, hogy kényszeríteni tudják a körülményei egy olyan kapcsolatra, amelyik ellen a természete és az érzékei egyaránt tiltakoznak.

Az *Iszony*nak éppen az az egyik legfontosabb, minden emberi viszonylatra érvényes Németh László-i üzenete, hogy a személyiség autonómiáját nem lehet sem föladni, sem mások rovására megvalósítani.

De az is nyilvánvaló a regényből, hogy az emberi élet csak az emberi kapcsolatokban nyerhet értelmet.

Az *Iszonyt* az teszi önismereti szempontból rendkívül izgalmassá és tanulságossá, hogy Kárász Nelli tudatának reflexiói és önreflexiói telítve vannak belső feszültséggel, hiszen

²³⁷ Dérczy Péter: Regényút a Gyásztól az Iszonyig. Tiszatáj, 1993. 7. 36.

²³⁸ Cs. Varga István i.m. 89.

nem egy felismert igazságot akar közvetíteni az olvasónak, hanem önmegértési- és világmegértési kísérletének a folyamatát tárja elénk.

Ez a reflexív tudatformálás az életalakítás felelősségébe avat be bennünket. Az analízis és önanalízis arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember felelős a sorsáért, felelős az emberi lehetőségek kibontakoztatásáért.

Az önmegértési szándék ösztönzi Kárász Nellit arra, hogy elemezze, értelmezze életét, magatartását, sorsát.

Nemcsak a megtörtént eseményeket értelmezi, az elmulasztott lehetőségeket is mérlegeli.

Gyakori az is, hogy egy-egy tényt sokféle gondolattal, kérdéssel közelít meg, s ezeket nem zárja le, hanem nyitva hagyja. "S csak odakinn csodálkoztam el magamon, hogy mi is bősztít föl annyira ebben a nagyobbik Takaró fiúban. Bősztít-e tulajdonképpen vagy megfélemlít, vagy egyszerűen: idegesít?"²³⁹

A jövőt kémlelve nyomasztja az özvegy édesanyja mellett ráváró vénlány szerep is. Már azon kapja magát, hogy Sanyit keresi, akitől pedig menekül. Azon gondolkodik, mi lesz vele Sanyi nélkül, s mi lesz vele Sanyival? "Amióta megrettentem attól, hogy otthagyhát, többet akartam tudni róla. Amennyi eldönti: mi a nagyobbik rossz: Cendre menni negyedik párkának vagy megadni magamat öneki."²⁴⁰ Takaróné viselkedéséről sem tudja eldönteni, hogy miként értelmezze azt, szövetségnek vagy figyelmeztetésnek. Amikor Nelli apja hazatér, s ott találja lányát a konyhában a Takaró fiúkkal. Mi minden volt ekkor "szeme szivárványában"? "Száműzött büszkeség, hogy neki egy ilyen kasznárházban kell vendéget fogadni; tanácskozó csodálkozás, hogy mért szorultunk a konyhába, de mégis öröm a leginkább, hogy ebben az elhagyatottságban egy kis szórakozáshoz jutottam."²⁴¹

Nelli az első látogatás után eldöntötte a Takaró fiúkról, hogy egyiküket se kívánná udvarlójának. Aztán azt mondja, hogy Sanyi mégiscsak vonzóbb. Sanyi újabb látogatásakor - viszont szinte bágyadt lett a hirtelen csalódástól, amikor megtudta, hogy Imre nem jött.

Sanyival kapcsolatban is sokféle érzése van, s maga sem tudja, melyik az igazi érzése iránta: "Az a hadakozó iszony az imént a karjában, vagy az a csaknemhogy anyai részvét, amivel előbb a csacsit mondtam."

Gyakran szól arról Nelli, hogy a maga törvényei szerint mit kellett volna tennie, s hogy arra képtelen volt az adott helyzetben, s ezért egészen mást cselekedett. "Föl szerettem volna kapni, s elvinni innét, a beleső vasutasék, a lihegő Sanyi, a tapintatosan kattánó fecskendődoboz közül; ahol belenézhetek abba, ami kettőnkkel történt, s nem kell ily bután s hidegen állnom a legnagyobb előtt, ami idáig történt velem. De ez a mozdulatlanág s az első szó, az első nyakfölvetés közt nem éreztem semmiféle utat. Minden száguldott bennem, csak én álltam ott bénán a pillanat hatalmában."²⁴²

Sorsdöntő pillanat ez az életében, hiszen ettől kezdve Sanyi hatalmába jut, ez a tehetetlenség vezet el a kedve ellen való házassághoz. Ő is érzi, hogy minden nappal közelebb kerül a végzetéhez, de képtelen ellene cselekedni. "Ha tartani akarom magamat, ki kell vennem a kezükből édesanyát, a halottat; elküldeni őket a hintójukon, magamnak szalajtani a cselédeket. De erre nem maradt erőm. Hagytam, hogy áttuszkoljanak édesanyával a hálóba."²⁴³

Nelli önelemzéseiben igen nagy teret kap a feltételes mód és a kijelentő mód, a szükséges és a lehetséges ütközése: a "kellett volna" tennem és a tettem ellentéte. Amikor például megtudja, hogy Sanyi veszi át a bérletüket, akkor szarkasztikusan ítél belül, de

²³⁹ uo. 350.

²⁴⁰ uo. 435.

²⁴¹ uo. 355.

²⁴² uo. 405.

²⁴³ uo. 411.

kitörni, véleményét kimondani nincs ereje: "- Igen? - álltam meg én a két cinkos közt. - És mi lesz akkor mibőlünk? - Valami nyersebbet kellett volna mondanom. "És ezt most mondjátok? Ezt kotyvasztottátok ki mögöttem. Tán már el is van intézve. Én csak feküdjek be az új bérlő mellé az ágyba." De mindezt csak a megállt testemmel, a kitágult szememmel mondtam, vagy azzal sem."²⁴⁴

Az önreflexiónak nagyon fontos eleme az, hogy Kárász Nelliben mindig megszólal a mélyebb zóna, személyiségének belső magja, s annak a törvényét tekinti ő maga nagyon fontosnak, de annak nem tud mindig megfelelni. "Csak ezt a fölháborodást el ne hagyjam aludni. ha ennek a fölháborodásnak elfogy az olaja, örökre végem van"²⁴⁵ - figyelmezteti önmagát. Egy-egy kitörése után sokrétűen mérlegeli annak a hatását. Örül, hogy kimondta, ami benne van, de meg is ijed annak következményétől.

Nellit gyakran izgatja az is, amit nem járt be az életből. Az *Iszony* önismereti elemei között nagyon fontos a feltételes módú mérlegelés. Ez végigvonul a regényen. Nelli olykor úgy érzi, hogy Sanyit ő is meg tudta volna szeretni, csak ne akart volna az ura lenni.²⁴⁶ Máskor elgondolkodik azon, mi lett volna a házasságukból, ha kinn maradtak volna Határpusztán: "Sokszor úgy érzem, tán belehangolom Sanyit az én csöndes köreimbe. Évek múlva úgy járta volna a határt, mint édesapa. Gyereken, háztájon, majorságon túl ott tudtam volna az ő gazdalépéseit is; este elkérdeztem volna, milyen a repce, s nem lopják-e a dohányt; elhancúrozhatott volna Zsuzsikával, s kitüntethette volna magát egy polc megszögezésében. A pusztá az én elemem volt; a csöndje lassan beszívta volna őt is."²⁴⁷ Aztán ábrándnak minősíti ezt az idillikus tünődést és sorsnak azt, ami velük történt. De azért a feltételes módban fölrajzolt élet is lehetősége marad a regényvilágnak.

Egy ilyen ábránd volt Nelli képzelődése Imréről. Mondatokat szerkesztgetett, amelyekkel Imrét akarta megszólítani. De aztán minden másképp történt, mint ahogy előre elképzelte. A "nevetlen remény" megtartó értelmétől fosztotta meg Nellit Imréék látogatása.

Imre észrevette benne azt, hogy nem természetesen mozog ebben a közegben. Ez is azt tudatosítja benne, hogy önmaga ellen vétett, amikor engedett a külső kényszereknek, s önnön értékvilága és hajlama ellen cselekedett.

Különlegesen gazdag a regénynek a képzeleti rétege is. Az alapos valóságismerettel rendelkező Nelli gyakran elképzeli azt, hogy szülei vagy Takaróék vagy Bodolaiék mit gondolnak, hogyan vélekednek róla.

Nelli önanalízisének nagy motívumsorai azt tárják fel sokszor belső drámai küzdelemben, hogy személyiségének értékeit, autonómiáját, növényi természetét oly mélyen megsértették, hogy ezekre a sérelmekre többnyire csak torz reagálásokkal válaszolhatott.

Az *Iszonyban* az Ady nemzeti felelősségtudatával élő Németh László nemcsak egy hibás emberi kapcsolat összetett, mély értelmezését adta, hanem a szépirodalmi mű "páncéljában" a függetlenségét vesztett nemzet legégetőbb sorskérdésére is válaszolt midőn bekebelező erőszakkal szemben a belső értékeket és a személyiség autonómiáját vette védelmébe. Az *Iszony* nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti önismeretnek is alapműve.

A népi irodalom és öröksége

I.

²⁴⁴ uo. 424-425.

²⁴⁵ uo. 428.

²⁴⁶ uo. 448.

²⁴⁷ uo. 528.

A népi mozgalomról írt kitűnő könyvének élén Borbándi Gyula a magyar történelemben három olyan nagy társadalmi háttérrel rendelkező mozgalmat vesz számba, amelyek arra irányultak, hogy megszüntessék a magyar társadalom elmaradottságát. A XIX. század elején a magyar nemesség legjobbjai léptek föl azért, hogy a felvilágosodás és a szabadelvűség alapján Magyarországot "a reformok útjára vezessék és önállóságát kivívják". A XX. század elejének "haladó nemzedéke az iparosodás, polgárosodás és városiasodás jelszavával a nyugat-európaival párhuzamos fejlődést kívánt elindítani". Majd a XX. század harmincas éveiben a harmadik reformnemzedéknek a népiség jegyében kibontakozott mozgalma akarta "az addig hátrányosan megkülönböztetett társadalmi rétegeket a politikai nemzetbe emelni, ezáltal a magyar nemzet egyenlőségen és szabadságon alapuló egységét megteremteni."²⁴⁸

Ezt a harmadik reformnemzedéket a magyar nemzeti tudat elmaradottsága és az ország trianoni tragédiája ösztönözte cselekvésre. A magyar nemzettudat tisztulására irányuló XIX. századi törekvések, így az 1848-as törvények is sorra meghiúsultak a kedvezőtlen történelmi fejlemények következtében. Magyarországon egy teljesen korszerűtlen, indokolatlan göggel, önismeret nélküli biztonságérzettel telített nemzeti tudat konzerválódott. Ezt tükrözte irodalmunk is, mely a századfordulóig, de lényegében szinte az első világháborúig arisztokratikus és dzsentri jellegű volt.²⁴⁹

Nyugat-Európában a nemzetek tudata századok alatt szerves fejlődéssel alakult ki, s magába foglalta a különféle társadalmi rétegeket. Ezzel szemben nálunk a középosztály és a nagybirtokos arisztokrácia csak önmagát tekintette nemzetnek, a társadalom többségét kitevő parasztságot és munkásságot lenézte és nem tartotta a nemzet részének sem.

Ez a felfogás szemben állt a modern nemzetfogalommal, hiszen az a közös nyelv, közös kultúra, közös történelem alapján határozta meg a nemzetet, s az egész népet beletartozónak tudta függetlenül annak társadalmi tagozódásától.

A Magyarországon megrögzött és anakronisztikusan konzerválódott nemzeti tudat tehát teljességgel torz volt. Ezzel a torz nemzeti tudattal szállt szembe az a szellemi és politikai törekvés, melyet népi mozgalomnak nevezünk, s melynek a célja egy olyan magyar nemzet megteremtése volt, amelyik érvényt szerez a modern nemzetfogalomnak, azaz magába foglalja az egész magyar népet.²⁵⁰

A köztudat ekkor a nép fogalmán csak azokat az alsóbb néprétegeket értette, amelyeket nem tartott a nemzet részének. A népi írók ezeket az alsóbb rétegeket akarták a nemzetbe emelni. Ezáltal hoztak létre egy olyan tágabb, a modern európai mintáknak megfelelő nemzetfogalmat, amelyikbe a magyarság minden rétege benne foglaltatott.

A mindmáig tartó félreértésekkel és szándékolt félremagyarázásokkal szemben nyomatékkal ki kell jelentenünk, hogy a "népi" jelző a népi írók szóhasználatában egyrészt "a politikai gondolkodás és cselekvés egy lehetséges irányzatát és tartalmát jelzi"²⁵¹, másrészt pedig az egész népet jelenti, nem csupán a parasztságot. Ezt a tág, a nemzet fogalmával azonos értelmezést a népi írók világosan kifejtették.

"Magyarság a magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségihez" - írta Németh László az *Új reformkor elé* című esszéjében.²⁵² *Népiesség és népiség* című tanulmányában is azt hangsúlyozza, hogy "a népiség: a magyar költészetnek és a magyar népnek ős egymásrataltsága: természeti igazság. Nagy magyar költő csak az lehet, aki a magyar eredetiség medencéjéből meríti meg a maga

²⁴⁸ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.

Püski, New York, 1983. Fülszöveg

²⁴⁹ V.ö.: Kovácsi Imre: A Márciusi Front. Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, New Brunswick, 1980. 14.

²⁵⁰ V.ö.: Gombos Gyula: Esmélet. (Emlékezések és elmélkedések). Püski. Bp. 1999. 23-27.

²⁵¹ Borbándi Gyula: A középtől balra - A népi mozgalom jellege és helye. In B. Gy.: Népiség és népiek. 25.

²⁵² Németh László: Új reformkor felé. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 41.

eredetisége korsaját. Rá vagyunk utalva a népre, mint malom a búzára, mint gőzre a gép."²⁵³ Németh László számára Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi a példa arra, hogy az irodalom a nép erőtartályait a tudatalattiságból kimenti és fényre hozza.²⁵⁴

"Népünk mélyrétegei nyomták föl végre méltó képviselőiket a nemzet tudatába. Nem egy irodalmi csoport hozott a köztudatba egy új tartományt. Az egész magyar irodalom érkezett el fejlődésének egy régóta esedékes szakaszába. Hogy plebejussá váljék. Hogy mint ilyen azonosuljon az egész nemzettel" ²⁵⁵- írta Illyés Gyula.

Gombos Gyula is egyértelműen fogalmazta meg a népi író fogalmának ezt a tágabb tartalmát: "a népi író nem egy osztály kifejezője kizárólag; igénye az egyetemes magyar irodalom".²⁵⁶

Ezzel az értelmezéssel egyáltalán nem ütközik az, hogy a harmincas évek elején a népi írók a parasztság gazdasági és politikai felszabadítását látták a legfontosabb aktuális társadalmi feladatnak.

Ez számukra az emberi igazságérzet morális követelménye volt, a társadalom egészségének alapja, de egyben előfeltétele is a magyarság biztonságosabb jövőjének.²⁵⁷ A szegényparasztság sorsával való törődés a népi mozgalom számára csak feladatainak egyike volt.

A népi mozgalmat "az egész nemzet érdekelte és foglalkoztatta. A társadalom és a kor majd minden kérdésére igyekezett válasz adni."²⁵⁸

A népiek nem láttak ellentétet a társadalmi és a nemzeti elkötelezettség között. A társadalmat úgy akarták megváltoztatni, hogy közben nem feledkeztek meg a nemzeti problémákról.²⁵⁹

Ezért volt a népi irodalomnak "erős társadalmi hangsúlya mellett, azzal összeszővődve, nagy magyarságnomatéka" is.²⁶⁰

Alapvető gondjuk volt a népi íróknak a magyarság történelmi helytállása, ezért arra törekedtek, hogy nemzeti kultúránk értékeit mozgósítsák a magyarság szellemi-lelki felegyenesítésére. "Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság"²⁶¹ - idézhetjük újra Németh László programadó cikkét.

Szabó Zoltán azért szervezte meg 1939-ben a Magyar Nemzetben a szellemi honvédelem programját és rovatát, hogy a szellem erejével szolgálja a magyarság nemzeti jellegének, értékeinek megőrzését és kibontakoztatását. Az volt a meggyőződése, hogy egy országot nemcsak ellenséges hadakkal lehet elveszíteni, hanem "belső támadókkal, nemzeti jellegének, nemzetiségének megsemmisítése útján" is.²⁶²

Mindehhez érdemes emlékezetünkbe idézni Illyés Gyula vallomását is: "A nemzeti kérdést minden vonatkozásban óriási jelentőségűnek tartjuk. Nem hisszük, hogy a társadalmi szabadságért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg ez a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak vagy cselekedjenek; - nemcsak a nemzetet vezetik félre, hanem a többi nemzetet is. Félrevezetik önmagukat is!"²⁶³

²⁵³ Németh László: Népiesség és népiség. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 23.

²⁵⁴ Németh László: Népiesség és népiség. uo. 21.

²⁵⁵ Illyés Gyula: Az Ajtónyitó. Új Látóhatár, 1974/5. 329.

²⁵⁶ Gombos Gyula: A történelem balján. New York, 1975. 121.

²⁵⁷ Gombos Gyula: A harmadik út. Püski. Bp. 1990. 83.

²⁵⁸ Borbándi uo. 507.

²⁵⁹ Borbándi Gyula: Eredet és mérleg. uo. 15.

²⁶⁰ Gombos Gyula: A harmadik út. 83.

²⁶¹ Németh László: Új reformkor felé. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 43.

²⁶² Szabó Zoltán: Vasúti állomás. Magyar Nemzet, 1939. június 11

²⁶³ Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. In I. Gy.: Itt élned kell II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1976. 311.

Németh László is alapvető fontosságúnak tartotta azt, hogy a magyar önismeretben a "magyar szemszög" legyen az alap, hogy az új értelmiség a magyarságért felelősséget vállaljon, s műveltsége is a magyar jelleget domborítsa ki.

A népi írók magyarságszemlélete nyitott, európai és egyetemes horizontú. "A kelet-közép-európai népek békéje és összefogása mindannyiukat foglalkoztatta."²⁶⁴ Németh László úgy látta, hogy a magyar sorskérdések olyan bonyolultak, hogy aki azok megoldására receptet talál, az európai mintát is ad. Illyés a maga patriotizmusát is az egyetemes emberi értékekhez és jogokhoz való mély kapcsolódásával magyarázza: "A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is föl ad."²⁶⁵ A Szekfű Gyula szemléletét bíráló Németh László Szekfű kis és nagy magyar útjával szemben az európai utat ajánlotta még nagyobb magyar útnak.²⁶⁶

"Más felvilágosult, haladó, a világba tekintő irányzattal ellentétben a népiek nem a nyugati felismerések és kezdeményezések pusztá átültetésére, hanem a magyar hagyományokkal és értékekkel való összehangolására törekedtek."²⁶⁷

II.

A népi írói mozgalom kibontakozásához az első világháború és Trianon katasztrófája egyaránt hatalmas indítékot adott. Ezek a tragikus események nyilvánvalóvá tették azt, hogy a magyar uralkodó osztályok nemzeti önismerete rendkívül hiányos, öntudata pedig torz és megalapozatlan. Ezért ezek az osztályok - az arisztokrácia és a dzsentrí - alkalmatlanok a nemzet jövőjének biztosítására, a világháborúval végképp eljátszották történelmi szerepüket. A munkásosztály erőtlensége pedig a forradalmak idején mutatkozott meg. Ezért a népi írók a magyarság megújulását a parasztság nemzetbe emelésétől remélték. A félfudális állapotok miatt a parasztság óriási tömegei éltek "a nemzet alatt", elnyomottan, de őrizve a magyar népi kultúra nemzeti jellegét.

A közép- és kelet-európai történelem sajátossága volt az is, hogy ebben a térségben - miként erre Bibó István is felhívta a figyelmet - az alsóbb, elnyomott néposztályok etnikai, nyelvi szempontból erőteljesebben nemzetiek voltak, mint a nagyvilággal dinamikusabb kapcsolatban lévő felsőbb rétegek.²⁶⁸ E néposztályok nemzetbe emelését tehát nemcsak a szociális és erkölcsi érzék kívánta meg, hanem a nemzeti felelősségtudat is ösztönözte ezt.

A népi mozgalom tagjai a demokratikus átalakulást halaszthatatlannak ítélték a magyarság megmaradása szempontjából. A nép felszabadítása útján akartak demokratikus magyar nemzetet teremteni. Ez a program fogta egységbe a különféle származású, különféle műveltségű, különféle esztétikai ízlésű írókat.

Társadalmilag legtöbben a parasztságból származtak, ezek egy része magasabb iskolái révén az értelmiségivé és városivá lett (Erdélyi József, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kovács Imre, Darvas József), más része pedig magasabb iskolák nélkül, önművelés révén, autodidakta östehetségként vált íróvá (Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál). És voltak, akik középosztályból, többnyire vidéki értelmiségi családból származtak, értelmiségiként mégis szívügyükként vállalták az alulsó Magyarország gondját (Németh Lászlót, Kodolányi János, Féja Géza, Gombos Gyula, Sárközi György, Gulyás Pál).

²⁶⁴ Borbándi Gyula: A népi mozgalom. 504.

²⁶⁵ Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. In I. Gy.: Itt élned kell II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1976. 310.

²⁶⁶ V.ö.: Németh László: A magyar élet antinómiái. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 125-126.

²⁶⁷ Borbándi Gyula: Eredet és mérleg uo. 13.

²⁶⁸ V.ö.: Bibó István: Levél Borbándi Gyulához /1978. június/ In Bibó István: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet. 1971-1979. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1986. 295-374.

Közvetlen élményük volt valamennyiüknek a falu élete, hiszen a nevesebb népi írók közül egyedül Szabó Zoltán származott Budapestről, a többieknek "a szűkebb pátriája, fölnevelő szülőföldje az ország egy-egy külön tája volt. A népi irodalomba az azonos alapelvek fölé ez vitt annyi változatosságot."²⁶⁹

A népi írók a nemzet érdekei szerint akarták megújítani a magyar nemzeti önismeretet.

Ennek eszközéül elsősorban az irodalmat választották. A *Nyugat l'art pour l'art* elvével szemben az irodalom küldetését a nemzet sorskérdései iránti elkötelezettségben jelölték meg. A szórakoztatás helyett pedig a közösség szolgálatát tekintették céljuknak.

Azt vallották, hogy az irodalom mindenkor előtte járt a politikának. Valamennyien úgy érezték, hogy az író felelős népe sorsáért. Írói hivatásukat küldetésnek tartották a közösségi sors alakítását illetően. Nyíltan megvallották, hogy irodalmi munkásságukkal a nemzet megújulását, igazságosabb életét akarják szolgálni. "A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak"²⁷⁰ - írta Németh László.

Ehhez hasonló értelmű megállapítást mindegyik népi írótól bőséggel idézhetünk. Illyés mondatai szállóigévé váltak: "Áruló lennék, ha csak író akarok lenni. Az újítás, a merészség nemcsak az irodalomban esedékes, hanem a társadalomban is, sőt ott esedékes először és igazán."²⁷¹ Tamási Áron szerint pedig "nemzet- és sorstársaival egyetemben az író nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött a népével cselekednek."²⁷² Veres Péter is a cselekvő történelmi jelenlétet tekintette az író küldetésének.

A népiség, népi irodalom és az irodalmi népiesség két egymástól alapvetően különböző jelenség. A népi író elnevezés Németh Lászlótól származik. Ezen a fogalmon a népi írók a magyar irodalom közösségi felelősségtől áthatott vonulatának a szerves folytatását értették. A népiség olyan politikai program, amelyik az "az ország bajainak gyógyításra nép, nemzet, haladás, szociális érzékenység, demokratikus társadalomrendező elv és hatékony működési mechanizmus kölcsönhatásain nyugvó, előnyös megoldásokat kínált"²⁷³ Ez a program szépirodalmi művekben éppúgy megnyilatkozott, mint politikai reformtervekben, kátékban. A népiség tehát a nemzeti kultúra legfontosabb értékeihez kapcsolódó, azokat továbbvivő szemlélet.

Népi és népies között Gombos Gyula is nagy különbséget lát, annyit, mint a magyar és a magyaros között: "az egyik maga a dolog, tartalom és jelleg, a másik ennek mesterkéltné utánzata. Így különbözik a népi is a népiestől."²⁷⁴ Veres Péter pedig azt hangsúlyozta, hogy a népi belülről jövő spontán szellemi mozgalom, melynek társadalmi céljai is vannak, a népies pedig kívülről, programszerűen a néphez hajló irodalmi irány.²⁷⁵ "A népiesség inkább esztétikai és irodalomtörténeti, a népiség viszont inkább irodalompolitikai, eszmetörténeti és politikai elnevezés"²⁷⁶ - foglalja össze a különbség lényegét Borbándi Gyula. Maguk az írók *népi*-nek nevezték magukat. Ezzel is el akarták különíteni politikai és irodalompolitikai célokat is követő törekvéseiket az irodalmi népiességtől.

A népi irodalom és a nyomában kibontakozott népi mozgalom jellegadó vonása az volt, hogy összekapcsolta a társadalmi és a nemzeti szempontokat. A nemzet felemelkedése érdekében akarta megszüntetni a társadalmi igazságtalanságokat. A társadalmi problémák éles bemutatásával sohasem fedte el a nemzeti problémákat, a Trianon következtében a

²⁶⁹ V.ö.: Gombos Gyula: A harmadik út. Püski. Bp. 1990. 82.

²⁷⁰ Németh László: Új reformkor felé. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 39.

²⁷¹ Illyés Gyula: Újabb szellemi front? In I. Gy.: Ingyen lakoma. Bp. 1964. I. 420.

²⁷² Tamási Áron

²⁷³ Borbándi Gyula: Kovács Imre öröksége. uo. 198.

²⁷⁴ Gombos Gyula: A harmadik út. 86.

²⁷⁵ Veres Péter: A válság éveiből. Bp. 1945. 198.

²⁷⁶ Borbándi uo. 134.

magyarságra szakadt nemzeti tragédia elleni küzdelme közben sem hagyta figyelmen kívül a megmaradt haza súlyos társadalmi igazságtalanságait.²⁷⁷

III.

A népi irodalom egyszerre vállalta a magyarság sorskérdéseivel való szembenézés és a szociális igazságtalanságok megszüntetésének történelmi parancsát. Mély nemzeti érzés és mély szociális érzékenység élt benne. "A népi irodalom egyik fő törekvése volt, hogy a gyökeres változtatás igényét bevigye a közgondolkodásba: nevelni akart, eszméltetni, az ország állapotát tudatosítani, ösztönözni a cselekvésre. S ez természetesen az irodalom szerepének új felfogását jelentette."²⁷⁸

A népi írók ehhez a közösségért felelősen cselekvő irodalomszemlélethez nagy ösztönzéseket kaptak a magyar irodalmi hagyományból. Azokat tekintették ösztönzőiknek, azokat becsülték legtöbbszörre, akikben ezt a közösségért felelős magatartást és a nemzeti önismeret forrását fedezték fel.

Irodalmunk egész történetét eszerint értékelték újra. A reformáció irodalma, Zrínyi Miklós politikai írásai, az erdélyi emlékirat-írók, Bessenyei esszéi, Csokonai, Berzsenyi versei, Kemény Zsigmond művei ezért kaptak új fényt. S ezért állították maguk elé követendő példának Petőfi politikai költészetét, közvetlen elődeik közül pedig a "faji triászról", Adyól, Móricz Zsigmondtól és Szabó Dezsőtől kaptak ösztönzést ehhez a küldetéses irodalomhoz.²⁷⁹ Az előzményekből mindig arra tették a hangsúlyt, amire belső igényük szerint szükségük volt.

Nemzeti és plebejus szemlélettel értékelte át a népi irodalom a magyar történelmet is. Természetes, hogy Dózsa György nemzeti hőssé emelkedett ebben a koncepcióban. A nemzet szabadságtörekvései váltak a nemzeti történelem fő vonulatává. A reformkort és az 1848-as szabadságharcot saját törekvései egyenes előzményének tekintette a népi irodalom történeteszemlélete. A kiegyezés utáni kort pedig elmarasztalta. Határozottan elvetette azt a Szekfű Gyula által képviselt felfogást, mely szerint a Habsburgok uralma kapcsolt minket a nyugati művelődéshez s nélküle elbalkániasodtunk volna. A Habsburg uralmat a népi irodalom történelemeszemlélete károsabbnak minősítette a magyarság szempontjából, mint a török hódoltság idejét. Minden korábbi történelemeszemléletnél erősebben bírálta a népi irodalom a társadalmi elnyomás különféle módozatait.²⁸⁰

A népi irodalom esztétikai színeképe gazdag és változatos. Elég csak utalni itt Illyés tárgyias gondolatiságára, Németh László gondolati elemzéssel telített, lélektani, társadalmi és mitologikus övezeteket társító epikájára, Sinka folklór-archaikumot fölhozó költészetére, Gulyás Pál mitologizmusára, Erdélyi József Petőfihez kapcsolódó egyszerű tárgyiaságára, Szabó Pál mesélő realizmusára, Veres Péter sült-realizmusára, Tamási Áron tündéri realizmusára, Kodolányi történelmi és mitologikus látásmódjára.

Ezeket a különféle esztétikai törekvéseket azonban egységbe fogta a közös nemzeti és szociális felelősségtudat, elhivatottság.

Ez a nemzeti és szociális felelősségtudattól áthatott írói szemlélet eredményezte azt, hogy mindegyik népi író addig ismeretlen új területtel és problémakörrel gazdagította a nemzeti önismeretet.

"A harmincas évek közepéig a parasztság helyzetéről és sorsáról főleg szépirodalmi munkák, regények, színdarabok, esetleg versek tudósítottak. Aztán hirtelen megszületett a

²⁷⁷ Borbándi uo.

²⁷⁸ Gombos Gyula: Eszmélet, 210.

²⁷⁹ V.ö.: Gombos Gyula: A harmadik út. uo. 83.

²⁸⁰ Gombos uo. 85.

sajátos népi műfaj: az önéletrajz és a szociográfia, s szociográfiai és szociológiai riportázs."²⁸¹

A sors nyomásának és a változtatási szándéknak egyszerre tudható be az, hogy a népi írók legtöbbször korai önéletrajzot írt.²⁸² Nem pályájuk végén írták meg önéletrajzukat, mint az általában természetes és szokásos volt. Belső szükségből szólaltak meg ezek az önéletrajzok, s valamennyien megdöbbentő önismereti tartományokkal formálták a nemzet tudatát. A *Puszták népe*, a *Számadás*, a *Szülőföldem*, a *Fekete bojtár vallomásai* és a többi önéletrajz vészjelzés volt és változásért kiáltott. Jellemző ebből a szempontból a *Puszták népe* fogadtatása. Babits számára olyan volt ez a könyv, mintha "egy ismeretlen földrésről és lakóiról" szólna, de bevallotta azt is, hogy "lélegzet-visszafojtva, megmagyarázhatatlan szorongással és titkos büntudattal" olvasta.²⁸³ Bálint György "lélegzetelállító vádirat"-nak nevezte "a testi és erkölcsi megaláztatások pokoli vízióját", melyet a *Puszták népe* eleje tárt.²⁸⁴ Illyés művét olvasva Németh László "valami népítéletyszerű elemi morajlás" közelében érezte magát.²⁸⁵ Cs. Szabó László pedig már az egész nemzetre vonatkozó következtetéseket vont le Illyés könyvéből: "Amíg százezrek úgy élnek, ahogy Illyés elrettentő például megörökítette, a magyar nemzeti is halálosan gyöngö."²⁸⁶ Különös nemzeti önismereti élményben lehetett része annak is, aki netalán együtt olvasta a *Puszták népét* és Márai könyvét, az *Egy polgár vallomásait*.

A szociográfiai is döbbenetes láttelepet tártak a nemzet elé. Elsüllyedt falvakról, a nép önpusztító néma forradalmáról, a paraszti életforma kilátástalanságáról, a magyarság alsóbb néprétegeinek a pusztulásáról adtak számot. A népi írók felosztották maguk között Magyarországot, hogy mások számára is felfedezzék ennek az országnak az életét. A felfedezés eredménye azonban tragikus láttelep lett, melyet az alkotók személyes hitele nyomatékositott.

A népi írók minden műfajban olyan problémák sokaságát hozták az irodalomba, melyekben szétválaszthatatlanul egybefonódott a személyiség és közösség sorsa.

Meggyőződésük volt, hogy a nemzet boldogulásának előfeltétele a reális nemzeti önismeret. A nemzet fenntartásáért és boldogulásáért való szellemi harcnak a nemzeti önismeret megteremtésével kell kezdődnie.²⁸⁷ "A két háború közötti társadalmi viszonyokat mindannyian egészségtelennek, a társadalom szerkezetét korszerűtlennek és a fejlődést gátló tényezőnek tekintették. A társadalmi, gazdasági és politikai rendszer békés úton történő, de forradalmi méretű megváltoztatását sürgették. A nemzeti és a társadalmi öntudat felébresztésére törekedtek."²⁸⁸

A nemzeti és szociális elkötelezettség a népi írók számára erkölcsi tényező volt, de ez egyáltalán nem jelentett a magatartásukban és ízlésükben semmiféle kizárólagosságot.²⁸⁹

IV.

Ez a cselekvő igényű elkötelezettség eredményezte azt, hogy a népi írók gyakran vállaltak közvetlen politikai szerepet is.

²⁸¹ Kovács Imre uo. 27.

²⁸² Kovács Imre uo. 27.

²⁸³ Babits Mihály: *Puszták népe*. Nyugat, 1936. 409-411.

²⁸⁴ Bálint György: *Benyomások a "Puszták népé"-ről*. In B. Gy.: *A toronyőr visszapillant*. Bp. 1966. I. 651-652.

²⁸⁵ Németh László: *Emberek a nemzet alatt*. In N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 557-561.

²⁸⁶ Cs. Szabó László: *Illyés Gyula: Puszták népe*. Nyugat, 1936. 468.

²⁸⁷ V.ö.: Veres Péter: *Előszó egy meg nem jelent tanulmánykötethez*. Valóság, 1976. 6. 35.

²⁸⁸ Borbándi Gyula: *A népi mozgalom*. 503.

²⁸⁹ V.ö.: Gombos Gyula: *Eszmélet*, 123.

Ilyen volt az úgynevezett Új Szellemi Front, ami nem volt egyéb, mint néhány népi író találkozása és nyílt szembeszállása Gömbös Gyula miniszterelnökkel, illetve az ezt a találkozást követő néhány újságcikk. Szellemi frontot azonban nem hoztak létre, nem is találkoztak többé a miniszterelnökkel. Ebből az egyetlen találkozóból mégis csúnya ügy lett, "mert a baloldal, főleg azok, akik urbánusoknak nevezték magukat, nekitámadtak a népi íróknak, azzal vádolták őket, hogy eladták magukat a kormánynak s Gömböst támogatják a fasizmus útján. Hiába tudták, hogy ez nem igaz, írták éveken át."²⁹⁰

A laza szerveződésű mozgalom a csúcspontját 1937-ben, a Márciusi Frontban érte el: demokratikus átalakulást, földreformot, a munkásság és parasztság érdekeinek a közösségét, antifasizmust, a Duna menti népek összefogásának a szükségességét hirdette.

A Márciusi Frontban a kibontakozó népi mozgalom talált politikai kifejezési formát és olyan nevet, amelyik kifejezte az 1848-as eszmékhez való szoros kapcsolódását is. A Márciusi Front követelései egy korszerű európai ország létrehozását célozták meg. Az ország demokratikus átalakulását követelték az élet minden területén. A Márciusi Front programjának 12. pontja pedig a pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna-völgyi népek önrendelkezési jogának a tiszteletben tartását követelte.²⁹¹ Bár ekkor a kommunistáknak rosszul esett a pánszláv és a pángermán veszély párhuzama, később teljesen alaptalanul azt próbálták hangoztatni, hogy a Márciusi Front kezdeményezői voltak.

A népi mozgalom szellemi magaslata a második szárszói konferencia volt 1943 augusztusában. Már az előző évi szárszói konferencia is a magyarság helyzetével vetett számot. A második szárszói konferenciának az volt a célja, hogy nagy nyilvánosság előtt tisztázza a népi mozgalom társadalmi és gazdasági alapelveit.²⁹² Ekkor azonban a történelem különösen feszült pillanatában már élesen polarizálódtak a nézetek. A két pólust Erdei Ferenc és Németh László nézetei jelentették. Erdei Ferenc álláspontja szerint a magyarság számára nincs más út, mint a szocializmus választása - szemben a fasizmussal. Németh László viszont egy olyan álláspontot képviselt, amelyik sem a fasizmust, sem a bolsevizmust nem fogadta el, hanem egy harmadik oldal, egy harmadik út koncepcióját fejtette ki. Szárszón a baloldal úgy tette fel a kérdést, hogy abból "csak a fasizmus-bolsevizmus alternatívát lehetett kiolvasni. Németh ezt a vagy-vagy dilemmát a "harmadik oldal" koncepciójával oldotta fel."²⁹³ Sokan vádolták azzal Németh Lászlót, hogy ekkor már nem volt ilyen választási lehetőség a magyarság előtt. A későbbi idő azonban azt igazolta, hogy Németh László félelme a bolsevizmustól jogos volt. Oka volt neki arra, hogy életét is kockáztatva legalább virtuálisan keressen egy harmadik utat a két rossz között. Később Kovács Imre úgy látta, hogy "a probléma kibontásában Némethnek, az akkori helyzet megítélésében Erdeinek volt igaza".²⁹⁴ Németh László nagysága, értelmiségi küldetése éppen abban mutatkozott meg, hogy a lehetetlen helyzetben is kiállt az eszmény mellett. A harmadik út koncepcióját Németh László fogalmazta meg, de az mélyen benne élt a népi mozgalom tagjaiban.

V.

A népi írók történelemszemléletének fontos eleme volt az a felismerés, hogy történelmünk során valamely külső és idegen hatalomra való támaszkodás sohasem segítette

²⁹⁰ Gombos Gyula: Eszmélet, 248.

²⁹¹ V.ö.: Kovács Imre: A Márciusi Front. 54-55.

²⁹² Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. 337.

²⁹³ Borbándi uo. 340.

²⁹⁴ Borbándi uo. 341.

elő a nemzeti fejlődést.²⁹⁵ Ez a történelmi tapasztalat vezette a népi írókat - mindenekelőtt Németh Lászlót - arra, hogy a magyarság saját útját keressék. A harmadik út tehát nem kidolgozott ideológia volt, hanem egy választási lehetőség felismerése - legalábbis szellemi-erkölcsi értelemben.²⁹⁶ "Van a Törzsfő Magyarországa, és van az Osvát Magyarországa, - nem születhetik meg az én bábáskodásommal a harmadik?"²⁹⁷ Németh Lászlónak ez a kérdésfelvetése nagyon sokakat megfogott, hiszen az egyénnek és közösségnek egyaránt belső igénye az, hogy azonos lehessen önmagával, hogy maga alakítsa a sorsát. Németh László számára folyamatosan alakította ezt a fogalmat: "A Harmadik Magyarország: az igény bejelentése; a harmadik oldal: politikai állásfoglalás; a harmadik út: program és mozgalom."²⁹⁸

A népiek szemléletében a "két pogány közt egy hazáért" harcoló Zrínyi példája nyomán nagyon eleven volt a saját út igénye.

Németh László azt remélte, hogy a harmadik út, a saját út igénye úgy megerősödik a lelkekben, hogy undorral fordulnak el a jobb és bal oldaltól egyaránt. Illyés Gyula *Pusztulás* című írásának nagy visszhangját is annak tulajdonította, hogy abban a harmadik oldal talált első ízben önmagára.²⁹⁹

A harmadik út gondolata a népi mozgalom jellegadó eszméje lett. Persze történelmi okokból az adott körülmények közepette "ez a törekvés sem juthatott annál többre, mint hogy pusztán szellemi-erkölcsi erőből megteremtsen egy virtuális Magyarországot, ám ez az adott helyzetben mégiscsak a legéletképebb kísérlet volt arra, hogy a magyar szellemiséget átmentsék a jövőének."³⁰⁰

Nemcsak az utópiákkal szívesen foglalkozó Németh László hitt a harmadik út szükségességében. A reálpolitikus Bibó István is a harmadik út lehetőségéhez fellebbezett, amikor 1945-ben nagy tanulmányban mérte fel a kétféle félelemtől gyötört magyar demokrácia válságát: *"aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló, mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független, szabad Magyarország lehetősége"*.³⁰¹

A harmadik út lehetősége az adott politikai-hatalmi körülmények között elbukott, de mint eszmény továbbél a magyarságban, s újra és újra megjelenik, ha akárcsak csöppnyi életlehetőséget érez.

VI.

²⁹⁵ V.ö.: Borbándi uo. 505.

²⁹⁶ Borbándi Gyula: Németh László és az új Magyarország. In B. Gy.: Népiség és népiek. 221.

²⁹⁷ Németh Lászlót idézi Borbándi Gyula: A népi mozgalom. 146.

²⁹⁸ Gombos Gyula: A harmadik út. Püski, 1990. 7.

²⁹⁹ V.ö.: Németh László: Egy különítményes vallomása. In N. L.: Sorskérdések, 1989. 101.

³⁰⁰ Bíró Zoltán: Saját út. Eötvös Kiadó, Bp. 1988. 98 l.

³⁰¹ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In B. I. Válogatott tanulmányok II. 1945-1949. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1986. 77.

A népi mozgalomnak és a népi irodalomnak a nemzet saját útját kereső törekvései természetesen váltották ki a harmincas években és a negyvenes évek elején a jobb és a bal oldal éles bírálatát.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a népi írók nemzeti törekvései ellenségesnek minősültek, a szociális törekvéseiket pedig alapvetően eltorzítva kompromittálta a diktatúra, mely magát a népi írói tábor is megosztotta, egyeseket üldözött, másokat pedig - legalábbis ideiglenesen - zászlajára tűzött.

Egyáltalán nem véletlen az, hogy a forradalom leverése után a kommunista hatalom a népi írókat tekintette fő ellenségének, s 1958-as határozatában azért ítélete el őket, mert részük volt az októberi felkelés előkészítésében, emellett nacionalizmusukkal veszélyeztetik a szocialista öntudat kialakulását és a szocialista építést.³⁰² A kommunista diktatúrának valóban ellensége volt a nemzet érdekének a képviselete, a magyar szabadságtörekvéseknek az az összekapcsolása, amelyik természetes része volt a népi gondolkodásnak.

Szabó Zoltán szerint 1943-ben Szárszón úgy találtak egymásra az írók és az ellenzéki fiatalok mint 1848 márciusában, 1937-ben a Márciusi Frontban és 1956-os forradalom napjaiban. Borbándi Gyula egy amerikai történészre hivatkozik, aki külső szemmel is észrevette azt, hogy nagyfokú hasonlóság van Szárszó és az 1956-os Petőfi körüli viták között, s hogy az 1956-os magyar forradalom nem érthető meg, ha nem ismerjük a szárszói konferencia fő gondolatait és fő szereplőit.³⁰³ Kovács Imre a Márciusi Frontról szóló könyvének utolsó fejezete is okkal kapta *A forradalom előfutárja* címet.

Az idők folyamán változott az az eszme, az a közvetlen társadalmi-nemzeti feladat, amelyik a népi írókat összetartotta. Állandó volt benne a magyar kulturális és történelmi hagyományok iránti érzékenység és a nemzeti függetlenség vágya. Változott viszont a közvetlen feladat. A harmincas években ez a társadalmi igazságtalanságok elleni küzdelem, a reformok sürgetése volt. "A háború után összetartó erőnek bizonyult a bolsevizálás elleni védekezés, a paraszti és polgári önállóság melletti állásfoglalás, a demokratikus és nemzeti hagyományokhoz való hűség, a szabadság őszinte igénye."³⁰⁴ Később a magyarság nemzeti egységének a helyreállítása lett a fő törekvés.

A népi irodalom legszebb eszméi azonban mindenkor továbbéltek az irodalomban, folytatódtek, s követőkre is találtak az új írónemzedékekben. Az ötvenes évek első felére gondolva talán elég csak megemlíteni Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, mely a zsarnokság természetének világirodalmi mértékkel nézve is kiemelkedő szintű leleplezése. Vagy gondoljunk Németh László 1953-ban írt *Galileijére*. Rákosi Kállai Gyulával olvastatta el ezt a darabot, s az iránt érdeklődött, hogy kap-e ezzel valamit a népi demokrácia. Kállai azt válaszolta neki, hogy "a darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenek."³⁰⁵

Ha az 1948 utáni irodalmunkat az erkölcs és esztétikum együttes vizsgálatával abból a szempontból tekintjük át, hogy miként segítette a nemzeti szabadság eszméjének az ébren tartását, akkor ebben a szabadságküzdelemben a népi íróknak és az újabb nemzedékek hozzájuk szorosan kötődő műveinek kiemelt helye van.

A népi írók közösségi-nemzeti felelősségtől áthatott munkásságának ösztönző hatása mindmáig nyilvánvaló a magyar irodalomban.

A sok-sok kínálkozó példa közül csak néhányra utalhatok itt.

³⁰² Borbándi uo. 484-485.

³⁰³ Borbándi uo. 344.

³⁰⁴ Borbándi Gyula: A középtől balra - A népi mozgalom jellege és helye. uo. 21.

³⁰⁵ V.ö.: Németh László élete levelekben. Osiris. Bp. 2000. Domokos Mátyás idézi az 1120. levélhez fűzött jegyzetében Németh László Homályból homályba című önéletrajzi művéből.

Az 1950-1960-as évek fordulóján végrehajtották Magyarországon a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását. Ennek a drámája ösztönözte a népi írók örökségét tudatosan vállaló fiatal írókat arra, hogy megújítsák a szociográfiát. Az új szociográfiai hullám országos visszhangot kiváltó darabja, *Csoóri Sándor Tudósítás a toronyból* című könyve volt.³⁰⁶ Műfaji mintának Illyés könyveit, a *Puszták népét* és a *Magyarokat* tekintette. A parasztok sérelmeinek kibeszélésével saját közérzetéről is számot adott. A dokumentumszerű tényvilágot költői látásmóddal szemlélte, erős erkölcsi ítéletekkel minősítette.

A második világháborút követő békediktátumok a kisebbségek sorsát a többségi ország belügyének hatáskörébe utalták. A szomszédos országokhoz csatolt kisebbségi magyarság teljes kiszolgáltatottságát jelentette ez a többségi nemzetek nacionalista törekvéseinek. Magyarországon viszont a nemzeti gondok említése is a nacionalizmus bélyegét kapta. Ennek a politikának az lett a következménye, hogy Magyarországon nemzedékek nőttek fel anélkül, hogy hallottak volna a Magyarország határain kívül rekesztett több, mint hárommillió magyarról. A hivatalos Magyarország sem a kisebbségi, sem a nyugati magyarokat nem tekintette a magyar nemzet részének. Lemondott a magyarság egyharmadáról.

Ezzel a képtelen politikával és nemzeti felelőtlenséggel Illyés Gyula már a hatvanas évek elején szembeszállt. Ahol csak tehetette, nemzetközi fórumokon is szót emelt a nemzeti kisebbségek védelmében.³⁰⁷

Ebben a munkában Illyés Gyula legfontosabb társa, sok esetben ösztönzője, majd legkövetkezetesebb, legbátrabb és legnagyobb hatású folytatója Csoóri Sándor lett. A hatvanas évek végétől kezdve azt tekintette egyik legfontosabb feladatának, hogy a kisebbségi magyarság történelmét és jelenkori helyzetét megismertesse a magyarság egészével, s ezáltal fölébressze a nemzeti felelősséget az elszakított nemzetrészekért.

Csoóri Sándor előbb a magyar népi kultúra tanúságaival tudatosította a sokfelé szakított magyarság kulturális és szellemi összetartozását. Később pedig elemző, a problémákat átvilágító esszék sorában állt ki a kisebbségi magyarság jogaiért.³⁰⁸

A népi irodalom kezdeményezését viszi nagy ívűen tovább Csoóri Sándor azzal is, hogy esszék, tanulmányok sorában tárta föl a népi kultúra ma is hatékony szemléleti elemeit és tanulságait.

A népi kultúra és a magas kultúra valamint a magyar és európai kultúra szintézisének lehetőségét már Németh László felismerte, s azt művelődési programjába illesztette. Azt vallotta, hogy a népi kultúra a modern művelődést gazdagító és frissítő elem lehet. A népi kultúra erkölcsi erőtartalékaival szerette volna gazdagítani a magas kultúrát. Németh László vetette fel azt a gondolatot, hogy a bartóki modell egész kultúránk mintája is lehet.

Csoóri Sándor a modern költészet tapasztalatai felől fedezte fel a népi kultúra korszerű értékeit és egy új egyetemesség koncepciójává fejlesztette a Németh László-i gondolatot. Rámutatott arra, hogy a népi kultúra mélyrétegeit éppen a modern művészet legnagyobbjai - Picasso, Lorca, Bartók, József Attila - hasznosították legteljesebben ösít és újat egységbe fogó művészetükben. Juhász Ferenc és Nagy László példája azt is igazolta számára, hogy az egyetemességre törekvő művész a XX. század második felében is ihlető tiszta forrást találhat a népi kultúra archaikus anyagában.³⁰⁹

Önismeret, pontos helyzettudat nélkül cselekvésképtelen az egyén és a nemzet egyaránt. Ez a tudat vezeti Csoóri Sándort a nemzet tisztázatlan ügyeinek a számbavételére.

³⁰⁶ Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból*. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1963.

³⁰⁷ V.ö.: Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1978. 282 lap.

³⁰⁸ V.ö.: Csoóri Sándor: *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961-1994*. Püski. Bp. 1994. II. 907-1063.

³⁰⁹ V.ö.: Csoóri Sándor: *uo.* 639-773.

Ezek között számára az egyik legfontosabb a nemzet történelmi tudatának és jelenkori önismeretének a hiányossága. Ezt a tudatlanságot és felelőtlenséget leplezi le esszéiben. Rég kimondott alapelve, hogy meg kell szüntetni a távolságot a felismert és a kimondható igazságok között.

Az erdélyi magyar irodalom élő klasszikusának, *Sütő András*nak is a népi irodalom nagy alakjai, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron az ösztönzői. Sütő András munkásságát is ugyanaz a nemzeti felelősség hatja át, melynek nagy példáit a népi írókban látta. Erről maga is esszék sorában vallott, de művei is ezt tanúsítják. Az erdélyi magyarság sorsának problematikáját az ő *Anyám könnyű álmot ígér* című könyve tudatosította először a nagyközönségben.³¹⁰ Nem véletlenül kapta ez a könyv az erdélyi *Puszták népe* jelzöt. A sokféle szociográfiai tényanyagot az író személyes jelenléte, alakító, vallomást tevő, magyarázó, elemző magatartása fogja össze. Ennek lényege pedig az otthoni közösségért érzett felelősség. Önéletrajzi hitelességgel szólaltatja meg a sokszínű életanyag érzelmi és intellektuális tartalmait: nemcsak vállalja szülőföldjének világát, hanem egyetemes emberi távlatokba is emeli azt. *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregénye pedig a veszélyeztetett, üldözött anyanyelv védőirata. Ösztönzője az a tudat, hogy "nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember"³¹¹. A Németh László és Illyés Gyula munkásságában kiformált, nemzeti sorskérdésekkel szembesülő, erős gondolatiságú, sűrű szövésű történelmi dráma kapott méltó egyéni változatot Sütő András drámaírói életművében. Drámaiban - a történelem szövetében - mindenkor az erdélyi magyarság legfontosabb létkérdéseivel néz szembe. A sajátosság értékeit veszi védelmébe. Hősei az egész kisebbségi magyarság nevében perelnek a méltó emberi sorsért: "Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában."³¹² *Erdélyi változatlanóságok* című könyve pedig drámai tanúságtétel arról, hogy Sütő András az 1989 óta eltelt időben is önmagát megsokszorozva küzd a szellem és az erkölcs tiszta eszközeivel az erdélyi változásokért, az erdélyi magyarság európai minták szerinti autonómiájáért.³¹³

Máshol tüzetesen kifejtettem, itt csak utalhatok arra, hogy a népi irodalomhoz erősen kötődő *Nagy László* és *Kányádi Sándor* költészete magasrendű esztétikai értékű nemzeti-közösségi sorskifejezés és sorsmegítélés, miközben mindkét költő mélyen szembesül a XX. századi emberlét egyetemes kérdéseivel is.

A Németh László-i lélekábrázolást, társadalomrajzot és mítoszt társító regénytípus ösztönzése is nyilvánvaló *Szilágyi István* immár szintén klasszikus értékű életművében.

A magyarság népesedési gondjait először Illyés Gyula *Pusztulás* című drámai esszéje vitte bele a köztudatba 1933-ban. Ez a szempont azóta mindig jelen van a nemzeti felelősségtől áthatott népi irodalomban. A magyarság létszámának drámai fogyatkozása az 1960-as évek elején Illyés Gyulát is, Veres Pétert is foglalkoztatta. Ezt a súlyos nemzeti problémát az ezerkilencszáz hatvanas évek elejétől *Fekete Gyula* művei vizsgálták legmélyebben.³¹⁴ Ő nemcsak a magyarság fogyásának drámai következményű tényeit tárta fel, hanem a politika cinikus felelőtlenségét is leleplezte.³¹⁵

A népi írói szociográfiák példája adta az indítékot az 1970-es évek elején arra, hogy megújítsák a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozatot.

Az sem véletlen, hogy a müncheni *Új Látóhatár* Németh Lászlót is, Illyés Gyulát is különszámmal köszöntötte születésnapjukon, hiszen ezt a folyóiratot négy évtizeden keresztül a népi irodalom jegyében szerkesztette *Borbándi Gyula*.³¹⁶

³¹⁰ Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970. 245 lap.

³¹¹ Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 163.

³¹² Sütő András: Káin és Ábel. In: S. A.: *Színművek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1992. 92.

³¹³ Sütő András: *Erdélyi változatlanóságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2001. 632 lap.

³¹⁴ V.ö.: *Fekete Gyula: Élünk magunknak?* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1974.

³¹⁵ V.ö.: *Salamon Konrád: A harmadik út küzdelme*. Népi mozgalom 1947-1987. Korona Kiadó. Bp. 2002. 298.

³¹⁶ V.ö.: *Borbándi Gyula: Nem élünk hiába*. Az *Új Látóhatár* négy évtizede. Európa Kiadó. Bp. 2000. 602 lap.

Az 1956-ban emigrációba kényszerült Nagy Károly is többször vallott arról, hogy az amerikai magyar emigráció közösségeinek a népiség gondolata adott megtartó erőt.

A népi írók élő örökségét ma is továbbvivő alkotók sorát kellene még említenem a Veres Péter-énekeket író *Tornai Józseftől* a bukovinai székelység sors történetét több műfajban is gazdagon megörökítő *Tamás Menyhértől* a népi írókat esszék sorában megidéző *Ágh Istvánig*, az Illyés Gyulát versben is megszólító *Utassy Józsefig*, *Vári Fábrián Lászlóig*.

Azt is csupán csak jelezhetem itt, hogy a mai középnemzedék erkölcs és esztétikum tekintetében egyaránt kiemelkedő képviselőjének, *Nagy Gáspár*nak az egész életművét áthatja Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron és Bibó István példája. Az ő nyomukban haladva teremtett a maga számára egy olyan félelem nélküli költői tartományt, mely a mi időnkben is szellemi és erkölcsi hatalomnak bizonyult rendszerváltó verseivel és szinte szakrális tisztaságú erkölcsével egyaránt. Nekünk is üzeni ma is, hogy "nem méltó hozzánk már / - azok után ... / ami megtörtént velünk - / a félelem".³¹⁷

*

Akik a magyarság mai útkeresésében a nemzeti önismeretet fontosnak tartják, kapcsolódhatnak a magyar irodalomnak ehhez a nagy örökségéhez. Sokan vannak. A példák hosszan idézhetőek volnának.

Az is tény azonban, hogy a kultúrának az az egyetemes leértékelése, amelyik az utóbbi időben Európa-szerte nyilvánvaló, a népi irodalom örökségét sem kerülte el. Ma Európa-szerte cikkek, sőt könyvek jelennek meg arról, hogy a komoly irodalom népszerűségének vége van. Nem az egyén és a közösség egzisztenciális kérdéseivel mélyen szembenéző írók művei iránt érdeklődik a közönség, hanem ha olvas egyáltalán irodalmat, akkor leginkább a nyelvkomikusok művein szórakozik.³¹⁸

A népi irodalom legfontosabb öröksége az, hogy az irodalmat a nemzeti önismeret és történelemalakítás felelősségével gazdagította. Sokféle érték van egy nemzet irodalmában. Ezek az értékek nem ellenfelei és ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak. A népi irodalom szemléleti öröksége ma is időszerű és nélkülözhetetlen számunkra, hiszen az európai történelemnek nemzetként leszünk alakítói vagy áldozatai.

Borbándi Gyula életművei

1

Borbándi Gyula mindössze tizenhét éves volt, amikor 1936 végén házitanítóskodásának szerény jövedelméből megvásárolta Illyés Gyula könyvét, a *Puszták népét*. Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye után ez volt a második könyv, amelyik mélyen megrázta, érdeklődésének új irányt adott, egész életére szólóan elkötelezte őt a

³¹⁷ Nagy Gáspár: Szigorúan titkos álombiztonsági barlangrajz. In: N. G.: Ezredváltó, sűrű évek. Széphalom Könyvműhely. Bp. 2003. 175.

³¹⁸ V.ö.: Hans-Dieter Gelfert: Was ist gute Literatur? Wie man gute Bücher von schlechten unterscheidet. Verlag C. H. Beck. München, 2004. 88.

nemzeti közösségért cselekvő magatartás mellett. A harmincas évek végén sorra megszerezte és megismerte a népi írói mozgalom tagjainak műveit.³¹⁹

Megragadta őt a népi írók nemzeti felelősségtudata, a szociális és nemzeti szempontokat együtt érvényesítő cselekvő magatartása. Rokonszenves volt számára az a törekvésük, hogy a magyarság boldogulását a többi közép-kelet-európai kis nép sorsával egybekötve keresték, hogy legjobbjaiik egyszerre voltak az egyén és a közösség, a magyarság és az európaiság szellemi képviselői.

Vonzotta őt az a meggyőződésük is, hogy az irodalmat a nemzeti önismeret nélkülözhetetlen részének tartották, s nem állították szembe egymással az esztétikum és a történelmi érvényű közösségi cselekvés igényét. Ő is vallotta, hogy a szociális és nemzeti problémák megoldásának előfeltétele azok reális számbavétele, a hiteles nemzeti önismeret.

A népi írók példája nyomán a bajok fölötti siránkozás helyett a sorsformáló cselekvést választotta. Mindössze huszonegy éves volt, amikor igen nagy hatást tett rá Németh László *Magyar radikalizmus* című előadása.³²⁰ A magyar radikalizmus koncepciójában együtt volt a magyar nézőpont, a társadalmi felszabadítás és az európai küldetés.³²¹

Ezek az elvek szólították cselekvésre a fiatal Borbándi Gyulát. 1941 nyarán már falukutató útra indult társaival, majd egyre jobban bekapcsolódott a szellemi és politikai életbe a népi írók oldalán.

Szépen bontakozó pályáját azonban Magyarországon lehetlenné tette a kommunista diktatúra. 1949 januárjában Nyugatra menekült. Az emigrációt az első pillanattól kezdve küldetésnek tekintette. Élete fő célja lett az, hogy a Magyarországon betiltott szellemiséget tovább éltesse Nyugaton. 1950-ben már barátaival és eszmetársaival folyóiratot alapított. Majd hamarosan a Szabad Európa Rádió munkatársa lett.

Négy évtizeden keresztül szerkesztette - anyagi ellenszolgáltatás nélkül - az egyetemes magyar kultúra egyik legjobb folyóiratát, a *Látóhatárt*, illetve az *Új Látóhatárt*.

Harminchárom esztendeig dolgozott a Szabad Európa Rádió munkatársaként.

Rendszeresen segítette előadásaival és szervező munkájával az emigráció legfontosabb közösségeit - az Európai Protestáns Szabadegyetemtől a Katolikus Magyar Értelmiség Egyetemi Mozgalmáig, a Hollandiai Mikes Kelemen Körtől az Amerikai Magyar Baráti Közösségig.

A Magyarországon hivatalosan meggyalázott, ellenforradalomnak minősített forradalomnak igazságot szolgáltatott az 1966-ban kiadott, Molnár Józseffel együtt szerkesztett *Tanulmányok a magyar forradalomról* című kötetel, melyben tizenöt tanulmány adott hiteles képet az 1956-os magyar forradalomról és szabadságharcról.³²²

Ugyancsak a történelmi igazságszolgáltatás és tisztázás igénye vezette, amikor kiadta Rózsás Jánosnak az évtizedes szovjet hadifogságról írt könyveit, a *Keserű iffúságot* (1986) és az *Éltető reménységet* (1987). Nem talált kiadót ezeknek a felbecsülhetetlen értékű drámai dokumentumoknak a közlésére, csinált hát maga egy kiadót, mégis véghez vitte azt, amit fontosnak tartott.

Munkásságának mindenkor fontos része volt az emigráció értékeinek a számontartása és tudatosítása. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem őt kérte föl a nyugati magyar esszéírók és a nyugati magyar tanulmányírók antológiájának az összeállítására.³²³ Ez a két kitűnő antológia vitathatatlan színvonalával nagy tanúságtétel volt a nyolcvanas évek végén a nyugati magyarság szellemi értékeiről. A két kötetben összesen negyvenkét nyugati magyar

³¹⁹ Borbándi Gyula: Négy nap Illyés Gyulával. In B. Gy.: Népiség és népiek. Püski Kiadó. Bp. 2000. 164.

³²⁰ Borbándi Gyula: Életem és pályám. Európa Könyvkiadó. Bp. 2003. 87.

³²¹ Németh László: Magyar radikalizmus. In N. L.: A minőség forradalma - Kisebbségben. II. Püski Kiadó. Bp. 1992. 1160.

³²² Tanulmányok a magyar forradalomról. Szerk. Borbándi Gyula, Molnár József. München, 1966.

³²³ Nyugati magyar esszéírók antológiája. Vál., szerk.: Borbándi Gyula. Bern, 1986. Nyugati magyar tanulmányírók antológiája. Vál., szerk.: Borbándi Gyula. Bern, 1987.

alkotó műveit szerepeltette. E kötetek egyetlen hibája, hogy a fölöttébb szerény szerkesztő önmagát mindkettőből kihagyta, pedig neki bármelyik antológiában helye lett volna.

Ez a rendkívül áldozatos és sokirányú gyakorlati munka azonban Borbándi Gyula életművének csak egyik része. Emellett életművekkel ér fel az a hatalmas munka, amellyel a népi mozgalom, az Új Látóhatár, a Szabad Európa Rádió és a magyar emigráció történetét megírta.

Ezen a négy területen maradandó értékű tudományos műveket alkotott. Ezeknek a hatalmas munkáinak külön jelentősége az, hogy mindegyik témakörben ő adta az első teljességre törő, összegző felmérést és áttekintést. Az egyes részletkutatások után el tudott jutni az összegzésig, a teljes számadásig. E négy nagy témakörben ma az ő munkássága jelenti a magyar művelődéstörténetben a tudományos mértéket. Emellett - mintegy mellékesen - több mint háromszáz politikai pályaképet tartalmazó könyve jelent meg, amelyben az 1938 és 1948 közötti időszak közéleti és politikai személyiségeit mutatta be.³²⁴

Mindegyik munkáját több évtizedes anyaggyűjtés, kutatás előzte meg és világos, áttekinthető szerkezet, higgadt, tárgyilagos, nyitott szemlélet jellemzi.

Egyedül végezte el azt a munkát, amelyik nagysága, összetettsége, bonyolultsága és értéke folytán egy egész kutatócsoportnak is becsületére vált volna.

Magyarországon - a közismert politikai és ideológiai korlátok miatt - e nagy témakörök egyikéről sem lehetett évtizedeken keresztül hitelesen szólni. Borbándi Gyula forrásainak túlnyomó része Magyarországon ismeretlen és szinte megközelíthetetlen volt. Ezért az általa kialakított kép a magyar tudományosság számára az újdonság értékével is rendelkezik.³²⁵ A további kutatások számára pedig megkerülhetetlen.

Különleges képessége van ahhoz, hogy aminek cselekvő részese, amit szívügyének tart, arról is tárgyilagosan értekezzen, a lehetséges ellenvetésekkel is szembesüljön, azokat is higgadtan mérlegelje. Tudatos törekvése is az alapos tájékozottság és a tárgyilagosság. *Ötszáz mérföld* című könyvének előszavában írja: "Nyugaton élő magyar íróként mindig arra törekedtem, hogy ez a távolság ne érződjék munkáimon és az olvasónak ne támadjon az a benyomása, hogy a szerző lélekben és szellemben elszakadt tárgyától, messze - az ötszáz mérföldnél is messzebbre - került Magyarországtól és a magyarságtól. Hogy ez ne következzen be, annak előfeltétele természetesen a megbízható tájékozottság. Az író ismerje választott tárgyát és biztosan igazodjék el annak részleteiben, legyen elfogulatlan és tárgyilagos, nehogy esetleges tévedéseit vagy vitatható nézeteit az olvasó az elfogultság és részrehajlás számlájára írhasssa. Kívánatos a realitások iránti érzék is, nehogy felismeréseit az ábrándozások és képzelgések birodalmában utalják."³²⁶

Állandó cselekvő történelmi jelenlét biztosítja számára a történelmi idő új kihívásaival való nyitott szembesülést. Egyik témakörében sem megrögzött ismereteket ismételtet. Érzékenyen veszi számba a történelmi cselekvés lehetőségeinek változását is - akár a népi irodalom szerepéről, akár az emigráció küldetéséről és feladatairól van szó.

Lélekben és ismeretben sohasem szakadt el Magyarországtól. Azt vallotta és azt vallja ma is, hogy a diaszpórának - ha legalább lélekben és szellemben meg akar maradni magyarnak - tudnia kell, mi történik Magyarországon. A magyar nézőpont fontosságát még ifjú korában magáévá tette Németh László eszméiből. Egyik kései tanulmányában is azt hangsúlyozza, hogy az emberiségnek is azok a magyarok teszik a legnagyobb szolgálatot, akiknek nézőpontja Magyarországon van, akárhol élnek is.³²⁷

³²⁴ Borbándi Gyula: Magyar politikai pályaképek 1938-1948. Európa Könyvkiadó. Bp. 1997. 518 lap.

³²⁵ V.ö.: Pomogáts Béla: Távoli/közeli megfigyelő. Borbándi Gyula hetvenéves. In P. B.: Nyugati égbolt. Tanulmányok a nyugati magyar irodalomról. Bp. 1994. 60.

³²⁶ Borbándi Gyula: Ötszáz mérföld. Megjelent Borbándi Gyula kiadásában. München. 1989. 5.

³²⁷ Borbándi Gyula: Németh László és az új Magyarország. In B. Gy.: Népiség és népiek. Püski Kiadó. Bp. 2000. 254.

Borbándi Gyula úgy írta meg mind a négy nagy témakörét, hogy mindig példászerű szemléleti biztonsággal szembesítette tárgyait a magyarországi állapotokkal. Mindig nyitott volt a párbeszédre, de sohasem engedett a maga - mindig világosan megfogalmazott - elveiből.

2.

Életének meghatározó szellemi élménye a népi mozgalom. Ennek dokumentumait tizenhét éves kora óta gyűjtötte, de csak ötvenedik születésnapja után határozta el, hogy megírja történetét. Munkáját az is ösztönözhetette, hogy ezt a kivételes jelentőségű szellemi mozgalmat a hivatalos Magyarországon az 1958-as párthatározat súlyosan elítélte, nacionalistának minősítette. A nacionalizmus pedig az ezerkilencszázhatvanas és hetvenes években főbűnnek számított Magyarországon. A népi mozgalomról tehát hiteles képet nem lehetett alkotni.

Borbándi Gyulának a népi írói mozgalomról szóló első könyve német nyelven jelent meg 1976-ban.³²⁸ Ez a mű csak lopva kerülhetett be Magyarországra, de egy példányát sikerült eljuttatnia Bibó Istvánhoz, aki fölismervén különleges jelentőségét és értékét, 1978 júniusában könyvnyi terjedelmű levélben elemezte annak problematikáját és maga is újból állást foglalt a népi mozgalom értékei mellett.³²⁹

Német nyelvű műve után Borbándi Gyula 1983-ban adta ki *A magyar népi mozgalom* című könyvét.³³⁰ Ez olyan "úttörő munka, amely először ad részletesebb képet a magyar népi mozgalom és ennek ideológiája kialakulásáról, fejlődéséről, változatairól, a népi tábor többszöri belső meghasonlásáról és a szétverésére irányuló próbálkozásokról - mind 1945 előtt, mind 1945 után."³³¹

A népi írók szépirodalmi műveit sokan elemezték már, legtöbbjükéről monográfiák is készültek. Magának a népi mozgalomnak a történetét azonban elsőként és mindmáig legteljesebben ez a könyv mutatja be. A tizenöt nagy fejezetre és további kisebb egységekre osztott mű világos szerkezetben és minden lényeges kérdést kellő súllyal és körültekintéssel tárgyalva elemzi a népi mozgalom kiváltó okait, keletkezését, fő törekvéseit, fórumait, kibontakozását, küzdelmeit a változó történelemben, politikai szerepét a koalíciós időkben, majd szétszóródását, részben emigrációját, aztán az 1956-os forradalomban játszott szerepét és későbbi megpróbáltatásait.

Végül a tizenötödik fejezetben külön is számba veszi a népi mozgalom sajátosságait. Alapmű ez a könyv a XX. századi magyar történelem megértéséhez. Hiánytalanul rajzolja föl a harmadik magyar reformnemzedék motivációit és törekvéseit. Tisztázza a népiesség és a népiség különbségét. Az előbbit esztétikai és irodalomtörténeti, az utóbbit irodalompolitikai, eszmetörténeti és politikai kategóriának minősíti, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy "a népiesség irodalmi előzményei között az írók és híveik mindenekelőtt Petőfit, Adyt, Szabó Dezsőt és Móricz Zsigmondot tartották számon".³³² Nyomatékkal utal arra, hogy az irodalom politikai jellegű mozgalom táplálója lett. Körültekintően és tárgyilagosan elemzi a népi mozgalom minden elemét és eseményét a kezdetektől a szociográfiai művek megjelenéséig, a szellemi honvédelemig, szárszói konferenciáig, a népi gondolat mai időszerűségéig. Példászerű higgadtsággal mutatja be a népi-urbánus ellentét motívumait és e fogalmak

³²⁸ Borbándi Gyula: *Der ungarische Populismus*. v. Hase - Koehler Verlag. Mainz, 1976. S. 358

³²⁹ Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. In B. I.: *Válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet. 1971-1979. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1986. 295-374.

³³⁰ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski. New York, 1983. 538 l.

³³¹ Pomogáts Béla: *Távoli/közeli megfigyelő*. Borbándi Gyula hetvenéves. In P. B.: *Nyugati égbolt*. Tanulmányok

a nyugati magyar irodalomról. Bp. 1994. 57.

³³² uo. 135.

valóságos tartalmát. Hasonlóképpen mintaszerű az a körültekintő elemzés, amellyel a szárszói konferenciát tárgyalja, Erdei Ferenc és Németh László egymással merőben szemben álló álláspontját mérlegeli. Számba veszi azokat a Németh Lászlót ért bírálatokat is, melyek szerint illúzió volt két egymással szemben álló világ között harmadik utat keresni. Maga Bibó István 1947-ben adott értékelését fogadja el: a harmadik út mindig attól függ, milyen alternatíva alapján határozzuk meg az első és a második utat. "Szárszón a baloldal azonban úgy tette fel a kérdést, hogy abból csak a fasizmus-bolsevizmus alternatívát lehetett kiolvasni. Németh ezt a vagy-vagy dilemmát a "harmadik oldal" koncepciójával oldotta fel. (...) Némethnek megvolt a maga elképzelése egy a magyar viszonyoknak megfelelő és emberi szocializmusról. Erre gondolhatott, amikor Szárszón a hitlerizmus és a sztálinizmus közötti harmadik lehetőségéről beszélt."³³³ Borbándi Gyulának rokonszenves a Németh László-i magatartás. Mégis jogosnak minősíti azt a felvetést is, hogy 1943-ban időszerű volt-e a Németh László-i válasz, hiszen akkor a fő kérdés az volt, hogy Hitlerrel vagy ellene? E vita lezárásul Kovács Imre két évtizeddel későbbi véleményét idézi: "a probléma kibontásában Némethnek, az akkori helyzet megítélésében Erdeinek volt igaza".³³⁴

Idézi Szabó Zoltánt, aki szerint Szárszón úgy találtak egymásra az írók és az ellenzéki fiatalok, mint 1848 márciusában, 1937-ben a Márciusi Frontban és 1956 októberében. Megemlíti egy amerikai történész véleményét is, aki szerint az 1956-os magyar forradalom nem érthető meg, ha nem ismerjük a szárszói konferencia vezérlő gondolatait és szereplőit.³³⁵

Sokrétűen tárja fel Borbándi Gyula könyve a népi írói mozgalom tagjainak és a nyomukba lépő fiatal íróknak a nemzeti felelősségtől áthatott munkásságát is, mely a nemzeti tudat erősítését, a nemzeti önismeret gazdagítását, a kisebbségi magyarság jogainak védelmét, a magyar nemzet szellemi és biológiai állapotának javítását célozta.

Nyomatékkal mutat rá arra, hogy a népi mozgalom fő eszméi ma is megvalósulásra várnak és ma is időszerűek. A maga meggyőződése mellett Bibó Istvánra is hivatkozik. Bibó úgy látta, hogy a népi mozgalom eszméi újra és újra megjelennek a magyarságban: "a népi mozgalom aktualitása és inspiráló hatása semmiképpen sem tekinthető lezártnak, még ha nem is reá való hivatkozással jelentkezik ezeknek a gondolatoknak az érvényesülése".³³⁶

Borbándi Gyula a népi mozgalomról írt nagyszabású monográfiájának a megjelenése után sem lett hűtlen ehhez a témához. *Ötszáz mérföld* (1989) és a *Népiség és népiek* (2000) című tanulmányköteteiben az újabb idők tapasztalatai felől is számba veszi a népi mozgalom eszméit, s arra a meggyőződésre jut, hogy azok a legújabb időkben is hatnak, ma is időszerűek, mert a magyarságnak ma is legalább akkora szüksége van a nemzet minden rétegéért és részéért felelős értelmiségre, mint a népi mozgalom hőskorában. A magyarságnak létérdeke az, hogy a kívülről kapott ösztönzéseket és példákat a magyar hagyományokkal és értékekkel összehangolva hasznosítsa, történelmi cselekvése a tények kendőzetlen föltárására épüljön, ne legyen ellentét a társadalmi és a nemzeti törekvések között.³³⁷

Éppen azzal mutatja meg a népiség igazi értékét, hogy fölrajzolja tartalmának változását. A harmincas években és a negyvenes évek elején "a magyar szellemi és történelmi hagyományok iránti különleges érzékenység, a társadalmi igazságtalanságok, az egészségtelen birtokviszonyok és a paraszti nyomorúság tudatosítása, reformok - különösen a földreform - sürgetése, a demokratikus államberendezkedés és a nemzeti függetlenség megteremtésének vágya"³³⁸ tartotta össze a népi tábort. "A háború után összetartó erőnek bizonyult a bolsevizálás elleni védekezés, a paraszti és polgári önállóság melletti állásfoglalás,

³³³ uo. 340.

³³⁴ uo. 341.

³³⁵ uo. 344.

³³⁶ Bibó István levele Borbándi Gyulához. Idézi Borbándi uo. 508.

³³⁷ Borbándi Gyula: Eredet és méréleg. In B. Gy.: Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek. Püski Kiadó. Bp. 2000. 11-15.

³³⁸ Borbándi Gyula: A középtől balra - A népi mozgalom jellege és helye. In B. Gy. uo. 21.

a demokratikus és nemzeti hagyományokhoz való hűség, a szabadság őszinte igénye."³³⁹ Ma pedig az jellemzi a népiség ihlette szellemi irányzatot, hogy "a nemzet egységében gondolkodva szívén viseli a nemzettest minden tagjának sorsát". Ebben a vonatkozásban "a nemzetet az ország elé helyezi, mindenféle tekintélyi módszerektől idegenkedve a demokrácia és a jogállamiság álláspontjára helyezkedik, elfogadja a szociális piacgazdaság rendező elveit, de a szociális tényezőknek ugyanolyan jelentőséget tulajdonít, mint a piac törvényeinek".³⁴⁰

Borbándi Gyula újra és újra megvizsgálja a népi mozgalom egyes elemeit és újra és újra számot vet a népiség kritikájával is. Nyíltan szembeszáll azokkal az utóbbi másfél évtizedben megszorodott írásokkal, amelyek a legképtelenebb vádakkal illetik a népi mozgalmat és annak legismertebb személyiségeit.³⁴¹ Leleplezi a populizmus szó körüli - ellenséges indulatokkal keltett - fogalomzavart.³⁴² Különleges gonddal és felkészültséggel méltatja és értékeli a népi mozgalomnak azokat a nagy alakjait, akik az ő gondolkodásmódját megalapozták. Bibó Istvánról még 1980-ban írt alapos értékelő tanulmányt.³⁴³ Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter, Szabó Zoltán, Gombos Gyula és Kovács Imre életműve és személyisége is sokszor foglalkoztatta. Az Illyés-felejtés ellen szót emelve Illyés műveit és életpályáját ajánlja a magukat a köz ügyeibe belemártók figyelmébe. Tőle "megtanulhatnak, hogy lehet magyarként is világpolgárrá válni, világpolgárként és európaiként is a magyarság ügyét előbbre vinni, haladóként nemzetinek és nemzetiként haladónak lenni, országot építeni úgy, hogy egyén és közösség ne kerüljön ellentétbe egymással, a társadalmi felszabadulás és a demokrácia áldásaiból minden polgár egyaránt részesüljön."³⁴⁴

Az általa a politikai realizmus utolérhetetlen képviselőjeként tisztelt Kovács Imre népiség-értelmezését is cselekvésre ösztönzően idézi. Kovács Imre szerint a népiség "az ország bajainak gyógyítására nép, nemzet, haladás, szociális érzékenység, demokratikus társadalomrendező elv és hatékony működési mechanizmus kölcsönhatásain nyugvó, előnyös megoldásokat kínált".³⁴⁵

Árnyaltan világítja meg a harmadik út mai értelmét is: "Napjainkban - éppen a Németh László-i, Bibó István-i, vagy Gombos Gyula-i értelmezésben - a harmadik út csak olyan lehet, amelyen legelőnyösebben közelíthető meg az egyéni és közösségi érdek szintézise, az egész társadalomnak megbékélést és megnyugvást kínáló belső rend, szociális érzékenységű nemzetgazdaság, az ország függetlenségét és önállóságát biztosító külpolitika."³⁴⁶

A népi mozgalom legfőbb értékeit számba véve Illyéssel együtt azt hangsúlyozta ő is, hogy a népi irodalom révén "az egész magyar irodalom érkezett el fejlődésének egy régóta esedékes szakaszába".³⁴⁷ Ennek az új szakasznak a legfőbb jellemzője pedig az, hogy az irodalom a magyar nép érdekeit képviselő fórummá vált, az egész nemzet képviselőjére vállalkozott. Egyetértéssel idézi Gombos Gyula megállapítását is: a népi irodalom nem egy osztály kifejezője, hanem a magyarság "egyetemes igényű szellemi megnyilatkozása".³⁴⁸

3.

³³⁹ uo.

³⁴⁰ uo.

³⁴¹ Borbándi Gyula: A népiségkritika nyomorúsága. uo. 64 - 77.

³⁴² Borbándi Gyula: Fogalomzavar a populizmus körül. uo. 50-63.

³⁴³ Borbándi Gyula: Bibó és a népi mozgalom. In B. Gy.: Ötven mérföld. B. Gy. kiadása. München 1989. 78-104.

³⁴⁴ Borbándi Gyula: Illyés-felejtés? B. Gy.: Népiség és népiek. 174.

³⁴⁵ Borbándi Gyula: Kovács Imre öröksége. uo. 198-199.

³⁴⁶ Borbándi Gyula: Németh László és az új Magyarország. uo. 221.

³⁴⁷ Illyés Gyula: Az Ajdónyitó. Új Látóhatár, 1974. 5. 329.

³⁴⁸ Gombos Gyula: A történelem balján. New York, 1975. 121.

Borbándi Gyula az *Új Látóhatár* szerkesztésével és a folyóirat történetének a megírásával is erre a nyitott szemléletre mutatott példát. Az *Új Látóhatár* a népi irodalom legjobb ösztönzéseit és hagyományait követve vált a magyarság nemzeti elkötelezettségű, de minden szélsőséget elutasító, minden igazi értéket befogadó és támogató fórummá. Borbándi Gyulának a folyóiratot jellemző sorai órá magára is hiánytalanul érvényesek: "Változatlanul hitt az értelemben és abban, hogy pontos helyzetismeretre és józan magatartásra csak a dolgok hűvös szemléletével és tárgyilagos megítélésével tehet szert, tehát ha érzelmei és indulatai nem sodorják az egyik vagy másik végletbe."³⁴⁹ Az *Új Látóhatár* négy évtizedes története azt bizonyítja, hogy Borbándi Gyulának sikerült ezt a koncepciót érvényesítenie. Pedig sohasem volt könnyű helyzetben, külső és belső bajok egyként próbára tették.

Nem éltünk hiába. Az *Új Látóhatár négy évtizede* című könyvében úgy tekinti át a folyóirat négy évtizedének anyagát, hogy számról számra felidézi azokat a szellemi értékeket, amelyek a folyóiratban megjelentek. S azokat az eszmecseréket, vitákat is, amelyeket a folyóirat közleményei kiváltak. A hatalmas szellemi leltárból előttünk áll az a felbecsülhetetlen értékű szellemi-erkölcsi erő, amellyel a nyugati magyarság legjobbjai négy évtizeden keresztül segítették és biztosították a magyar szellem ébrentartását és kritikai működését. Mindazokról a témákról nyíltan és körültekintően szóltak, amelyeket a kommunista diktatúra Magyarországon eltorzított, meggyalázott, nem engedett tárgyilagosan szemlélni: a magyar történelemről, kiváltképpen az 1956-os forradalomról és szabadságharcról, a magyar irodalom humanista jellegéről, nemzeti érzékenységéről és felelősségéről, a népi írói mozgalom törekvéseiről, legnagyobb alakjairól. A reális nemzeti önismeret és öntudat szükségességéről.

Borbándi Gyula munkája révén tárgyilagos szemlélet fényében áll előttünk a folyóirat megszervezésének, megjelentetésének, folyamatos szerkesztésének fölöttébb küzdelmes negyven esztendeje. Nagy szellemi vonulatként elevenednek meg előttünk a felidézett tanulmányok, esszék és szépirodalmi művek gondolatai, vallomásai, lelki-szemleli üzenetei.

A belső szakmai, szellemi viták is érdekessé, elevenné teszik ezt a képet. Borbándi Gyula igen jó érzékkel ütközteti az egymással szemben álló nézeteket, s azt is megmutatja, ki honnan hozta gondolkodásának elemeit és logikáját, kit milyen kötődések és előítéletek befolyásolnak. Regisztrálja a folyóirat nyugati és a magyarországi visszhangját is. A nyugati magyarság legjobb szellemei egyre jobban magukénak érezték és egyre jobban értékelték az *Új Látóhatárt*. Fontos szellemi bázisuknak, erősítő, megtartó fórumuknak tartották. Hasonlóképpen elismeréssel nyilatkoztak - ahol csak tehették - a folyóiratról a magyarországi szellemi élet kimagasló alakjai is (Illyés Gyula, Németh László, Kassák Lajos, Kodály Zoltán és mások). Ezekkel a nézetekkel kihívóan ellentétes volt a "hivatalos" Magyarország véleménye. A kommunista diktatúra hívei és kiszolgálói a becsületsértés fogalmát is kimerítő rágalmozások özönét szórták négy évtizeden keresztül a folyóiratra, szerkesztőire és munkatársaira egyaránt. A Magyarországra küldött példányokat pedig olykor a nemzetközi Postaügyi Egyezmény egyik paragrafusára hivatkozva minősítették nem kézbesíthetőnek, a "pornográfia és robbanóanyag" kategóriába sorolták.³⁵⁰

Pedig az *Új Látóhatár* mindig a tárgyilagosságra és a józanságra törekedett. Ezért sokszor támadták is azok a nyugati magyarok, akik kevésbé számoltak az adott történelmi realitásokkal. Tanulságos ebből a szempontból Kovács Imre 1956 januárjában publikált *Kijózanult emigráció* című írásának a visszhangja. Nagy csalódást okozott ez az írás azoknak, akik abban bíztak, hogy az Egyesült Államok felszabadítja Közép- és Kelet-Európa országait. A reálpolitikus Kovács Imre azt fejtette ki tanulmányában, hogy erre nem lehet számítani, ezt a lehetőséget az emigrációnak ki kell iktatnia a reménységei közül. Az emigráns magatartást úgy kell kialakítani, hogy annak motívumai között ne szerepeljen az amerikai segítség

³⁴⁹ Borbándi Gyula uo. 415.

³⁵⁰ Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede.* 414.

illúziója. Borbándi Gyula is osztotta Kovács Imre álláspontját, pedig akkor tőle is nagyon sokan azt várták, hogy az amerikai katonai segítségben bizakodók pártjára áll. A történelem azonban néhány hónap múlva eldöntötte ezt a vitát, hiszen a magyar forradalom és szabadságharc vérbefojtását tetlenül nézte Amerika és az egész Nyugat. "A történelem, sajnos, nekünk adott igazat" - ezzel a mély értelmű tömör mondattal zárja le Borbándi Gyula a vitát.

Könyvének külön érdekességet ad az, hogy az egyes folyóiratszámok ismertetésekor föleleveníti az egykori vitákat, amelyeket aztán később eldöntött a történelem. Tehát azt is látjuk a könyvben, hogy mi valósult meg az egykori lehetőségek közül.

Az *Új Látóhatár* eszméihez a nyolcvanas évek második felében egyre közelebb hajolt a magyarországi szellemi és politikai élet. A folyóirat négy évtizedének gazdagon dokumentált elemzése hiánytalanul igazolja Borbándi Gyula összegzését, mely szerint az *Új Látóhatár* a nemzet életének egy viszontagságos és szomorú korszakában, az önkény és a megosztottság évtizedeiben küzdött "a szabadságért, a demokráciáért, a szellem autonómiájáért, a virtuális és a valóságos Magyarország találkozásáért".³⁵¹ Visszatekintve a folyóirat négy évtizedére, azt is joggal állapíthatja meg a szerkesztő, hogy ez a küzdelem nem volt hiábavaló, azok a demokratikus eszmék, amelyekért az *Új Látóhatár* négy évtizeden keresztül küzdött, új életre keltek Magyarországon.³⁵²

4.

A Szabad Európa Rádió "alapítóinak szándéka szerint a hiányzó tájékoztatói források pótlására, az önkényuralommal szembeni közvélemény erősítésére, valamint a szabadság visszatérésébe vetett hit és remény ébrentartására vállalkozott".³⁵³ Borbándi Gyula küldetésésként végezte munkáját harminchárom esztendőn keresztül a Szabad Európa Rádió munkatársaként is, majd annak megszűnése után újabb hatszáz lapnyi terjedelmű könyvben megírta a magyar adó viszontagságos történetét. A Szabad Európa Rádió a közép-kelet-európai kommunista diktatúra idején valóban "ablak volt a Nyugat felé" - miként azt Márai Sándor írta róla.³⁵⁴ A folyóiratot kitilthatta Magyarországról a diktatúra, a rádió hangját azonban nem tudta kitiltani.

A Szabad Európa Rádió értékes munkát végzett azzal, hogy a megfélemlített és demagógiával mérgezett magyarországi hallgatói számára napról napra biztosította a szabad gondolkodás lehetőségét és az európai szellemiségbe való bekapcsolódást. Politikai műsorai mellett nagy gondot fordított a magyar nemzeti kultúra ismertetésére és segítésére is. A nyugati magyar emigráció legjelentősebb személyiségei ismerték fel és segítették a rádiókat azt a törekvését, hogy őrizze és erősítse a magyar nemzeti kultúrát, a magyar nemzeti tudatot.

Borbándi Gyula a Szabad Európa Rádió munkáját is fölöttébb körültekintően mérlegeli és ítéli meg, nem hallgatja el hibáit, tévedéseit sem. Végső mérlege azonban egyértelműen pozitív: "Több mint négy évtizedes tevékenysége, a kommunista zsarnokság ellen vívott küzdelme, a demokrácia, az emberiség és a haladás eszméinek védelmében mutatott eltökéltsége, munkatársai százainak szabadság- és hazaszeretete felbecsülhetetlen értékű volt."³⁵⁵

5.

³⁵¹ Borbándi Gyula uo. 546.

³⁵² Borbándi Gyula uo. 515.

³⁵³ Borbándi Gyula: Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története. Európa Könyvkiadó. Bp. 1996. 11.

³⁵⁴ uo.

³⁵⁵ uo. 538.

A magyar nemzeti önismeret szempontjából felbecsülhetetlen értékű Borbándi Gyula munkásságának az a fejezete is, amelyik a nyugati magyar emigráció életrajzát és történetét, valamint a nyugati irodalom lexikonát és bibliográfiáját foglalja magában.³⁵⁶ Küldetésként vállalt emigráns léte első pillanatától kezdve tudta, hogy nem elég a nemzetért hozott áldozat, a létrehozott értékeket tudatosítani, számon tartani, dokumentálni is kell, hogy ne hulljanak bele a semmibe. Borbándi Gyula minden fontos személyre, intézményre, eseményre, irodalmi műre kiterjedően föltárta a nyugati magyar emigráció történetét. Az ő számon tartó, megőriző munkája nélkül sokkal szegényebb lenne a magyar nemzeti önismeret, hiszen a nyugati magyarság sok-sok áldozatos munkását, jeles szereplőjét, eseményét, eredményét fedné a feledés homálya.³⁵⁷ Pedig az emigráció életrajza, története nélkül nem lehet hiteles képünk a XX. század második felének magyarságáról.

Az emigráció életrajzát tárgyaló műve tartalmának gazdagságával és periodizációjával egyaránt tanúskodik erről. Évszámok szerint tagolja, osztja nagy fejezetekre az emigráció életrajzát. "*Negyvenöt* a kezdet, amikor a háború vége sok százezer magyart sodort ki nyugatra. *Negyvenhét* jelzi a magyarországi demokratikus kísérlet kudarcát, a második menekülthullám elindulását és az emigrációs intézményrendszer kiépülését. *Ötvenhat* a magyar forradalom éve és a harmadik nagy exodus nyitánya. *Hatvanháromban* kezdődött, a megtorlás évei után, a magyar társadalom és a nyugat felé való nyitás, az emigrációban a szembenállás enyhülése. *Hetvenötben* volt a helsinki konferencia és nem sokkal később visszakerült Budapestre a Szent Korona, a nyugati magyarok körében észlelhetővé vált a politikai tevékenység térvesztése és a szellemi munka fokozatos térnyerése."³⁵⁸ Megmutatja ez a periodizáció a magyar történelem és az emigráció szétválaszthatatlanságát éppúgy, mint az emigráció szerepének megváltozását, azt, hogy politikai szerepét egyre inkább a kulturális szerepvállalás váltotta fel.³⁵⁹

Az emigráció éppen azokon a területeken végzett felbecsülhetetlen értékű munkát, amelyeken a magyarországi diktatúra akadályozta a szabad gondolkodást és cselekvést. *A magyar emigráció életrajza 1945-1985* gazdagon dokumentálja és összetetten elemzi ezeket a kérdéseket. A könyv megjelenése, 1985 óta eltelt idő pedig igazolta az emigráció legjobbainak - például az 1956-os forradalom és szabadságharc vagy nemzeti kisebbségek jogainak védelmében végzett - munkáját.

6.

Borbándi Gyula életművei természetes és megbonthatatlan egységben vannak egymással. Ékes bizonyítást ad erről *Két világban* című önéletrajza is.³⁶⁰ Ebből a könyvből nyilvánvaló az is, hogy az ő életében szerves egységet képez a népi mozgalom, az Új Látóhatár, a Szabad Európa Rádió és az emigráció értékeinek az őrzése és ápolása.

E négy nagy terület legalaposabb ismerőjeként, legáldozatosabb munkásaként olyan életművet alkotott, amelyik maga is megőrzendő értékévé vált a magyarságnak.

³⁵⁶ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 496 lap. *Nyugati magyar irodalmi lexikon és Bibliográfia*. Hitel. Bp. 1992. 830 lap. *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben 1985-1995*. Basel-Bp. 1996. *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról*. Antológia Kiadó. Lakitelek, 1999. 270 lap. *Emigránsok. Anyanyelvi Konferencia*. Bp. 2002.

³⁵⁷ Petrik Béla: *Őrző*. Borbándi Gyula: *Két világban*. Hitel, 2004. 6. 29.

³⁵⁸ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. 5.

³⁵⁹ V.ö.: Pomogáts Béla i.m. 60.

³⁶⁰ Borbándi Gyula: *Két világban. Életem és pályám*. Európa Könyvkiadó. Bp. 2003. 587 lap.

Életműve a tisztesség, az alapos tájékozottság, a tárgyilagosság, a nemzet legfontosabb ügyei iránti elkötelezettség és a mindig önzetlenül cselekvő történelmi jelenlétet nagyszerű példája.

Ezerkilencszázhatvanhét novemberében Illyés Gyula Münchenen át utazott vonattal Párizsból Magyarországra. Borbándi Gyula barátjával, Molnár Józseffel együtt fölszállt Münchenben arra a vonatra, amelyiken az Illyés házaspár utazott. Elkísérték őket Bécsig, hogy útközben nyugodtan megbeszéljenek minden időszerű kérdést.

Amikor pedig harmincnyolc év után Borbándi Gyula hazalátogathatott Magyarországra, mindenki meggyőződhetett arról, hogy oly otthonosan mozog a magyarországi szellemi életben is, mintha sohasem kellett volna elhagynia az országot. Az is fölöttébb jellemző rá, hogy nemcsak fölkereste a Farkasréti temetőben egykori barátainak és eszmetársainak a sírját, hanem önéletírásába azt is beleírta, hogy hol, milyen sorszám alatt található meg Illyés Gyula, Németh László, Sinka István, Kodolányi János és Erdélyi József sírja.

Életművének ez a mindig áldozatkész, mindig eligazító cselekvő emberi magatartás is jellegadó vonása.

Az utóbbi másfél évtizedben Borbándi Gyula Magyarországon is sokféle elismerésben részesült. A Bethlen Gábor-díj, Széchenyi-díj és más elismerések mellett megkapta a Magyar Örökség Díjat is. Életműve valóban a magyar nemzeti örökség része, a magyar nemzeti önismeret egyik leggazdagabb fejezete.

Advent a Hargitán - az Álomkommandó idején

1.

Sütő András pusztakamarási és nagyenyedi útravalóval gazdagon ellátva kezdte író pályáját, de a szocializmus ellentmondásos és megtévesztő világában jó két évtizedes belső emberi és írói küzdelemre, eszmélkedésre volt ahhoz szüksége, hogy a hetvenes évek elejére emberileg és művészileg egyaránt magára találjon, kialakítsa egyéni látásmódját, művészi világának azt a sajátos jellegét, belső rendjét, értéktartományát, amelyik különleges helyet biztosít neki irodalmunk élvonalában.

A pusztakamarási kisvilágot az emberlét egyetemes érvényű vizsgálatává és megítélésévé tágította, hatalmas szellemi birodalmat épített föléje, de sohasem tagadta meg az írás „népsorsot vigyázó” küldetését, melyre legfőbb ösztönző mesterei - Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter és Tamás Áron - adtak neki példát.

A hetvenes évek volt az ő nagy évtizede. Egyszerre három műfajban alkotott klasszikus értékű műveket. A regény (*Anyám könnyű álmot ígér, Engedjétek hozzám jönni a szavakat*), az esszé (*Rigó és apostol, Istenek és falovacskák*) és a dráma (*Egy lócsiszar virágvasárnapja, Csillaga a máglyán, Káin és Ábel, A szuzai menyegző*) műfaját egyaránt megújító művei esztétikai megalkotottságuk, művészi autonómiájuk és erkölcsi tartásuk révén az erdélyi magyarság létjogának, értékeinek, sajátosságának is védőiratai.

Egyre lehetetlenebb körülmények között tanúsították a közösségi érzés, közösségi tudat személyiséget megtartó erejét és értékét. Az erdélyi magyarság sorsának alakulásáról is hű képet adtak.

A hetvenes évek Sütő-műveiben is feltűnt az, hogy az emberi alapértékek védelmét vállaló író egyre reménytelenebb közösségi léthelyzettel szembesült. Az *Anyám könnyű álmot ígér* - a közösség fogyatkozása és számtalan baja ellenére - még az emberi helytállás megtartó értékéről is számot adhatott, a közösség erejéről is tanúskodhatott. A *Perzsák* még azzal zárult, hogy Nagy Sándor halálának napján a hódítók által megerősakolt szuzai nők

gyermekai második esztendejükbe léptek és „az anyjuk nyelvén csiripeltek már, mint a tanítómesék parányi madarai, melyek egykor az oroszánt megették...” A *Nagyenyedi fügevirág* úgy vette számba a kisebbségi nyelvi, művelődésbeli kiszolgáltatottság számtalan esetét, hogy az író küldetésvállalása, igazságtévő szándéka is hangsúlyt kapott benne. Értelmiségi hivatását, küldetését az alul maradtok felemelésében jelölte meg. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* anyanyelvünk gazdagságának, szépségének a megmutatásával azt is remélte, hogy ezeréves szülőföldünk örök hangjai közt a sajátosság méltóságának elemi emberi jogával zengi majd életrevalóságát nyelvünk is, az édesnek nevezett anyanyelv.

Sütő András hetvenes évekbeli művei a sajátosság értékét és létjogát védtek és tanúsították, de egyre abszurdabb kisebbségi kiszolgáltatottságról és pusztulásról kellett számot adniuk. A *Perzsák* dráma változatából, *A szuzai menyegzőből* már hiányzik az esszé reményt keltő példázata. Hiányoznak a nemzeti identitást altatódalokba menekítő anyák, nem szólalnak meg anyanyelvükön a gyermekek. Nagy Sándor halála nem a hódítás végét jelenti, örökébe olyan helytartók lépnek, akik aligha lesznek különbek nála.

2.

A nyolcvanas évek Romániájában már nem kaphatott hangot a sajátosság védelme. A kisebbségi lét az abszurdítások övezetébe jutott. Sütő András írásai sem jelenhettek meg Romániában, a nyolcvanas években már csak Magyarországon publikált. A „sajátosság méltósága” helyett most már a kisebbségi kiszolgáltatottság elleni küzdelem lett művészetének fő iránya. Esszéiben és drámáiban egyaránt az erdélyi magyarság szétszóródása, megalázottsága, fogyatkozása lett a legfőbb írói gond. Közvetlen személyes élményei - gyermekeinek és unokáinak kényszerű elmenekülése, Magyarországra települése - is az elemi emberi jogok védelmére ösztönözték.

Nyelcvanas évekbeli művei, beadványai, interjúi, tiltakozó iratai, esszéi és drámái a romániai magyarság végveszélybe juttatott létének az abszurditásaival szegültek szembe. A „várakozás fehér tornyá”-ból küldözte leveleit a távozottak után. A tömeges menekülés idején a „maradok, másként nem tehetek” elszántságával adott példát a helyállásra, az erdélyi magyarság önmegőrzésének igényére.

Tapasztalnia kellett azonban azt is, hogy a kisebbségi kiszolgáltatottság már az emberlét elemi értékeinek a megőrzését is végveszélybe sodorta. Az erdélyi magyarság egy része ezért választotta a nyolcvanas évek elején a menekülést, exodust. Maga az emberlét is megsérült ebben az abszurd kiszolgáltatottságban. Kétszeresen is. Alapvető emberi jogaik megsűfolása miatt megsérültek azok, akik elhagyni kényszerültek szülőföldjüket. De megsérültek azok is, akik magukra maradván, a jövő távlata, a nemzeti közösség megtartó ereje nélkül a szülőföldön maradván választották. Ezeknek az embereknek a reménytelen várakozás vált a létformájukká.

Ez a kettős dráma - a menekülés és a helyben maradás - az *Advent a Hargitán* ihletforrása. Az adventi várakozás az egész Trianon utáni kisebbségi lét metaforájává válik ebben a drámában. A kisebbségi lét jellegadó vonása Sütő András emlékezetében a jobb sorsnak a várása volt. Ezt a várakozást egészítette ki új drámai dimenzióval az erdélyi magyarság tömeges exodus. „A kettő együtt, emlék és időszerű, tragikus helyzet, indított engem arra, hogy ezt a csodálatos történetet - a várakozást, a feltámadás hitét és ezen belül az emberi örök reményt az élet és halál dolgában - ebben a drámában kifejezhetem.”³⁶¹

Ezt a kifejezést Sikaszó nemcsak zenei háttérrel, fenyősuhogással, a fenyőrengeteg éjjeli viharainak hangjával segítette, hanem olyan emberekkel is, akik ennek a kis

³⁶¹ Cs. Nagy Ibolya: Advneti beszélgetés Sütő Andrással - a várakozásról. In Cs. N. I.: Kérdez az idő. Miskolc, 2002. 448.

„özvegyország”-nak a lakóiként valamennyien visszavártak valakit, aki elment innen Székelyföldön túli tájakra.³⁶²

Az *Advent a Hargitán* (1984) egyszerre szól az erdélyi magyarság nyolcvanas évekbeli állapotáról és az emberlét legnagyobb kérdéseiről. A hetvenes évek történelmi drámái után az allegorikus népi játék és az abszurd dráma vált most Sütő András dramaturgiájának ösztönzőjévé.

Bertha Zoltán kimutatta, hogy Tamási Áron sokszínű lírai varázslata és különleges nyelvi gazdagsága formálódik újjá Sütő András drámájában. Az *Ósvigasztalás* mágikus ösiségét, a hely szelleméhez ragaszkodó fenségét, az *Énekes madár* hőseinek falakat-hegyeket mozdító szerelmét, a *Csalóka szivárvány* az egzisztenciális értelmű szerepcseréjét egyaránt emlékeztetünkbe idézi az *Advent a Hargitán*.³⁶³

Ablonczy László pedig a *Száz év magány* és a *Godot-ra várva* világával talált párhuzamokat az *Advent a Hargitán* dramaturgiájában.

Bódi Vencelnek a Kis Romlás és a Nagy Romlás között álló boronaháza „költői tér” Sütő András számára. „Időtlenség és elzártság - Marquez *Száz év magányának* világát is felidézi a Hargita titokzatos világában lejátszódó színpadi ballada.”³⁶⁴

A *Godotra várva* és az *Advent a Hargitán* közös vonása az ismétlődő dramaturgia: a szereplők, helyzetek azonosak a két felvonásban. „Ilyenképpen egy napnak vagy húsz esztendőnek nincs jelentősége. Amennyiben mégis van, az nem idő kérdése elsősorban.”³⁶⁵

Sütő András művészetének más darabjai is távlatosítják az *Advent a Hargitán* világát. „Dániel és Bódi vitájában és összetartozás-érzésében a Káin és Ábel modellje is feldereng: Ábel szelidsége és alázata Bódi Vencelé és Káin lázadó indulatát felismerhetjük Dánielben.”³⁶⁶

Gábor és Réka szerelmi kapcsolatát Király Andrea a Csongor és Tünde történetéhez hasonlítja. Arra a különbségre is rámutat, hogy Sütő András hősei mindketten a földön szeretnék megtalálni boldogságukat, de az ő történetük nem érhet szerencsés véget.

Mindezek a jegyek azonban egy szuverén dráma világ szerves elemei Sütő András *Adventjében*. Ez a sokszínűség megmutatja az emberlét sokféle lehetőségét, fény és árnyoldalait. A dráma atmoszféráját döntően mégis a tragikum határozza meg, hiszen a végtelen várokozásban a vidámság csak időleges és álomszerű lehet.

Értéktanúsítás és annak hatástalansága egyszerre szólal meg Bódi Vencel sorsában. Már nem tudja elfogadtatni azt az értéket - a szülőföldhöz és a nemzeti közösséghez tartozást - amelyik az ő létének értelme. A gyermeke számára nem döntő fontosságúak azok az értékek, amelyek nélkül a szülő az életet el sem tudja elképzelni. Szülőföldjét és nemzeti közösségét elhagyó lányát Bódi Vencel erőszakkal sem tudta visszatartani. Azzal csak azt érte el, hogy hiába készít minden évben karácsonyi lámpát unokájának, sem lánya, sem unokája nem jön el hozzá. Azt sem tudja, hogy fiú vagy lány az unokája.

Ezzel a bizonytalansággal a nemzetiségi közösség kerül végveszélybe. A *Perzsákban* - a hódítók akarata ellenére - a közösség még meg tudja tartani a gyermekeket, tehát a maga folytonosságát. Az *Advent a Hargitán* már arról tanúskodik, hogy most már a folytonosság törvényszerűsége is megszakad.³⁶⁷

Közösség és egyén mély tragikuma ez. Az anyanyelvi közösség pusztul, fogyatkozik. Az anyanyelvi közösségét elhagyó egyén pedig megsérül. „Békésebb nyughelyet keresve

³⁶² V.ö.: Sütő András: Egy színdarab forrástájékárról. In S. A.: Színművek. 1995. 117.

³⁶³ Bertha Zoltán: Sütő András. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1995. 193.

³⁶⁴ Ablonczy László: Nehéz álom - Sütő András 75 éve. 2. javított, bővített kiadás. Bp. 2002. 353.

³⁶⁵ Ablonczy i.m. 357.

³⁶⁶ Ablonczy i.m. 357.

³⁶⁷ V.ö.:Bertha i.m. 194.

elvándorolhat a madár, a kárpáti gímszarvas, szélfúttá magvainak útján még a gyökeres fa is, ám kegyes-kegyetlen szülőföldjét lélekcsonkulás nélkül az ember el nem hagyhatja.”³⁶⁸

3.

A fiatalok elmentek, elvitte őket az „Omlás és a Tenger”. Elhagyták szülőföldjüket, majd nemzetiségüket, anyanyelvüket is.

Az öregek - Bódi Vencel és Csudalátó Dániel - visszavárják őket a Hargitára, de várakozásuk hivatásukká lett a cselekvésképtelenség állapotában.

A Nagy Romlás alatt még a kiáltásnak, a bajok néven nevezésének a jogától is meg vannak fosztva.

Az erősen lírai dráma két felvonása között húsz esztendő telik el félelemben és várakozásban. A hosszúra nyúlt adventnek azonban nincs eredménye: aki elment, vissza nem jön, a valóságos együttlét helyett az együvé tartozás emléke maradt.

Ebben a létállapotban már csak az Istenhez fordulhat Bódi Vencel. Panaszos imája a kisebbségi kiszolgáltatottság legfontosabb tényezőinek a számbavétele:

„Elviszed, Uram, rendre mind az élőket, és nagy haragodban megtetézed a büntetésünket. Nem lehetünk immár együtt a halottainkkal sem. Add vissza bár a halottainkat, Istenünk, és mi helyetted is feltámasztjuk őket a ragaszkodásunkkal. Mit teszel velünk, mit teszel? Az élőket messzire viszed, halottainkat ismeretlenségben tartod, hogy ezzel is növeld a mi magányunkat. Erdeidben meghagyod a fákat egymás mellett, és a csillagaidat sem szórod szerte, hogy ne láthassák egymást. Miért éppen a mi gyermekeinket juttatod szélfúttá bogáncsok sorsára? Miért? És ha már így jársz el mivelünk, miért nem hagyod meg nekünk a kiáltás jogát legalább? A kiáltás hangján kellene szóljunk az elveszettekhez, Te pedig a hallgatás parancsával sújtasz bennünket. Fölibénk emeled a Nagy Romlás hótornyait, hogy alattok a suttogásunk is félelmet keltsen a szívünkben. Ne mondd, ne mondd nekünk, Uram, hogy Te is egyedül vagy, mégis be szépen hallgatsz. A te hatalmad, Uram, a hallgatás. Miért téveszted azt össze a mi kényszerűségünkkel? Szelídítsd meg, Istenünk, a hótornyaidat, és add vissza nekünk a kiáltás, a segélykiáltás jogát, hogy felemelt hangon szólhassunk a mi gyermekeinkhez! Vedd el tőlünk, Uram, a hallgatás kötelességét. A némaság maga is hangosabb és vidámabb nálunknál a mi hegyeink között, ám annál sajgóbb idebent a szívben, amit nincs akihez fölemelni... Ámen.”

Ez a könyörgés hiteles és döbbenetes képet ad arról a nemzetiségi közösségről, amelyik pusztulásában még a bajait sem nevezheti meg. Ez az ima azonban mindazt megnevezi, felsorolja, amitől megfosztották a kisebbségi magyarságot, s ami nélkül emberi léte elviselhetlenné vált. Ez az ima transzcendens vonatkozásai és archaikus jellege által is nagy hatású, mert nemzetiségi közössége elemi emberi jogaiért könyörög az Istenhez Bódi Vencel.

4.

A két öregember - Bódi Vencel és Csudalátó Dániel - adventi várakozásába ékelődő szerelmi történet - Zetelaki Gábor és Árvai Réka példázatértékű históriája. Zetelaki Gábornak Árvai Réka volt a nagy szerelme. Réka azonban másnak a szeretője lett, ezért Gábor a hófürgeteges szakadékba rohant. Réka megbánta tettét és húsz esztendőn keresztül kereste - szerelemmel és bűnéért is vezekelve - Gábort a jégvilágban. Ekkor megtalálta, s Gábor csodamódon életre is kelt olyan fiatalon, mint ahogyan eltűnt. Rékát azonban a húsz év megviselte. Hogy Gábor szerelmét újra elnyerje, lányával helyettesíti magát, azt hitetvén el, hogy ő fiatalodott vissza. A példázatos tragikus játék azonban már nem tudja visszaállítani az egykori édeni állapotot. Kisréka bevallja Gábornak, hogy ő nem Árvai Réka, hanem Stég

³⁶⁸ Sütő András: Egy színdarab forrástájéjáról. In S. A.: Színművek. Akadémiai Kiadó. Bp. 1995. 119-120.

Antal lánya. Gábor teljesen összezavarodik ebben a számára áttekinthetetlen helyzetben. Árvai Réka messziről jövő hangja megátkozta Gábort és önmagát is, majd öngyilkos lesz - a Nagy Romlás pedig maga alá temeti az utána rohanó Gábort is.

Réka arra tette fel az életét, hogy szerelmét megtalálja. A várakozás idejét kereséssel, cselekvéssel, vezekléssel töltötte be. A mese hagyományos dramaturgiája szerint ezért boldog egymásra találás következne, történetük befejezése azonban balladai, nem mesei.

Réka és Gábor tragédiája lényegében Bódi Vencel és lánya kapcsolatával párhuzamos. Feloldhatatlan. Végzetszerű. A darab a fájdalom és reménytelenség kimondásával katartikus hatású. Arra figyelmeztet - transzcendens elemek segítségével is -, hogy a Nagy Romlás veszedelmében a csodák sem képesek tisztán tartani a szabadságban fogant érzéseket.³⁶⁹

Bár a tragédia ismétlődik, a darab üzenete a tragikummal szemben is az, hogy a pusztulásba, szétszóródásba nem szabad belenyugodni, várakozással is erősíteni kell a szétesett közösség újraépülését. Kisréka kérdésére a történeteket Bódi Vencel egyszerűen magyarázza meg: „Beléptél te is, lányom, az életbe. Ez történt.” A jövőre vonatkozóan pedig - a megátkozottság érzése, tudata ellenére - az egymás keresését és a várakozást jelöli meg feladatként.

A budapesti Nemzeti Színházban előadott változat alapján Ablonczy László ezt az üzenetet még nyomatékosabbá teszi: „Ám a dráma fontos képe és gondolati üzenete, hogy Bódi szerzői sugallat szerint és a színpadi megvalósításban magához öleli Kisrékát. Lánya helyett unokája lett, és együtt vannak immár a várakozásban. A kultikus játék további, s az eddigi Sütő-drámáktól eltérő mozzanata, hogy kitágul a színpadi tér. A szerző utolsó instrukciója, miközben szól az ének: „*Az emberi alakok és virrasztó fények benépesítik a színpadot, s a színháztermet is.*”³⁷⁰

Az Advent a Hargitán a szétszéledő, szétszóródó erdélyi magyarság balladai hangulatú siratóéneke: a népdalok, siratók, könyörgések lírai hőfoka és nyelvi gazdagsága az együvé tartozás értékét tanúsítja, a szétszóródás ellen szól az értékvesztés lírai számbavétele.

Az erdélyi magyarság pusztulásra és némaságra szorított történelmi idejében követelte a segélykiáltás jogát, tanúsította a közösségi együvé tartozás értékét. A fájdalom kimondásával: „a fiait, lányait sirató szülőföld bánatát vette számba; a Nagy Romlás lélekomlasztó veszedelmeit, a szerelmes szívnek virrasztását az örök várakozás mécsesi körül a kegyetlen Időben”³⁷¹

Az Advent a Hargitán után írt *Álomkommandó* - az abszurd drámákkal anyagának természete szerint rokonságot tartva - a fasizmus és a nyolcvanas évekbeli romániai terror lényegi azonosságát mutatta meg. Az erőszak elleni nyílt kiállást sürgette - a győzelem reménysége nélkül is.

5.

1989 legvégén mégis megszületett a reménység az erdélyi magyarság számára is. Sütő András is azt remélhette, hogy az erdélyi magyarság is nyugodtan, emberi méltósággal élhet majd szülőföldjén. Nem így történt. Újabb tapasztalatai az abszurdítások folytatásáról tanúskodtak. A kilencvenes években befejezett két drámája a keserűség szarkasztikus humorával szól a történelemről (*Ugató madár*) és a nyolcvanas évek romániai abszurdításairól (*Balkáni gerle*) egyaránt.

Dokumentum és naplókötetei, a *Heródes napjai* és a *Szemet szóért*, döbbenetes látéletét adják annak a világnak, amelyik az abszurdoid drámák hangnemét motiválta.

³⁶⁹ V.ö.: Ablonczy i.m. 364.

³⁷⁰ Ablonczy i.m. 363.

³⁷¹ Sütő András szavai a 250. előadáson Temesvárott. In S. A.: 1995. 395.

Utolsó másfél évtizedének publicisztikáját egybegyűjtő kötetei (*Erdélyi változatlanóságok. Létvégi hajrában*) pedig az erdélyi magyarság emberi méltóságáért, jogaiért eltökélten küzdő író lenyűgöző erkölcsi és szellemi helytállásának a dokumentumai. Az a meggyőződés hatja át ezeket az írásokat, hogy az erdélyi magyarságnak végre meg kell teremtenie önrendelkezését, autonómiáját, hogy ne a pusztulás törvényszerűségei szerint teljesejék be a sorsa. A történelem új körülményei között ki kell küzdenie, meg kell teremtenie - a jól működő európai kisebbségi autonómiák példáit követve - a Székelyföld önrendelkezését, autonómiáját, hogy az az egész erdélyi magyarság nemzeti fölemelkedésének alapja legyen. Ezt a célt állította minden kisebbségi magyar közösség elé: „Az anyaország és a nagyvilág támogató erejével megsegítve be kell verekednünk magunkat minden határon túli magyar régióban a teljes és valóságos önrendelkezés védelme alá. A határok feletti magyar integráció így válik metaforikus reménységéből alkotmányos valósággá.”³⁷²

A kisebbség nembelisége

Greza Ferenc írásai a határon túli magyarságról

1.

Greza Ferenc életművét elsősorban a Németh Lászlóról írt könyvei minősítik. Hatalmas szakmai és emberi iskola volt számára ezzel a különleges értékű és különleges formátumú életművel való bensőséges szakmai párbeszéd. Művei egyértelműen tanúsítják, hogy a kivételes szellemi és erkölcsi teljesítménnyel való foglalkozás magát a kutatót is fölnövesztette.

Trianon után a fiatal Németh László szinte kétségbeesetten kereste a magyarság megmaradásának és felegyenesedésének a lehetőségeit. A bajból is megtartó értéket akart teremteni.

„Trianonnak van egy fénysávnyi előnye is: a lelkiismeretes ember sokkal több hittel lehet ma magyar, mint előtte. A háború előtti magyarság hozzá volt láncolva tarka országa paradox válaszokat követelő problémáihoz. Most a széttört báb kiröpítette pillangóját. Az ötfelé hasadt országttest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.

Magyarság a magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyet át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségihez.”³⁷³

A „fénysávnyi előny” emlegetése mindmáig sok vitát vált ki a magyarság sorskérdéseit Németh Lászlóhoz hasonlóan szívükön viselő gondolkodókban is.³⁷⁴

A Németh László számot vetett azzal, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának és Nagymagyarországnak szét kellett esnie. Ebben a szétesés utáni helyzetben kereste a magyar jövő lehetőségeit a minőség eszméjében.

Greza Ferenc már Juhász Gyula kutatóként is szembesült Trianon lelki hatásával, hiszen Trianon Juhász Gyulát a nemzeti tragédia énekesévé avatta.

³⁷² Sütő András: Antall Józsefre emlékezve. In S. A.: Létvégi hajrában. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2006. 40-41.

³⁷³ Németh László: Új reformkor felé. In N. L.: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1989. 40-41.

³⁷⁴ Márkus Béla alapos tanulmányban mérte föl Németh László és a kisebbségi magyar irodalmak kapcsolatát. In M. B.: „Külön sorsnak külön irodalom kell...” In uő. Külön sors - külön irodalom. Nap Kiadó. Bp. 2002. 139-194.

Németh László életműve pedig a kisebbségi magyarság sorsával és antinómiáival való folyamatos szembenézésre is ösztönözte Grezsa Ferencet.

Németh Lászlóról szóló könyvei mély lelki-szellemi átérzéssel követik a tragikus sorsra jutott magyarságot újabb és újabb eszmékkel fölemelni akaró író törekvéseit.

Megmutatják üdvösségügyeinek kibontakozását és ellenséges közegbe ütközését.

A mai olvasó számára is személyiségformáló erő Németh László életművének eleven megidézése és mérlegelése Grezsa Ferenc munkáiban.

Nyomon követhetjük bennük a minőség forradalmárának önmagát szüntelenül megújító, újabb és újabb szellemi magaslatokat meghódító, szinte a tézis-antitézis-szintézis modellje szerint folyamatos építkező alkotó világkép-gazdagító munkáját.

Látjuk küzdelmeit: egy-egy közösségragasztó, közösségerősítő nagy tervének kibontakozását, majd lehetetlenné válását, utána pedig azonnal az újabb program megjelenését, megvalósulási kísérletét majd ellenerőkbe ütközését.

Különösen izgalmas Grezsa Németh László-könyvei közül a Tanú-korszak monográfiája, mely a Németh László-i gondolatrendszer alakulásának folyamatát tárja föl. A legnagyobb magyar szellemi vállalkozások egyikébe avat be ezáltal.

Németh László minden jelenséget a szellem emberének az igényével mérlegelt: „A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörödni az elő szórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég neki a valóság, értelmet követel; nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés egyetlen hálójába fonja.”³⁷⁵

Árnyaltan mutatja meg Grezsa Ferenc azt is, hogy a Tanú-ban újraformálódik Németh László írói helyzettudata és stratégiája. Irodalomszemléletében fölerősödik a közösségi érvényű cselekvés programja.³⁷⁶

Világirodalmi tanulmányaiban a „bartóki modell” gondolati meglapozását végzi el. A „barbárság” és „civilizáció” határvidékén a „közös emberi” értékeket, a kultúra újraterezhető „archetípusait” kutatja.³⁷⁷

Tudományos cikkei pedig „újraépítik a hidat, amit a tudomány és a művészet, természet- és társadalomtudomány között a szellemtörténet fölégetett.”³⁷⁸

Németh László programja a teljes magyarságnak szólt.

Európát túlságosan tág, a trianoni Magyarországot pedig túlságosan szűk perspektívának látta a magyarság számára. Megoldásként a közép-európai gondolatot ajánlotta.

Adyt tartotta a magyar nemzeti önismeret legmélyebb forrásának, de minden erejével arra törekedett, hogy az Ady megnevezte szétszóródás tényeivel pozitív programot állítson szembe. Így fogalmazta meg a „minőség forradalma” és a „tejtestvériség” eszméjét.³⁷⁹

Programja centrumában a magyar nemzeti megmaradás létérdeke állt, de szétválaszthatatlannak tekintette a „nemzeti kiegyenesedés” és a „nemzetközi összeilleszkedés” eszméjét.

A reform „nemcsak a magyarság belső megújulásának esélye, hanem a „kisnépek zónája” számára is példa lehet, mely előmozdítja a „nemzeti államok” elhelyezkedését egy „nemzetfölötti birodalomban”.”³⁸⁰

³⁷⁵ Németh László: Új enciklopédia. In: N. L.: Európai utas. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 511.

³⁷⁶ Grezsa Ferenc: Németh László *Tanú* korszaka. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1990. uo. 170.

³⁷⁷ Grezsa uo. 181.

³⁷⁸ Grezsa uo. 192.

³⁷⁹ Grezsa uo. 202.

³⁸⁰ Grezsa uo. 235.

A *Válasz* célját is a nemzeti önismeret fejlesztésében, az európai tájékozódás tökéletesítésében, a fiatalok munkára sarkallásában és a kisebbségi magyarság „hídfőkbe” szervezésében jelölte meg.³⁸¹

A magyar rádió küldetését a „cserepeire tört nép összedrótozásában” látta. *A magyar rádió feladatai* című programadó tanulmányának gondolatmenetét Grezsa Ferenc az illyési „ötágú síp” előképének tekinti.³⁸² Németh László e tanulmányának első fejezete az *Elszakadt magyarságról* szól. Rámutat arra a nemzeti szempontból tragikus tényre, hogy az elszakított erdélyi, felvidéki, vajdasági magyarságot magára hagyta Magyarország, ezért alkalmazkodni kénytelen új helyzetéhez.

Szekfü Gyula *Három nemzedék* című könyvének új kiadásáról írva ő is sorra veszi a magyar élet öt antinómiáját, életünk öt halálos sebét, melyek közül „egy-egy magában is elég, hogy elvérezzünk rajta, s ha mai állapotunkból ki akarunk lábalni, mind az ötöt be kell hegeszteni.”³⁸³ Az öt antinómia egyike az elszakított magyarság sorsa.

Németh László szerint „a magyarságnak Trianon után nem volt nagyobb feladata, mint hogy idegen kézbe került testvéreit, ott, ahol voltak, életben tartsa”. Magyarország azonban ezt a legfontosabb feladatát elmulasztotta, a kisebbségi magyarsággal törődött legkevésbé.³⁸⁴

A kisebbségi magyarság helyzetét alig ismerjük. Keveset tudunk azokról a környező államokról, amelyekben a kisebbségi magyarság él.³⁸⁵

Kemény ítéletet mond Németh László arról a magyarországi magatartásról, mely hangoskodással és frázisokkal helyettesíti a nemzeti felelősséget. A kisebbségi magyarok „végleg magukra maradt árvái egy pusztuló népnek”³⁸⁶ - állapítja meg.

Németh László a látélet elkészítésével párhuzamosan készíti terveit a magyarság megmentésére, de azt is hangsúlyozza, hogy kelet-közép-európai sorsközösség tagjai vagyunk. „A magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára venni - vagy a maga problémáiban is alulmarad.”³⁸⁷

Ebben a nagy igényben még Németh Lászlónak az a hite szólalt meg, hogy Kelet-Közép-Európa népei összefognak, belátják, hogy ez a történelem parancsa.

Ettől a bizodalomtól fosztja meg 1935-ben erdélyi útja. Gömbös reformdemagógiája után a „tejtésvérek” vélt szolidaritása és a kisebbségi hídszerep utópiája lepleződik le előtte.³⁸⁸

Erről a csalódásáról ad számot a *Magyarok Romániában* című esszéje, mely - Grezsa Ferenc véleménye szerint - a *Puszták népéhez* „hasznos tett és fölfedezés”.³⁸⁹

Németh László és Illyés Gyula életműve a bartóki modellben is összekapcsolódik Grezsa Ferenc munkáiban. Németh László teoretikusként világította meg a bartóki modell archaikumot és modernséget egybefogó jellegének nemzeti és egyetemes értékét, Illyés pedig *Bartók* című versében tette nyilvánvalóvá, hogy „Bartók zsenije a magyarság számára a történelem kataklizmái közepette is eligazító iránytű”.³⁹⁰

Illyés Gyula életműve is fontos szemléleti forrása volt Grezsa Ferencnek. Okfejtése szerint „Illyés új drámái végső fokon egyetlen kérdésre keresnek feletet: miképp felelhet meg

³⁸¹ Grezsa uo. 241.

³⁸² Grezsa uo. 249.

³⁸³ Németh László: A magyar élet antinómiái. In N. L.: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989. 104.

³⁸⁴ Németh László uo. 117-118.

³⁸⁵ Németh László uo. 118.

³⁸⁶ Németh László uo. 118.

³⁸⁷ Németh László uo. 120.

³⁸⁸ Grezsa uo. 228.

³⁸⁹ Grezsa uo. 296.

³⁹⁰ Grezsa Ferenc: Bartók alakja az újabb magyar lírában. In G. F.: Vonzások és vallomások. Tiszatáj Könyvek. Szeged, 1999. 20.

az ember „nembeli lényegének”, a humánus, közösségtudat, a jobbító készség eszményének.”³⁹¹

Illyés költészete arra is példa számára, hogy a nemzeti sorskérdések miként emelkedhetnek a nembeliség szintjére.

Cáfolja azt a vélekedést, mely szerint a nemzeti sorsot Illyés szemléletében tőlünk független erők határozzák meg. Grezsa épp azt hangsúlyozza, hogy Illyés szerint a nemzeti sors a közös akaratnak és cselekvésnek a függvénye.³⁹² Ezt a meggyőződését Illyés versek mélyreható elemzésével hitelesíti. Azt a folyamatot mutatja be, amelyben „a nemzettudat lételméletté szélesedik”.³⁹³

Illyésről szóló írásai a józanság, gondolkodói következetesség, a közösségi felelősség és életakarat nagy példáját állítják elénk. Grezsa Ferenc a maga magyarságszemléletének és irodalomszemléletének a fő vonásairól is vall ezáltal. Az ő munkáiban is figyelmet kapnak a legkülönbözőbb ízlésirányok képviselői. Az egyes tárgyi kérdéskörökről, témákról mindig a „nembeli lényeg” megvilágításáig vezet.

Ez a nembeli távlat ad jelentőséget Grezsa Ferenc nemzeti kérdésekkel és a kisebbségi magyar alkotók műveivel foglalkozó írásainak.

Ezek az írások azt mutatják meg, hogy a közösségi lét sérülései az ember nembeli lényegének a sérülései.

A nemzeti, kisebbségi gondokat, jelenségeket Grezsa Ferenc mindig az egész emberi lét arányaiban szemléli. Ez a mérték a szemléleti alap írásában.

2.

Csoóri Sándor 1973-as, *Párbeszéd, sötétben* című kötetét az akkori líra egyik legjelentősebb teljesítményének minősítve jellemezte. „Költészete épp azért szuggesztív erejű, mert a legnagyobb intenzitással én-központú, egyszersmind világra, hazára hangolódó.”³⁹⁴ Költészetében nincs sorompó a magánélet és a közélet között. Gazdag esztétikai elemzéssel hívja fel a figyelmet Csoóri Sándor szemléleti újdonságára az *Utazás, félálomban* című kötetének esszéiről szólva. Nem részletezi az akkor forradalminak számító gondolatokat, de rámutat jelentőségükre, arra, hogy Csoóri Sándor újraértelmezi Európa-tudatunkat, értelmezése egyszersmind feladatvállalást is jelent: „a „rendezni végre közös dolgainkat” József Attila-i parancsát”.³⁹⁵

Grezsa Ferenc a Németh László és Illyés Gyula nemzeti felelősségtudatát az új időben továbbvivő Csoóri Sándor munkáinak állandó kritikuskává szegődött. *A hiány és a szükséges fojtott párbeszéde* című tanulmányában a költő és esszéíró szétválaszthatatlan egységét bizonyítva állapítja meg, hogy „Csoóri a magyar irodalom alkotói szereptudat-válságának közepette a közéleti költő feladatértelmezését korszerűsíti: megőrzi a magatartás világra, népre-nemzetre hangolt éberségét, de megfosztja patetikus-romantikus sablonjaitól”.³⁹⁶ Csoóri alkotói jelenlétét másnak és többnek tekinti annál, hogy leírható lenne pusztán esztétikai kategóriákkal. „Ható- és mozgásköre a jelen idejű kultúra egésze (folklor, film stb.), sőt ezenkívül is a távlatos (a nemzeti sorsproblémákkal foglalkozó) politika régiója. Analógiájaként Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter emberi-közösségi

³⁹¹ Grezsa Ferenc: Dráma és példázat. Illyés Gyula: Embereljük meg magunkat. In G. F.: Vonzások és vallomások. 39.

³⁹² Grezsa Ferenc: Illyés Gyula: Közügy. In G. F.: Vonzások és vallomások. Tiszatáj Könyvek. Szeged. 1999. 44-

45.

³⁹³ uo.

³⁹⁴ Grezsa Ferenc: Csoóri Sándor: Párbeszéd, sötétben. In G. F.: Vonzások és vallomások, 172.

³⁹⁵ Grezsa Ferenc: Csoóri Sándor: Utazás, félálomban. In G. F.: Vonzások és vallomások, 180.

³⁹⁶ Grezsa Ferenc: A hiány és szükséges fojtott párbeszéde. In G. F. Vonzások és vallomások, 189.

felelősségvállalása idézhető.”³⁹⁷ Csoóri későbbi köteteiről szólva is azt hangsúlyozza, hogy bennük létfilozófia és személyesség, közéletiség és az önépítés organikus egységben van. „A költő világképében a világ dinamikus modell: adottság és lehetőség feszültsége.”³⁹⁸

Az 1990-ben írt *A költő Erdély-képe* című Grezsa tanulmány Csoóri Sándor egyik Erdély-versének, *Az elmulasztott utaknak* az elemzése és tág horizontú értelmezése. Bevezetőjében a magyar irodalom Erdély-képét Zrínyi, Ady, Kosztolányi, Németh László gondolataival idézi fel, majd az 1945 utáni időből Illyés Gyula munkásságát emeli ki, aki a nemzeti kisebbségek elnyomását a kollektív kizsákmányolás egyik válfajának minősítette és következetes küzdelmet folytatott az elszakított magyarság emberi méltóságáért és a magyar nemzeti tudat megújításáért. Illyés „éles határt von az internacionalizmusnak álcázott nacionalizmus, illetve az etnikum identitástörekvésből és jogos önvédelméből származó patriotizmus között”.³⁹⁹

Grezsa Ferenc Csoóri Sándort ebbe a Zrínyitől Illyésig megnevezett szellemi vonulatban látja. „Csoóri nemcsak folytatója a gondolkodásbeli hagyománynak, de továbbfejlesztője is. A nemzeteszmét megtisztítja a hozzá tapadt romantikus illúzióktól, tudatosítja, hogy a politikai hatalommal szemben - a kisebbségek dolgában is - politikai erőt és logikát kell felvonultatni, élesen bírálja a pártállam megalkuvását, közömbösségét a határokon túl élő magyarság sorsa iránt. Nem területi, hanem erkölcsi revíziót sürget: a múlt bevallását, a szellemi igazságtétel igényét, az emberi és közösségi autonómia megteremtését.”⁴⁰⁰

Megállapítja, hogy a Csoóri versében a külső események belső létfolyamat függvényében, a képzettársítás technikájával és a gondolatmenetet alkalmi jelentésekkel bővítők vannak jelen. Előre jelzi ezeket a versben megjelenő motívumokat: a szárazajtai pogromot, Szilágyi Domokos öngyilkosságát, az elrománosodott magyar temetők látványát és *A halottak élén* című Ady-verset. Majd Babits *Messze, messze...* és Illyés *Gyalogút* című versével az elképzelt utazás hasonló lírai szituációja alapján veti össze Csoóri művét és lényeges különbségre mutat rá. A Csoóri-verset nem az egzotikus szépségek iránti vágy és nem a felfedező kedv vagy a népi bölcsesség motiválja, hanem „az igazságtétel elemi szenvedélye” teremti meg. Belső táját sem a szecesszió pompaszeretete vagy a leíró tárgyiasság jellemzi, hanem a végzetszerűség tragikuma. A Csoóri-versben az elmulasztott utak látvány és látomás egységében „a némaságtól a szóig, a megdöbbenéstől a meditációig terjedő tudatfolyamatot” rajzolják ki. „Az indulat stációi: az „utazás félálomban” költői mámor, a szorongás és félelem közérzete, az igazságtétel szenvedélye, a katarzis utáni sóvárgás, majd a kegyetlenül őszinte helyzet tudat - teljes személyiségtörténeté állnak össze. A kohézió másik feltétele és tényezője: a példázatszerű általánosíthatóság. Az Erdélyben „kizökkent” idő - mindenfajta kisebbségi lét jelképeként - egyetemes emberi sorslehetőség.”⁴⁰¹

Grezsa Ferenc 1990-ben írta elemzését Csoóri Sándor Sütő Andrásnak ajánlott verséről. Jó érzéssel vette észre ennek a versnek különleges esztétikai karakterét és fontosságát a kisebbségi magyarság sorsproblémáinak megvilágításában. Sütő András másfél évtizeddel később vallotta erről a „személyes emlékből Erdély fölé kibomló történelmi látomás”-ról, hogy „ennek a versnek minden igéje, képe, halotti seregélésben vonuló borzalma: Tény. Minden körbepillantása: véres krónikák tanúságával ellenőrizhető számbavétel. Ennek a versnek hangtani képlete: hármasszó: MEG-TÖR-TÉNT.”⁴⁰²

³⁹⁷ uo. 190.

³⁹⁸ Grezsa Ferenc: Élmény és antropológia szervülése. In G. F.: Vonzások és vallomások, 199-200.

³⁹⁹ Grezsa Ferenc: A költő Erdély-képe. In G. F.: Vonzások és vallomások, 219.

⁴⁰⁰ uo. 219.

⁴⁰¹ uo. 224.

⁴⁰² Sütő András: *Fehér holló feketében. Csoóri Sándor 75. születésnapjára*. In S. A.: Létvégi hajrában. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2006. 108.

Grezsza Ferenc tanulmányai megmutatják azt is, hogy az 1945 utáni évtizedekben Magyarországon a századelő ábrázolásából hiányzik a trianoni nemzeti tragédia sötét színfoltja, a „felszabadulás” idealizált képéből kimaradt a háborús vereség és a megszállás kataklizmája és kimaradt 1956 forradalmának az ábrázolása is. A „visszamenőleges hiánypótlás” is csak „fájdalmas ütemkülönbséggel” történt.

E „sorstisztító vonulat”-ban értékelt Grezsza Ferenc Jókai Anna *Szegény Sudár Anna* című regényét: „Hőse több önmagánál, egy darab Erdély, akiben a kisebbségi magyarság karaktere és létállapota testsül meg, egy darab emberiség, akit a hatalom megaláz, egzisztenciájától megfoszt és virtuális börtönbe zár.”⁴⁰³ Grezsza nagy empátiával elemzi az erdélyi magyar asszony sorsát, akitől a román diktatúra megtagadja „az emberség és a nemzetiségi identitás megőrzésének esélyét”.⁴⁰⁴ Az *Iszony* Kárász Nellijének altruista ellenképét látja Sudár Annában, akinek története „a székely népballada és az erdélyi emlékirat-irodalom műfaji hagyományát követi”.⁴⁰⁵ Jókai Anna regényét értékes írói teljesítménynek és megszívlelendő állásfoglalásnak minősíti abban a vitában, mely „a kisebbségi kérdésben - parciális egyoldalúsággal - egyfelől a személyiség, másfelől pedig a közösség jogvédelmét emeli ki”.⁴⁰⁶ A regény legfőbb sugallataként az egyén és a közösség, a társadalmi igazság és az emberi erkölcs összehangolását nevezi meg.

3.

Németh László, Illyés Gyula és mások példája mellett a Tiszatáj című folyóiratban való otthonossága is ösztönözhatta Grezsza arra, hogy elsősorban Németh László életművére irányuló irodalomtörténeti munkássága mellett kritikusi figyelmét a határon túli magyar irodalmakra is kiterjessze.

Szakszerű tárgyilagossággal és a tárgyára ráhangolódó érzékenységgel szolt a kisebbségi magyar irodalmak néhány jelentős alkotójának munkásságáról. Tervezett tanulmánykötetében *A kisebbség nembelisége* címet adta annak a ciklusnak, amelyik a kisebbségi magyar irodalmakról szóló írásait foglalta magába. Ehhez az elképzeléshez maradt hű Olasz Sándor, amikor Tiszatáj Könyvek sorozatában két kötetben megjelentette Grezsza Ferenc tanulmányait. 1998-ban *A mintaélet forradalma* címmel a Németh Lászlóról szóló, könyvben még kiadatlan írásait publikálta, 1999-ben pedig a *Vonzások és vallomások* kötetben adta ki Grezsza Ferenc egyéb hátrahagyott írásait - köztük *A kisebbség nembelisége* ciklust. Ez a cikluscím Grezsza kisebbség szemléletének legfontosabb vonását emeli ki.

Grezsza Ferenc rendkívül lelkiismeretes kritikus volt. Mindig tág szellemi horizontot rajzolt az általa vizsgált mű fölé, mielőtt elmélyült annak bemutatásában és értékelésében.

Szemléletének ez a távlatossága kölcsönösen összefügg azzal, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kiemelkedő alkotóinak műveit vizsgálja. Ezek a művek teret nyitottak neki ahhoz, hogy egyetemes összefüggésekben tárgyalja a kisebbségi magyar irodalmakat, hogy a kisebbség nembeliségét elemezze.

Tózsér Árpád irodalomtörténeti és költői munkáiról szólva az életmű egységére hívja fel a figyelmet. Annak ellenére teszi ezt, hogy maga is rámutat a költő pályájának arra a jellegzetességére, hogy abban a szüntelen változás, a másság akarása jellegadó. „Az összegezésből kiderül, hogy Tózsér pályája - éles, öntagadó, előjelváltó fordulatok helyett - az önmegőrző folytonosság és korábbi, lappangó hajlamait érvényre juttató megújulás

⁴⁰³ Grezsza Ferenc: Jókai Anna: *Szegény Sudár Anna*. In G. F.: *Vonzások és vallomások*, 237.

⁴⁰⁴ uo. 238.

⁴⁰⁵ uo. 239-241.

⁴⁰⁶ uo. 241-242.

dialektikájával jellemezhető.⁴⁰⁷ Közelről követi a költői pálya szemléleti módosulásait és az azokban megjelenő „kisebbségtörténelmet”. A költői önszemléletben a lírai hős a történelemnek háttal álló gyermeki kényszerhelyzetből sokféle kísérlet után a mindennel szembenező gondolkodóig érkezik. „Élmény, jelentés konkrétsága, ha néha a költemény perifériájára szorítottan is, de Tözsér legelvontabb konstrukciójában is jelen van.”⁴⁰⁸ Grezsa Ferenc 1996-os elemzése Tözsér Árpád életművét a magyar irodalom legszerveesebben fejlődő alakulatainak egyikeként minősíti, s ez alapján biztos abban, hogy a költő a jövőjét is az eddigi teljesítményéhez méltón választja meg: „sorskérdésekre válaszoló felelősséggel, az esztétikum magas szintjén”.⁴⁰⁹ Grezsa elemzése nemcsak jellemez, hanem ösztönöz is.

Dobos László *Sodrásban* című regényét értékelő kritikája szerint Dobos e műve nem az író szabálytalan trilógiáját folytatja, hanem „a nemzetiségi tudat azon áramlatait képviseli, amelyek a hangsúlyt a pusztán sérelmi politikáról, a lét parciális érdekű ábrázolásáról - a kisebbség nembeliségét és kultúrájának nagykorúságát bizonyítandó - az általános emberi problematikára helyezik át”.⁴¹⁰

Németh László-i elvet szembesít itt Grezsa Ferenc a kisebbségi magyar irodalmakkal. A kisebbség nembelisége az jelenti, hogy a kisebbség is jogosult minden emberi érték birtoklására és a kisebbség is képes egyetemes emberi értékű alkotásokat létrehozni úgy, hogy közben önmaga sajátos problémáinak is hangot ad.

„Felfogásában a szociális igazság emberi igazsággá tágul, a nemzeti önérzet humánus joggá, a provinciális perspektíva kelet-közép-európai gondolkodássá.”⁴¹¹

Grezsa Ferenc elemzése feltárja ennek az egyetemességnek az esztétikai jegyeit: „A regény ideje (síkváltásokra kényszerülően) felgyorsul, tere absztraktabbá válik, az ábrázolás kibővül a fogalmi esszé asszociatív érzékenységevel és az emlékidéző líra dúsabb képiségevel.”⁴¹²

Ez az esztétikai jellemzés nem tolja háttérbe a kisebbség létproblémáit, hanem éppen az összetett esztétikai ábrázolás révén emeli ki azokat. A regényvilág irányítja rá a figyelmet a kisebbségi lét abszurdításaira. „Mi az oka, hogy az egydimenziós szemlélet: a szektás türelmetlenség és a mindenkibe Krisztus-szöveget verő éberség-mánia a kelet-közép-európai térségben hatékonyabban befolyásolja a kisebbség belső életét, mint az államalkotó nemzetét?”⁴¹³ - kérdezi.

A kisebbségi lét alapkérdéseit megvilágító Grezsa Ferenc emellett pontosan jelzi a regény alkotói dilemmáját is. Azt, hogy „a sematizmus korának és tudatállapotának élethű ábrázolásával nem válik-e maga a regény is sematikussá? A tárgy nem hat-e vissza a megformáltságra, a gondolkodásbeli panelek leírása nem lesz-e egy kicsit maga is panelszerű?”⁴¹⁴ Az elemzés ezen a ponton is a regény esztétikai értékére mutat rá, jelzi, hogy az önmagukban sematikus elemek „az eszme iróniája”-ként jelennek meg „a mindennapok hús-vér valóságában”.⁴¹⁵

Gion Nándor novellafüzér kötetéről, *Az angyali vigasságról* szólva pontosan helyezi el az írókat azok között, akik „a *másság* szüntelen drámája helyett a *változatok* megszokott világát élik” műveikben. Világirodalmi távlatot is ad ennek a típusnak midőn azt írja, hogy „az ő

⁴⁰⁷ Grezsa Ferenc: Az életmű egysége. Tözsér Árpád: Régi költők - mai tanulságok; Körök. In G. F.: Vonzások és

vallomások, 297.

⁴⁰⁸ uo. 301.

⁴⁰⁹ uo. 302.

⁴¹⁰ Grezsa Ferenc: A kisebbség nembeliség. Dobos László: *Sodrásban*. In G. F.: Vonzások és vallomások, 303.

⁴¹¹ uo. 303.

⁴¹² uo. 303.

⁴¹³ uo. 304.

⁴¹⁴ uo. 305.

⁴¹⁵ uo. 306.

faulkneri Yoknapatwja-ja a bácskai Szenttamás”, minden művével ennek „valóságos és mítoszi közegébe ereszkedik vissza”.⁴¹⁶ Közlebbi analógiaként pedig Mátyás Iván külvárosi elbeszéléseire utal. A novellafüzér Gion két alapvető témáját, „a szülőfalura való visszaemlékezés líráját és a kisebbségi létezés társadalmi-emberi folyamatainak racionális tanulmányozását egyetlen mű medrébe tereli”.

Ezt a megállapítást Grezsa Ferenc ismét a kisebbség nembeliségének a hangsúlyozásával vezeti be: „Az itt és most konkrétsága sohasem az elkülönülő sajátosságra, hanem a közös emberire nyit ablakot, a lételvű gondolkodáshoz és az antropológiai ábrázoláshoz szolgáltat anyagot és ürügyet.”⁴¹⁷ A novellafüzérben „nem a személyiségkép, hanem az emberlét minőségéről való meditáció áll az ábrázolás fókuszában”.⁴¹⁸

Erkölcsei beszédre való tanítás a címe a Bretter György esszéit nagy empátiával bemutató recenzióknak. Az erkölcs a gondolkodásnak is fokmérője. Mert igaz, hogy a Bretter-esszé a metamorfózis terepe, de a felelősség és gondolkodásbeli következetesség, kérlelhetetlenség műfaja is. Bretter szerint „a gondolat megszünteti magát, ha megalkuvó módon megáll a félúton”.

Németh László és Grezsa Ferenc kisebbség-szemléletére egyaránt érvényes a brettei elv, az „itt és most” helyett a cselekvő történelmi jelenlétre, történelemalakításra szólító „itt és mást”. Bretter gondolkodásában a nyelv erkölcsi tényező is a kifejezés ösztönző ereje révén. Életművét az etikai szigor fogja egységbe. „Eszmények égboltját rajzolja az ember fölé, még sincs utópia a távlatában. Az eleven kisebbségi kultúra öntudata, megmaradás- és egyetemességigénye ihleti.”⁴¹⁹

Kányádi Sándor lírájának drámai hangvételét elemezve is a közösségi felelősség megnyilatkozására mutat rá Grezsa Ferenc: „Sohasem öncélú: egy élő, eleven közösség tükör- és vágyképe. Egy pillanatra se egyéni kiút- vagy menedékkeresés, hanem sorssal, történelemmel való szüntelen szembenézés. Ezer kaccsal fonódik, kapcsolódik a kollektívumba: kultúrába, népeletbe, hagyományba.”⁴²⁰ A kisebbségi közösség létélményeiben gyökerező költészet a lét határainak a tágításával, az emberhez méltó, teljesebb élet gyakorlóterepe.

A kisebbségi magyar irodalmakból Grezsa Ferenc Sütő András munkásságát és sorsát követte legtöbb figyelemmel. *Évek, hazajáró lelkek* című, 1981-ben megjelent könyvéről *Sziszüfosz mai szerepben* címmel írt az Új Írásban.⁴²¹ Kitűnő érzékkel elemezte ezt a különleges könyvet. Hangsúlyozta, hogy Sütő András nem szokvány szerinti kritikus, őt a kisebbségi magyar kultúra adottságai és lehetőségei közötti különbség ösztönözte irodalomszervező cikkek írására már az ötvenes és hatvanas években. Könyvében ezekkel a korai írásaival szembesül Sütő András. „A bő kommentár, múlt és jelen idősíkjának, szöveg és értelmezés nézőpontjának drámai egymásra vetítése nemcsak az önértékelés hitelét növeli, helyreállítja szándékok és realitás egyensúlyát is”⁴²² - állapítja meg Grezsa Ferenc.

Az „önfeltáró szenvedély és objektivitásigény” szerencsés ötvözetének minősíti Sütő könyvét, mely „bonyolult folyamatok kezdőpontját kutatja, hogy korát teljesebben megérthesse”. A múlttal való szembesülés önmegtisztító, önmegerősítő munkáját végezte el ebben a könyvében Sütő András. A provincializmus veszélyével való számvetés is ez a

⁴¹⁶ Grezsa Ferenc: Regényen innen és túl. Gion Nándor: Az angyali vigasság. In G. F.: Vonzások és vallomások, 309.

⁴¹⁷ uo. 310.

⁴¹⁸ uo. 312.

⁴¹⁹ uo. 317.

⁴²⁰ Kányádi Sándor: Szürkület. In G. F.: Vonzások és vallomások, 320.

⁴²¹ Grezsa Ferenc: Sziszüfosz mai szerepben. Sütő András: Évek - hazajáró lelkek. Cikkek, naplójegyzetek, 1953-

1978. Új Írás, 1982. 4. 106-108.

⁴²² uo. 107.

könyv. Sütő András a provincializmust nem térbeli, hanem világnézeti beszűkülésnek tartja, s a helyi gondok egyetemes érvényű kifejezésében jelöli meg saját küldetését.

Grezsa Ferenc árnyaltan mutatja be azt az alkotói küzdelmet, amelynek eredményeként Sütő András kiszabadította magát a sematizmus és a politikai függőség hosszán tartó rabságából. Sütő András életműve „megújulásának az egyik katalizátora a népi irodalom jelentőségének a fölismerése”⁴²³ volt. Nagy példák ösztönözték önmaga vállalására, másrészt pedig arra, hogy az esztétikai értéket és az irodalom közéleti felelősségét ne állítsa szembe egymással, hanem a kettő egységét teremtsen meg.

Az is kitűnő megfigyelése Grezsa Ferencnek, hogy „a metafora Sütő képi gondolkodásának nemcsak „abroncsa”, egységbe szervező ereje, hanem summája, „mikrokozmosza” is egyszersmind. A portré energiakonzentrációja. Ennek megfelelően jellemzi Németh Lászlót mint „a szellem Odüsszeuszát”, Kormost „halálmotozta Orpheuszként”, Nagy Imrét „az árral mindétig szembeúszó pisztrángtermészetnek”, a Kós Károly-i prózát pedig mint „kovácsoltvaskapu-rengeteget”. A jellem szinte archetipikus magatartásmintává súlyosodik. Tablóvá a kép a közösségi szituáció révén bővül.”⁴²⁴

Sütő Andrást 1986-ban, az első róla szóló monográfia ismertetésekor is a legnagyobbak között helyezte el: „Sütő „közösségi realizmusa” méltó folytatója Tamási Áron „otthonkereső és otthonteremtő” kísérletének, alkotói teljesítménye elválaszthatatlan a korszerű nemzettudat - személyiség, magyarság és emberiség ügyét összekötő - illyési modelljétől.”⁴²⁵

1991-ben a Sütő életműsorozatának második darabjáról, az *Omló egek alatt* címmel megjelent esszégyűjteményről írt tanulmányában a Sütő Andrást ért gyilkos szándékú támadás miatti megrendülésének és felháborodásának is hangot ad. Majd érzékletesen bemutatja Sütő András szemléleti fejlődését a fiatalkori mesélő anekdotizmusától az egyetemes magyar kultúra élvonalába emelkedő művészi kiteljesülésig.

Sütő András esszéire is érvényesnek tartja a Németh László-i meghatározást, mely szerint az esszé célja túl van anyagán. „Portréi, műelemzéseik mögött mindig feldereng az erdélyi valóság komorsága, a nemzetiség megmaradásának sors- és vágyképe, a szétszóródásban és jellegvesztésben a sajátosság méltóságát őrző igény.”⁴²⁶

Sütő András esszéinek hősei az erdélyi magyarság atlaszai, égtartó emberei. Az esszéket motívumszerűen behálózó mitikus képek, mitikus párhuzamok egyetemes távlatot rajzolnak Sütő András küzdő szellemi emberei mögé. A mitikus párhuzamok a kisebbségi létküzdelem erőforrásai is, hiszen az egyetemes horizontba emelik a kisebbségi sorssal szembeszegülő embert.

Grezsa Ferenc írásai azzal adnak rangot a határon túli magyar irodalom kiemelkedő alkotásainak, hogy esztétikai jellegük elemzése az ő munkában elválaszthatatlan a kisebbség nembeliségének, egyetemesség igényének a megmutatásától.

A költő és a történelem

Kovács Istvánról

Kovács István húsz éves korában, 1965-ben Eötvös-kollégistaként írta első versét, a *Robespierre* című négysorosot. A sok akadályoztatás után 1969-ben végre megjelent

⁴²³ uo. 107-108.

⁴²⁴ uo. 108.

⁴²⁵ Grezsa Ferenc: „A megmaradás esztétikája”. Görömbei András Sütő-monográfiája. In G. F.: Vonzások és vallomások, 396.

⁴²⁶ uo. 324-325.

Elérhetetlen föld című antológiában már tizenkilenc verssel szerepelt. Ezekkel a műveivel a *Kilencek* egyik jellegadó költőjének bizonyult az antológia legfiatalabb tagjaként. Az antológia bevezetőjét 1967 decemberében írta Nagy László. "Fiatal tehetségek ha fölrepülni rajban akarnak, az néha törvényszerű pillanata az irodalomnak" - kezdte híressé vált ajánlását, majd kitűnő érzékkel emelte ki a *Kilencek* legfontosabb jegyeit. Gazdag élményvilággal jöttek a magyar szegénységből, értelmiségi pályára léptek, sokféle költői ösztönzést fogadnak be. Hűek a magyar költészet folytonosságához és felelősségéhez. "A torkonvágott forradalmak pirosát s gyászat viselik belül". Nagy László tudta, hogy a vershez sokféle erőre van szükség, de a jövőre nézve is hitet tett a fiatalok tehetsége mellett. Kovács István életműve azóta fényesen visszaigazolta a korai bizalmat.

A szépirodalom azonban csak egyik része életművének. Az Eötvös Kollégium egykori történelem-lengyel szakos diákja hű maradt választott hivatásához is. Illyés Gyulának már a hatvanas évek végén feltűnt az, hogy Kovács István milyen sokat tud a magyar szabadságharcról. Ezt a történelmi érzékenységet és tudást becsülte meg azzal, hogy a Herder-díjjal járó, fiatal tehetségnek adható egyéves bécsi ösztöndíjat Kovács Istvánnak adta. Így kutathatta ő a magyar szabadságharc dokumentumait az 1970-1971-es tanévben a Bécsi Egyetemen. Ezzel lendületet kapott történészi munkássága, melynek első eredménye az 1983-ban publikált *Így élt Bem József* című költői és történészi közös ihlettel megírt könyve. A lengyel-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok kutatása évtizedek óta érdeklődésének középpontjában áll. Önálló életművel felér az, amit ezen a területen elvégzett. Kutatásainak eredményei egyaránt nélkülözhetetlen fejezetei a lengyel és a magyar történelemtudománynak. 1988-ban kiadott *Hamuban csillogó gyémánt* című tanulmánygyűjteménye a lengyel történelem magyar vonatkozásban is fontos fejezeteit vizsgálta. Ez után szintén negyedfélszáz lap terjedelmű könyvben mutatta be a magyarországi lengyel légió történetét (*A légió*, 1989). További történészi eredményeiről csak jelzést adhatunk két újabb könyvének említésével. 1998-ban "*Mindvégig veletek voltunk*". *Lengyelek a magyar szabadságharcban*, 1999-ben pedig *Bem apó* című könyve jelent meg.

Évtizedek óta főszereplője és hatékony ösztönzője a magyar-lengyel történelmi és kulturális kapcsolatok feltárására irányuló kutatásoknak, konferenciáknak, kiadványoknak. Történelmi kutatásainak eleven mai üzeneteit is mindig megvilágítja. Tréfásan azt szokta mondani, hogy őt a történészek költőnek, a költők pedig történésznek tartják. Művei azonban inkább arról tanúskodnak, hogy a költőt a történész segíti összetettebb látásmódhoz, a történészt pedig a költő juttatja távlatos szemlélethez és a jelenségeket együtt látó és láttató nyelvi kifejező erőhöz.

Életművének fő iránya Kelet-Közép-Európa népeinek sorskérdéseire kapcsolódik. E népek boldogulását kívánja segíteni a történelmi tapasztalat és a jelenkor kritikus számbavételével egyaránt. Ehhez a nagy vállalkozásához kereste és keresi a partnereket Kelet-Közép-Európa jeles személyiségeiben. Kitűnő példája ennek a mély szellemi szövetségnek, egymásra találásnak a *Világok töréspontján. Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival* (1998) című könyve, mely a legizgalmasabb kelet-közép-európai kérdések őszinte megbeszélése. Ékes dokumentuma annak, hogy a valóságos társadalmi ismeretekre törekvő személyiségeknek mélyebbre kell hatolniuk a valóság megismerésében a napi hírek világánál. Erkölcsi parancsként szólal meg ebben a kötetben a mély létértelmezés kötelessége. Ez ad rangot az irodalomnak is a felszínes hírekkel elborított világban. Olyan fogalmak nyernek méltó értelmet ezekben a beszélgetésekben, mint az identitás, a nemzeti, közösségi én, az egyéni arc, az anyanyelv és a nemzeti kultúra személyiséget és közösséget megőrző és megerősítő szerepe. A kérdező egyenrangú partner a megkérdezettel. A világban ma a legnagyobb veszélynek a kultúra elpusztítását és a manipulált információs rendszerek uralmát tartják. Ezzel a tendenciával mindketten szemben állnak, mindketten hangsúlyozzák a mélyebb, a művészi látásmód fontosságát a nemzeti és egyéni önismeretben. Ez a felismerés

vezette Kovács Istvánt már négy évtizeddel ezelőtt a lengyel filmekhez is. Felfedezte azt, hogy a lengyel film igen mély információt ad a lengyel valóságról. Sorra írta esszéit a lengyel filmekről, sorra szóra bírta a legjobb lengyel filmrendezőket. Hamar felismerte, hogy a lengyel filmművészet legjobb alkotásai szemben állnak a szocializmus hazugságaival, az emberi méltóságért, szabadságért küzdenek. Krzysztof Zanussival való beszélgetésének elején arról vall, hogy az ő nemzedéke számára Lengyelország a hatvanas évek első felében világra nyíló ablakot jelentett, melyen önmagukra is ráláthattak. A lengyel filmről szóló írásai és beszélgetései alapvető fontosságú gondolatokat tartalmaznak a magyar történelmi tudat alakításához is. Kovács István *Robogás a nyárba* (1992, kibővítve 1998) című könyvének a bevezetőjében Ryszard Kapuściński azt hangsúlyozza, hogy a lengyel filmművészetet elemző esszéi nemcsak Lengyelországról és Magyarországról szólnak, hanem azokról az egyetemes kérdésekről, általános emberi értékekről, tapasztalatokról és feszültségekről is, amelyek "minden embert jellemeznek, aki totális elnyomásban, a féligazságoknak, látszatoknak, manipulációknak, megvetéseknek ebben a fárasztó, szürke világában él".

Külön életmű Kovács István műfordítói munkássága. A költő, prózaíró és a történész kiváló adottságai egymást erősítik, egymást segítik változatos jellegű és témájú műfordításaiban is. Az első általa magyarra fordított lengyel könyvtől, Edward Stachura *Szekercelárma* című regényétől a harminchárom évvel később, 2005-ben megjelent *Éles határok* című Bohdan Zadura kötetig tucatnyi értékes műfordítás-kötet tanúskodik műfordítói eredményeiről. Versek, prózai művek, esszék, tanulmányok, klasszikusok és mai szerzők egyaránt méltó tolmácsra találtak az ő személyében.

Csak külön tanulmány vehetné számba azt a szintén különleges értékű munkát, melyet Kovács István diplomataként végzett a lengyel-magyar kulturális kapcsolatok építésében, ápolásában. Magyar írók és tudósok sokasága számára tette ismertté, otthonossá Lengyelországot és a lengyel történelmet, kultúrát, sok-sok lengyel számára pedig Magyarországot és a magyar történelmet, kultúrát. Sokat tett azért, hogy a magyar kultúra lengyelországi vonatkozásai méltó figyelmet kapjanak. Például szinte Balassi-kutatóvá képezte magát, hogy a Balassi-évet minél eredményesebbé tehesse Lengyelországban is. "Balassi Bálint a magyar irodalom Keresztelő Szent Jánosa. Egyszerre eredeti és átvevő, újító és megőrző, összegző és kezdeményező. Érkezési és kiindulási pont: a magyar költészet nulladik mérföldköve" - kezdi az általa válogatott kötet költői szépségű, mégis tárgyyszerű utószavát. Kitűnő érzéke van ahhoz, hogy a kultúrák kapcsolódási pontjait mai érdekekkel világsítsa meg.

Áldozatos kultúráközvetítő munkássága szerencsére méltó figyelmet és megbecsülést is kapott. Lengyel és magyar kitüntetéseinek felsorolása helyett megemlítem, hogy eddig öt lengyel város választotta díszpolgárává.

Sokoldalú életművéből hozzám szépírói munkássága áll legközelebb. A költőre fölfigyeltem már az *Elérhetetlen föld* alkotói között. Első kötetének megjelenésekor pedig mindössze ötvenhat költeménye alapján neveztem nemzedéke egyik kiemelkedő képviselőjének. Ezzel a magas minősítéssel nem voltam egyedül. A *Havon forgó ég* (1973) verseit tucatnyi kritika értékelt. Ez a kötet érett, egyéni hangú költői egyéniséget mutatott be. A fiatal költő "megfejtést igénylő képek sűrítvényeivel" beszél, a verseket "feszés ívű gondolatiság, mélyre ható képek, bártor képzetkapcsolások jellemzik".⁴²⁷ Költészetében "a nagy feszültséget teremtő jelzés vált a kifejezés eszközévé".⁴²⁸ Feltűnt, hogy fölöttébb takarékosan bánik a szóval. Kevés verset ír, mégis erős költői egyéniség. Gazdagon vallotta ki kötődését a magyar költészetnek a nemzeti sorsért mindenkor felelősséget vállaló nagy vonulatához. Történelmi érzékenységét személyes sorsa is motiválta. Édesapja még az ő megszületése előtt meghalt a háborúban. Iskolás koráig anyai nagyanyjánál élt falun, csak

⁴²⁷ Juhász Béla: Kovács István: *Havon forgó ég*. Alföld, 1974. 10. 77.

⁴²⁸ Ilia Mihály: Kovács István: *Havon forgó ég*. Tiszatáj, 1973. 12. 90.

akkor tudta Budapesten élő édesanyja magához venni. A történelemmel tehát már megszületése előtt találkozott. Életművének fő irányát is ez az élmény szabta meg, ebből származott az a rendíthetetlen törekvése, hogy a történelemben és a jelenkorban egyaránt a személyiség és közösség emberhez méltó életének a lehetőségeit kutassa. A történelmi cselekvés igénye egész életművét áthatja, költészetének is mindmáig eleven hajtóereje. A világ tényeinek számbavétele már a fiatal költőt cselekvésre szólította. *Ars poetica* igényű versben vallott arról, hogy a világ pusztulása láttán szólnia, cselekednie erkölcsi kötelesség (*Temetheted-e*).

A világban széttekintő fiatal költőnek az egyetemes emberi dráma részeként értelmezett személyes veszteség kivallása az első köre. Apját és anyját idéző versei a háborús pusztítás és az özvegység drámáját vallják ki visszafogottan, de nagy költői erővel. *Katonák* a kötet első ciklusának a címe, a versek pedig leggyakrabban militáris képzetekkel mutatják be a költő világát. A *Két kép* című verse két számozott strófából áll, az egyik az apját, a másik az anyját jellemzi. Apja elpusztulása ("APÁM A FÖLDRE TAPADT JÉGVIRÁGNAK") kitörölhetetlen emlék, mindörökre a hidegség képzete kapcsolódik hozzá. A második kép négy sora pedig arról ad számot, hogy az anyja sorsát örökre meghatározta férje elvesztése. A nagybetűs strófakezdés nyomatékkal utal vissza az apaképre, annak következményeire: "ANYÁM MA ÉJJEL IS SÍRT." Anyja világát félelmetes látomássá torzította a történelem. Körülötte az árnyak is tárgyakká merevedtek, a vakolat is vérszínű, a falak pedig "magukba zárva meneteltek". A sűrű szövésű versbeszéd öt rövid versből is teljes világú ciklust épít a veszteségből, tragédiából, mely egyetemes emberi létdrámává tágul. A ciklust záró négysoros már arról vall, hogy a költő világát mindörökre megcsonkította a háborús pusztítás. Olyan naprendszerben él, amelyben csak nyolc bolygó kering: "A szivárványtengelyű földgömböt szétlőtték / gyermekkorom szalmaszálán."

Nagy belső távlatuk van költői képeinek. A szappanbuborék, a gyermeki világ szivárványgömbje kerül itt sorspárhuzamba a földgömbbel. A képzetkapcsolások úgy fejezik ki a költő személyes élményeit, sorsát, hogy a személyes vonatkozásokat világértelmezéssé és ítéletté tágítják. A költői sűrítésnek és elvonatkoztatásnak az eredménye Kovács István verseinek gondolati és érzelmi telítettsége, sugallatos gazdagsága.

A háborús élmény hatásától nem mentesek a természet ihlette versei sem. A természetélményt a legkülönbébb tartalmakkal kapcsolja össze. A lélek legbensőbb tartalmait vetíti ki a tájra, de megőrzi a táj szemléletességét is. Tájai "a személyiség prizmaín, annak érdekei szerint tetszenek át, de őrzik eredeti varázsukat is".⁴²⁹ A tájvers életelvek, értékek megnyilatkozása, a költő legbensőbb társadalmi mondandóinak kifejezése.

Kulcsvers az *Ágyúöntők földje*, a hazaszeretet, az emberi helytállás gyönyörű költeménye, mely egyúttal Kovács István költészetének történelmi ihletkörébe vezet. A történelem mának szóló üzeneteit kutatja. Az erdélyi táj ihlette a verset, de lényegét azok az emberi minőségek adják, melyek hozzá kapcsolódnak. Ezek pedig a hazához való hűség, kötődés megtartó erejéről tanúskodnak: "Az ember meghal, / ha elmenekül: / szemébe / égő gyanta csöppen, / arcát / a vízre hajtja, / öklét / borvízrozsdás kövekbe csapja, / s eltűnik / egy forrásnak kivájt / fatörzsben." Akik nem menekülnek, a "hitet megőrzők" legyőzhetetlenek, élők és életadók a vers tanúsága és igénye szerint. E vers Farkas Árpádtól vett mottója és egész világa jelzés arról a mély kötődésről is, mely Kovács Istvánt pályakezdése óta az erdélyi kultúrához és történelemhez kapcsolja. A kisebbségi magyarság kiszolgáltatottsága, fogyatkozása állandó motívuma költészetének.

Már első kötetében illúziótlanul szemléli a történelmet. Lelkesítik a hősi cselekedetek, de történelmi számvetései legtöbbször a pusztulást, reménytelenséget kénytelenek felidézni (*Csíki ének*, *Balassi*, *Világos*, 1849, *Segesvári éjszaka*, *A légió*). Tudja, hogy a nemes ügyek

⁴²⁹ Kiss Ferenc: Kovács Istvánról. In: K. F.: "Fölröpülni rajban...". Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1984. 257.

nem mindig aratnak diadalt, de vallja, hogy értük mindig vállalni kell a küzdelmet (*Avar induló*).

A történelmi motívumkörrel szoros kapcsolatban van költészetének kulturális telítettsége. Történelem és kultúra szétválaszthatatlanul kapcsolódik egybe Petőfit idéző verseiben, a költői szó és a tett azonosságának is példája lett az életét is feláldozó költő. A Szervátiusz Tibor szobrai által ihletett *Vaskönyvek* című versében mítosz, történelem sűrűsödik jelenkori eszmévé, a veszteségekből is felnő a jövőt formáló erő, Dózsa és Petőfi emberi magatartásának példája. A művészetbe, mint nemzetmegtartó erőbe vetett hit világlik ki a Nagy Lászlónak ajánlott *A halál ajkain* című verséből is.

Már a *Havon forgó ég* című kötetben feltűnik Kovács István költészetének egy később kibontakozó jellegzetessége. Az, hogy egy-egy jelenséget, művészi alkotást vagy történelmi eseményt egyéni szempontú reflexiókkal értelmez. Így kialakított esszéverseinek korai emlékezetes darabja a Szervátiusz Tibor szobra által ihletett *Kolozsvári Krisztus*. Előbb elhatárolja magát a költő a szokványos Krisztus-ábrázolásoktól, melyek a szenvedő ember szelídségét hangsúlyozzák. Ezek jelentése az ő számára a beletörődés és a megalkuvás. Ezért nagy élménye Szervátiusz Tibor ezzel ellentétes értelmű alkotása:

"De láttam egy Krisztust, aki az emberek védelmében föllázadt az Isten ellen. Láttam Krisztust, aki nem engedte keresztre feszíteni magát, és nem engedte, hogy föltámasszák. Mindig ez a két méter magas szürke csontváz zuhan felém, hogy kitárt karjaival és a hatalmas szögekre görbülő ujjakkal magához emeljen."

A gondolatritmussal is nyomatékosított reflexió azt a szellemi-erkölcsi erőt is megvilágítja, amelynek során a művészi alkotás az értelmezés révén válik magatartásformáló tényezővé. Ez a *Kolozsvári Krisztus*-értelmezés szemléleti rokonságot mutat azzal, ahogyan Kovács István a kelet-közép-európai történelem és kultúra nagy alakjait bemutatja. Fájdalom, kiszolgáltatottság és sorsalakító elszántság egyszerre szólal meg ezekben a példákban.

Kovács István verseiben valóban "egy evangéliumi magyarsághélmény Radnótira emlékeztető bensőséges szelídsége vonja be új fénnel a hagyományos élménykört".⁴³⁰

A *Havon forgó ég* ígéretes bemutatkozás volt, az *Ördöglakat* mégis csak kilenc év múlva követte. Szerves folytatása volt ez a könyv a pályakezdő kötetnek. Nem hozott látványos módosulást Kovács István pályáján. Úgy látszott, egyéb hivatásai háttérbe is szorították a költőt. A második kötet még az elsónél is kevesebb verset tartalmazott. A ciklus-igény pedig az első kötetből is besoroltatott vele ide is néhány portréverset.

"Prózaibb, töredezetebb, néha görcsösen tömörített, éleslátásra átképzett, újfajta poétikai jegyeket viselő verstípusokat érlelt az idő a költő műhelyében."⁴³¹ Szembetűnő lett az, hogy a versstruktúra egységes átformáltságát egy-egy szó megtöri. Némi groteszk ízt kap így a költő egyre komorabb világlátása. Meghittség, otthonosság csak a vágyakban jelenik meg. A kötet alaphangját a címadó vers sorai érzékeltethetik:

Nem tudjuk szétszedni
a történelem ördöglakatát.
Hurkai
szorulnak csuklóra,
nyakra,
hálóba fojtják a lelket...
Hurkai:
évszámok,

⁴³⁰ Kiss Ferenc: Kovács Istvánról. In: K. F.: "Fölröpülni rajban..." Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1984. 257.

⁴³¹ Nagy Gáspár: "Időzített örökmécses..." (Kovács István: Véset). In: N. G.: Szavak a rengetegből. Tiszatáj könyvek. Szeged, 2004. 259.

statisztikák,
az egyenlőtlenség végtelen-jelei...

Sok-sok változatban szólal meg a kötetben az ember történelmi és jelenkori kiszolgáltatottsága. Még a *Végakarát* is tragikusan groteszk dimenziót kap a történelemben. Chopin hiába hagyta a szívét Varsó városára, az SS-obengruppenführer, aki Varsót a földdel tette egyenlővé, hadizsákmánynak tekinti azt.

Kovács István történelmet és jelenkori tényeket elemző, tudatosító versei a különféle érdekek igényei szerint elkövetett pusztítás, fizikai és szellemi-erkölcsi rombolás ellen szólnak. A tudatos lét akkor is magasabb rendű minőségnek bizonyul az öntudatlannál, ha nem képes irányítani az ember sorsát. A helyzet pontos ismerete, átgondolása, reális felmérése már erőforrás és önvédelem. Az értékek védelme az *Ördöglakat* verseinek állandó motívuma. A *Negyven4* című novellisztikus álmóvizió a közép-kelet-európai népek (lengyelek, magyarok) történelmének, reménytelen szabadság küzdelmeinek egymásba tűnő álmoképsora. A vízió jól érzékelteti a küzdelem reménytelenségét és a nagyvilág vele szemben tanúsított közönyét. A történelem embertelen tapasztalataival kerülnek párhuzamba a jelenkori élmények is. Különösen a kisebbségi magyarság, s általában a kisebbségi ember kiszolgáltatottsága, nyelvének, kultúrájának a pusztítása jelenik meg a versek pontos látleletében:

Megindulnak a gyalugépek
tarolva élőkéről arcot
holtakról síremléket.

A költő jelenkori utazásai éppúgy e negatív látlelet motívumait gazdagítják, mint történelmi számvetései. Portréverseiben pedig gyakran jelenik meg az öngyilkosság eszméltető motívumként, a lehetetlenné vált létezéssel szembeni tiltakozásként.

Az *Ördöglakat* után mindössze három év múlva jelent meg a *Véset*. Ez a tény azt sugallhatta volna, hogy Kovács István költői pályája új fordulatot vett, megszorodtak a versei. A költői világkép azonban a közösségi élményköröket illetően még komorabb lett, szinte kilátástalanná vált. Ellenpontot csak néhány családi motívumú vers jelent a teljes reménytelenség közepette. A kötetnek címet adó vers a *Véset egy bábeli óvóhelyen*. Ez mindössze hat szóból áll.

Ha nem teremt,
töredelem
a NYELV.

Aforizmatikus tömörséggel fejezi ki ez a hat szó a nemzeti közösség végállapotát, melyben a teremtő élet helyét a szenvedés foglalja el a bábeli létben. "Az ember sorsa az áldozattá válás, mégis mindez abban az ég és föld közötti téridőben történik meg, amelyet nem csupán a történelem tragikuma és a történelmen túli világegyetem rideg, kozmikus közönye hat át, hanem a határolt létnek a végtelenséget ostromló fensége is, az isteni elem a földi halandóban."⁴³² A lehetetlenségek számbavétele alakítja ki a töredékszerű, epigrammatikus tömörségű, véset-jellegű, rendkívül kevés szavú versek változatait.

A képtelenségekkel való szembesülés ugyanakkor a prózaversek tágasabb kompozícióiban is zajlik. Ennek a prózavers típusnak kiemelkedő darabja a kötetben a *Szobor-triptichon Szervátiusz Tibor műtermében* című háromrészes kompozíció. Első része az *Élet-bálványsor* azt érzékelteti felsoroló, számba vevő dikciójával, hogy az életakarát a

⁴³² Vasy Géza: Kovács István költészete. In: V. G.: Kilencek. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 2002. 221.

leglehetősebb helyzetekben is az emberlét lényegi jegye. A második rész, az ismét vallatóra fogott *Kolozsvári Krisztus* itt "a történelem élő és legyilkolt áldozataiból teremtődött". Ezért nem tud feltámadni, de a Kolozsvári Krisztus így is olyan jelkép, mely létérdekű cselekvésre indít. *A kőből faragott...* című harmadik rész a bartóki magatartásmintát kapcsolja össze a kisebbségi lét sorskérdésével, a "megalázó ország" és a "honvágyadban újrateremtett haza" közötti lét drámájával, melynek katarziszt a tudat mindent átvilágító ereje adja oly módon, hogy "az értelmes élet és a méltó halál követelése áll itt szemben az értelmetlen élet és a méltatlan halál elleni tiltakozással".⁴³³

Egyre mélyebbről, egyre összetettebb történelmi és jelenkori élményrétegekből menti ki, emeli föl Kovács István az értelmes emberi létezés lehetőségét, az emberi értékekbe vetett hitét. A *Véset* kötet utolsó ciklusának prózaversei "iróniával, székszisszel, bizonytalansággal telítődnek", igen nehéz közegben haladnak a "végcél meséje felé".⁴³⁴

A nyolcvanas évek közepétől azonban nem folytatódott a versírói lendület. Hívatai közül Kovács István ekkor elsősorban a tudományos, a műfordítói és a kultúrdiplomáciai munkának élt. 1995-ben *A tér töredékei* címmel jelent meg válogatott és új verseinek a kötete, de ez a könyv csak néhány új darabot tartalmazott. Új verseskötete még majdnem egy újabb évtized múlva jelent meg. *A Kézmozdulat a szürkületben* (2004) kötet Kovács István "lengyelhoni" magyar verseit tartalmazza. Sajátos esszévers-típust alakított ki ebben a kötetben a költő. A lengyel kultúrával és történelemmel való találkozásának egyes eseményeit elemző gondolatsorokkal világítja meg. *Lengyel városok - magyar szemmel* a címe az egyik első darabnak. A lengyel és a magyar történelemben sok-sok párhuzamot fedez fel. 1944 Varsóját 1956 Budapestjével kapcsolja össze "a magárahagyottság romhalmjai fölött".

A Hermelines hölgy a második világháború idején hatalmi mámorában garázdálkodó főkörmányzót mutatja be ironikus ellenpontozással. Amíg Hans Frank a hermelines hölgyet kiemelte a festményből és saját karján simogatta, addig felesége a kedvesét fürkészte.

Az Emlékkünnepség Auschwitz felszabadításának ötvenedik évfordulóján című darab a sajtóbeszámoló idézésével indul, majd a költő a világ legnagyobb temetőjében olyan mély részvétellel éli át a fasizmus áldozatainak tragédiáját, hogy a hangszóróból a saját családja tagjainak nevét és élet dátumait hallja az áldozatok felsorolásakor. Az empátia megszünteti az ők és a mi közötti különbséget:

Ki fogja fel,
 hogy nincsen ők,
 és nincs mi sem?
 hogy együtt vagyunk a mi s az ők
 halottainkkal élő
 sebek
 és sebhelyek:
 tizenegy, tizennégy, negyvenkét,
 ötvenévesek.

A Hajnali idill, 1994 az első világháború nyolcvanadik évében konstatálja az abszurditás folytonosságát és megismétlődésének lehetőségét. *A Thorvaldsen szobra* című nagy lélegzetű esszévers a történelmi megítélés bonyolultságát és képtelenségét leplezi le ironikus szembesítések sorában. Poniatowski József herceget hol árulónak, hol hősnek tartják. Szobrot készíttetnek róla a kor leghíresebb szobrászával, máskor pedig a szobor beolvasztását határozták el. Változatos történet után a Wehrmacht robbantotta fel a szobrot a várossal együtt. Majd a Thorvaldsen Múzeumban őrzött eredeti modell alapján újra öntötték.

⁴³³ Vasy Géza: *Véset*. In: uo. 112.

⁴³⁴ Nagy Gáspár: "Időzített örökmécses..." (Kovács István: *Véset*). In: N. G.: *Szavak a regetegből*. Tiszatáj könyvek. Szeged. 2004. 260.

Thorvaldsen szobrának történetébe rendre belemontírozza Kovács István Görgey élettörténetét, akiről ugyan nem készíthetett Thorvaldsen szobrot, de ha tíz évvel tovább élt volna és megbízást kapott volna rá, bizonyára nem törődött volna "a magyar tábornok körül kialakult / hisztériás közvélekedéssel", ugyanis őt mindig az elvégzendő feladat érdekelte.

Bár lehet,
 hogy ez esetben külön izgatta volna
 az egy személyben megtestesített erény és gyarlóság,
 mint megbocsáthatatlan bűn...
 A Júdás-bélyeggel
 történelembe taszított ember.

Az esszévers igen gazdag belső vonatkozásai nem idézhetők fel néhány szóban. Üzenete azonban egyértelműen a történelemértelmezés bonyolultságát mutatja be. Az egymásnak ellentmondó ítéletek nemcsak az igazság megfoghatatlanságát tanúsítják, hanem az igazságkeresés igényét is.

A történész-költő egyre több kétellyel szemléli a történelmet, hiszen az értelmezések, magyarázatok ugyanarról az eseményről koronként és személyenként egyaránt ellentmondanak egymásnak. *Végtére* című versének ironikus dikciója már azt sugallja, hogy a történelem igazolására újra föl lehetne építeni azt a világot, amelyről a történelem szól. Ez a lehetőség azonban ironikus, hiszen képtelen állítások sorából áll. Hiába állítja a vers például azt, hogy "föl lehet támasztani / a katonatemetőt is". A képtelenség állítása a képtelenség cáfolata is egyben. A történelemmel szembesülő költő végül minden születést "hősi"-nek minősít. A legtöbb, amit remélhetünk, hogy a sokféle pusztítás és képtelenség ellenére "minket is magával ragadhat / a sírkertből égnek vágózó / tajtékos gesztenye-fasor". Tehát a sokféle pusztulás és képtelenség ellenére van még bennünk erő a szépség és a megújulás vállalására.

Kovács István költészetének katartikus hatását nem a megfogalmazott vigasz adja, hanem a tárgyilagosan számba vett tragikum. *Ezerkilencszázötvenhat* című verse nem a hősi küzdelmet jeleníti meg, hanem 1956 decemberét, a letiport fővárost:

Statárium hirdető
 plakátok oszlopa.
 Letartóztatott nevek
 s felkiáltójeles
 kivégzendők sora.

Hajóhinták... sírhalmok...
 Temető a téren.
 Fejfatorzók, virágok,
 örökmécs-gyertyalángok...
 Lánctalpas lidércek.

Ezek az élmények tették azt, hogy a tizenegy éves gyermek egyszerre "tizenegy éves felnőtt" lett.

Azt, hogy az ezerkilencszázötvenhatos forradalom sorsválasztó élménye volt a gyermek Kovács Istvánnak, nem csak a versek vallják ki, hanem az 1998-ban megjelent "korai önéletrajz"-a, *A gyermekkor tündöklése* is. Ennek megírására Kovács István pályakezdésétől fogva készült. Már első kötetét is a *Korai önéletrajz* című esszéje zárta. Azt a néhány lapnyi szöveget három és fél évtizedes belső alkotómunkával formálta remek

próza-kötet. Nemcsak elmondja egykori élményeit, hanem fölidézi gyermek önmagát. Azt mutatja be, hogy hogyan látta kisgyermek korában a világot, miféle kérdésekkel ostromolta a felnőtteket, milyen gondolatokat ébresztettek benne élményei. Így a gyermeki prizmán keresztül látjuk egykori önmagát és a világot. "Nem ír, hanem mesél, szinte pikareszkbe illő elemekkel dúsítva föl a valós történések háttérét. Ebbe a zárt szanatóriumi világba belesuhognak az álmok félelmes zöld vadonjai, majd az izgalmas olvasmányok hősei, akik aztán a gyermek képzeletében tovább élnek. Így teremődik meg az a szuverén, különösen megérezkített világ és a jól megválasztott narráció többfénytörésű találkozási pontja, amely a titkokat a nyelv nagyon átgondolt, szűkszavú és mégis költői ösvényein futatja."⁴³⁵

Budakeszin a Fodor Szanatóriumban a világgal találkozik a könyv gyermek hőse, aki nemrég még kondás, majd pilóta akart lenni. Mindent megfigyel, mert minden új számára. Feltűnik neki, hogy az állomás nagyobb, mint a házuk. Megijed egy nagy ajtótól, mert nincs kilincse. Csodálkozik azon a bácsin, aki alig magasabb nála és nincs cipője. Meg is kérdezi tőle: "Mi történt a lábaddal, bácsi?" "Ellőtték a háborúban" - hangzik a felelet. A gyermeki rácsodálkozás a világra így válik az ötvenes évek elejének különleges prizmájú bemutatásává is. Így fedezi fel maga körül a hadirokkantakat. Így döbben rá arra, hogy másoknak van apjuk is. De azt is megállapítja, hogy van, akinek még rosszabb a helyzete, mint az övé. A nyolcadikos fiú apja a fronton halt meg, anyja a bombázáskor. Kérdései nyomán azt is megtudja, hogy az egyik bácsi gallérján "az a szép arany micsoda" sztahanovista-jelvény. A telefonközpontban cirádás aranykeretben az a kopasz ember nem az ő nagyapja, hanem Rákosi Mátyás elvtárs, s nem szabad azt mondani róla, hogy kopasz. A másik képen sem az ő apja van, hanem "mindnyájunk apja", Sztálin. Eddig azt hitte, hogy Sztálin egy virág, hiszen csak Sztálin orgonáról vagy gyertyáról hallott. A gyermeki csodálkozás remek korítélet: "Nálunk a mamánál csak a Jézuska volt kitéve a falra... Meg az angyalok... Azoknak is csak a feje meg a szárnya... Emberek nem. Senki!"

A gyermeki rácsodálkozás a világra bő humor forrása is a korai önéletrajzban. Kérdéseivel, meglátásaival a gyermek az őt körülvevő világ képtelenségeit leplezi le. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az emberek a maguk módján védekeznek is a kor abszurditásai ellen. A részeges kocsis az egyik lovát Sztáriknak, a másikat pedig Kobának nevezte el, mert híre ment, hogy az egyik Sztálinnak, a másik pedig Leninnek a beceneve volt. A kocsis azonban részegen elfelejtette a beceneveket, s Sztálinnak és Leninnek szólította a lovait, miközben ostorral verte őket. A családi összefüggés a nagyapa, a Horthy-korszak csendőr őrmestere és a nagybácsi, a Rákosi-korszak rendőr őrmestere erős borozás közben azon vitatkoznak, hogy hogyan lehet a tyúktolvajból gyorsabban vallomást kicsikarni.

Belesűrűsödik ebbe a néhány évbe a teljes családtörténet és a teljes kortörténet is. Kérdések, reflexiók is sűrűsítik a történeteket. Kovács István néhány sorba hatalmas életdrámákat tud kifejezni. "De szerelem-e az, ami nem életre szóló? Apámé az volt. Rövid ideig élt. 1944. november 2-án esküdtek életre szóló hűséget egymásnak. Halottak napján. Két bombázás között. Három hónap múlva apámat elnyelte egy Szibériába tartó végtelen vagonosor... Tudta, hogy útban vagyok." Így szól itt a családtörténet. De hasonlóképpen a nagy történelem határozta meg sok-sok más szereplő életét és pusztulását. Anyjától tudja meg, hogy Engel bácsinak, a zsidó boltosnak nyolc gyereke volt. "Közülük csak egy élte túl a háborút. Hetet elégettek." Izsó bácsitól, a hétfalusi csángótól pedig olyan ismereteket hall, amelyeket nem tanítanak az iskolában. A hét csángó falu nevét kapja tőle, meg a kisebbségi sors képtelenségének tömör jellemzését.

A gyermekkor tündöklete érzelmi és gondolati rétegei olyan gazdagok, mélyek, sokrétűek, hogy itt jelzésükre sincs mód. Táguló körei a család élményeit a szűkebb, majd a tágabb közösség sorstapasztalataival összekapcsolják. Kérdései révén pedig egyetemes emberi

⁴³⁵ Nagy Gáspár: Kovács István: *A gyermekkor tündöklete. Korai önéletrajz.* In: N. G.: *Szavak a rengetegből.* Tiszatáj könyvek. Szeged, 2004. 262.

dilemmákhoz is eljut a könyv hőse, hiszen környezetének kisemberei az emberlét legnagyobb kérdéseivel is szembesülnek. Kovács István nem idealizálja egykori önmagát és környezetét, de számtalanszor érzékelteti anyagának természete szerint, hogy az ötvenes évek elejének optimizmust követelő hatalmi ideológiája ellenére a személyes sors tapasztalatai alapján megmaradt az emberekben az igazság igénye egyéni életük és a nemzeti közösség sorsát illetően. Embert próbáló élményekkel készítette fel a gyermek Kovács Istvánt az életre a korai önéletrajz élményvilága.

Az őt körülvevő emberek valamennyien áldozatai a történelemnek. Ezért az egész korai önéletrajz metaforája is a nagymama szobájának a bemutatása: "A szobát két kép díszítette. Mindkettőt fölismertem. Az egyik egy hatalmas festmény volt. nagymamám ágya fölött függött. Jézust ábrázolta. De nem szemből, mint a portán függő kép Sztálint és a telefonközpontos Rákosit, hanem oldalnézetből. Majdnem úgy, mint Lenint a kultúrházban. De Jézus védtelen volt. Összekötötték a kezét. Lehet, hogy a lábát is, de azt nem lehetett látni. Fehér hálóinget viselt, olyat, mint az enyém. És némán nézett előre. És nem állta körül senki. A legközelebb apám arcképe állt hozzá. A nagyanyám melletti éjjeliszekrényen, bekeretezve."

Ez ellen a mártír-sors ellen szól ez a könyv. Ez ellen tiltakoznak benne a hadirokkantak, a fasizmus áldozatai, a hazájukat vesztett kisebbségi magyarok, az igazságot legalább részegségükben vagy dühükben kimondó egyszerű emberek. S ez ellen tiltakoznak a korai önéletrajzban a történelem alakítói, az 1848-as szabadságharc "hős fiai" és az 1956-os forradalom hősei. Ezért is művészi telitalálat az, hogy a korai önéletrajzot Kovács István az 1956-os forradalom élményével fejezi be. A felnőttek belső tiltakozása a diktatórikus rendszer ellen a gyerekekre is átsugárzott. Játékukban már a beszolgáltatási központ lövik szét, Nagy Imrét éltetik. 1956 október 23-án gyönyörű időben számháborúznak. Sapkájukra az aznapi dátumból írják föl a számokat. A detektoros rádióból tudják meg, hogy amíg ők számháborúsdit játszottak, Pesten a diákok igazi felkelést robbantottak ki.

Aztán hamarosan magával a véres történelemmel találkoztak. Máriity László felszólította Sziklai ezredest a kórházban található fegyverek átadására. Válaszul halálos gerinclövést kapott. Előbb tíz napig a felkelők álltak őrséget kórterme ajtajában, de aztán az ő helyüket a karhatalmisták foglalták el. A legdrágább gyógyszereket hozatták neki, hogy talpra állítsák és felakasszák. "Amikor rájöttek, hogy a legcsekélyebb mértékű felépülésére sincs remény, szakértő bizottságot hoztak létre annak kidolgozására, miként tudnák a béna bűnöst toloszékéből felkötni. Időt, pénzt, fáradságot nem kímélve mindent a legapróbb részletekig kidolgoztak. És kipróbáltak... bábun. A kivégzése előtti napokban nem átallott meghalni..."

A forradalom bemutatása döbbenetes erejű e könyv végén. A gyermeki dimenzió itt is a legmélyebb igazságokat tárja fel. "Egész 56-os történetünk, mint cseppben a tenger, a kötetzáró 12 lapon ott hullámszik, és alighanem csak az alig *tizenkettedik* évébe lépő kiskamasz mondhatja el így: nyíltan, kertelés nélkül, hiteles emlékeire, érzéseire hagyatkozva."⁴³⁶

Kovács István életműve sokrétű és gazdag. Világképének erkölcsi, esztétikai, politikai elemei szilárdak. Munkássága a kelet-közép-európai létbe ágyazott magyarság nemzeti önismeretének is nélkülözhetetlen értékű fejezete.

Azonosságtudat, nemzet, tudomány

1.

---

⁴³⁶ Nagy Gáspár uo. 264.

Az egyénnek és a közösségnek egyaránt létfeltétele az, hogy azonos lehessen önmagával, hogy legyen azonosságtudata, *identitása*.

Az ember kultúrlény. Csupán biológiai lényként életképtelen volna, életképpé az teszi, hogy önmaga és a természet közé iktatja a kultúrát. A kultúra az ember fizikai létezésének is feltétele.⁴³⁷

A kultúra az emberközösség legfontosabb eredménye, mely megkülönbözteti az emberi társadalmat az állatvilágtól.⁴³⁸

Tehát a kultúra az ember identitásbiztosító tudáskomplexuma,⁴³⁹ az emberközösség összetartó ereje, erkölcsi-tudati szabályozása⁴⁴⁰.

A kultúra nem képzelhető el *közösség* nélkül. Az egyén létének előfeltételeit a közösség biztosítja. Az emberi tudás megszerzéséhez kollektív forrásokra is szükség van. A kollektív identitás egyéniségünk nélkülözhetetlen része. Nélküle el sem kezdhettük saját világunk megteremtését, nélküle nem vagyunk képesek megalapozni az emberi értelmet sem.⁴⁴¹

A személyiségnek léte épsége érdekében szüksége van közösségre, szüksége van egy bensőséges otthonvilágra, folytonosságra és biztonságra.

A *nemzet* - idézzük sokszor Renan tömör meghatározását - közös emlék a múlttól, közös helytállás a jelenben és közös terv a jövőre.

A nemzet kollektív identitás, azaz közös azonosságtudat.

A kultúra a közös azonosságtudat kiépülésének és fenntartásának a közege.⁴⁴²

A közösségi lét nélkül az emberi élet beszűkülne és kiüresedne, elveszítené emberi jellegét, minőségét.⁴⁴³

Az életképes közösségek védik meg a saját identitásukat, önazonosságukat olyan szűrők, védelmi gátak létrehozásával, amelyek nem engedik, hogy a közösség jellegétől idegen tényezők jussanak uralomra a közösségben.⁴⁴⁴

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a *nemzeti önismeret* és a *nemzeti öntudat*.⁴⁴⁵

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel.

Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja azonosságtudatunkat, mint a kultúrákkal való szembesülésünk tapasztalata.

Nemzeti önazonosságunk, identitásunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye. A múlt a közösségi tudat egyik legfontosabb forrása.

2.

A személyiség közösségi megelőzöttsége magyarázza meg az anyanyelv rendkívüli szerepét az egyéni és nemzeti identitásban. A nyelv nélkülözhetetlen kommunikációs eszköze

⁴³⁷. Arnold Gehlen: *Az ember természete és helye a világban*. Ford.: Kis János. Bp. 1976. 112., 50.

⁴³⁸. Székely János: *A valódi világ*. Osiris-Századvég. Bp. 1995. 136.

⁴³⁹. Jan Assmann uo. 89.

⁴⁴⁰. Székely János i.m. 139.

⁴⁴¹. Schöpflin György: *Az identitás dilemmái*. Kultúra, állam, globalizáció. Attraktor. Máriabesenyő-Gödöllő, 2004. 12.

⁴⁴². Jan Assmann i.m. 138.

⁴⁴³. Schöpflin György i.m. 32.

⁴⁴⁴. Schöpflin, 37.

⁴⁴⁵. Keresztury Dezső: *A magyar önismeret útja*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfü Gyula. Magyar zemle Társaság. Bp. 1939. 139.

az embernek. Ezért a nemzeti kultúrának az *anyanyelv* a legfontosabb közösséget meghatározó tényezője.

Az emberközösségeket a kultúrájuk teszi közösséggé és a kultúrájuk formálja meg. Ezért a nyelv mint nélkülözhetetlen kommunikációs eszköz emberközösségeket hoz létre. „A nemzeti közösség megformálója a nemzeti nyelv.”⁴⁴⁶

A nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is. Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között mély kapcsolat van.

Az anyanyelv megőrzi a nemzeti közösség tapasztalatait, biztosítja folytonosságát.

Ezért lehet az anyanyelv *a nemzet* legfontosabb összetartó eleme, a személyiség és a nemzeti közösség önazonosságának legfontosabb biztosítéka, az azonos anyanyelvet beszélő közösség történelmének is pontos lenyomata.

Az anyanyelvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember.

Minden nyelv sajátos gondolkodásmódot, önálló nyelvi kultúrát, történelmileg kialakult és továbbalakuló hagyományrendszert hoz létre. Ezért a mai nemzet (függetlenül attól, hogy államalkotó-e vagy sem) *nyelvi-kulturális közösség*.⁴⁴⁷

A nyelv, mint más közösségektől elhatároló tényező a modern nemzet kialakulásával vált fontossá. A nyelv, mint határvonal egyre hatékonyabb szerepet kap a modern világ komplexitása, és e bonyolultság kifejezésének igénye révén.⁴⁴⁸

A nyelvi változatosság ugyanakkor a világteremtés alternatív módszereit teszi lehetővé, ezért az emberiség hatalmas szellemi erőforrása.⁴⁴⁹

Schöpflin György *Az identitás dilemmái* című könyvében a nyelvnek három dimenzióját elemzi: a filológiai, a kulturális és a társadalmi-politikai dimenziót.⁴⁵⁰

A *filológiai dimenzió* a nyelv alapelemeire vonatkozik, a mi mostani szempontunkból nem fontos, hiszen az azonos filológiai nyelvet beszélő emberek rendkívül különböző politikai, kulturális és társadalmi értékeik lehetnek.

A *kulturális dimenzió* viszont azt mutatja, hogy minden nyelv körülhatárolja a kulturális lehetőségek egy csoportját, és szükségszerűen kizárja az ettől eltérőket.⁴⁵¹ A kulturális dimenzió tehát már határvonalat képez az azonos filológiai nyelvű közösségek - például a németek és az osztrákok - között. Valamely nyelvi közösséget hajdani kultúrájának egy másik eleme, például az eltérő vallás, két különálló nemzetre oszthatja, miként ezt a szerbek és horvátok példája mutatja. „A nemzeti történelem: valamely kulturális közösség története.”⁴⁵²

Schöpflin György arra is felhívja a figyelmet, hogy a modernkor egyik kulcsfontosságú jellegzetessége a nyelv *társadalmi-politikai dimenziója* jelentőségének a fölerősödése. A nyelvi közösségek egyre inkább politikai eszközként tekintenek saját nyelvükre, melyet meg kell védelmezni a külső tényezők behatolásától, hiszen az anyanyelv a közösség identitásának, másoktól megkülönböztető önazonosságának a biztosítéka, nemzeti kultúrájának legfőbb hordozója.

A nemzeti nyelv és kultúra védelmének, ápolásának a egzisztenciális szükségességét a határainkon túli magyarság esetében a többségi asszimilációs törekvések Trianon óta folyamatosan indokolják. Ezért vannak tele a kisebbségi magyar kultúrák sajátosságait,

⁴⁴⁶. Székely János i.m. 204.

⁴⁴⁷. Székely János i.m. 205.

⁴⁴⁸. Schöpflin, 54

⁴⁴⁹. Schöpflin, 148.

⁴⁵⁰. Schöpflin, 143.

⁴⁵¹. Schöpflin, 144.

⁴⁵². Székely János uo.

anyanyelvüket védő, annak pótolhatatlan értékeit tudatosító művekkel. „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember.”⁴⁵³

3.

Napjainkban a globalizáció az összmagyarság létkérdésévé tette nemzeti identitásának, önazonosságának és nemzeti összetartozás-tudatának a megerősítését.⁴⁵⁴

*A modern nemzet nyelvi-kulturális közösség, melynek nem feltétele sem a terület, sem a gazdasági egység, sem az állami szuverenitás.*⁴⁵⁵

A nemzet fogalmát nem szűkíthetjük az államformáció megnevezésére, nem korlátozhatjuk etimológiai-biológiai jelentéstartalomra sem.⁴⁵⁶

„A nemzet, a nemzettudat kulturális kategória; az etnikum biológiai; az állam politikai.”⁴⁵⁷

A tudománynak nagy szerepe és felelőssége van a nemzeti közösség megtartásában és fejlesztésében, erősítésében.

Egy közösség akkor törekszik önmaga reprodukálására és fejlesztésére, amikor stabilnak és erősnek érzi önmagát.

Ezt a stabilitást és erőt biztosíthatja a maga eszközeivel a tudomány a nemzet számára. Minden felfedezés, minden tudományos eredmény, amelyet magyar tudósok érnek el, a magyar nemzeti öntudatot és önismeretet erősíti.

De ugyanilyen fontos az is, hogy *a tudomány* a maga a maga tiszta eszközeivel, körültekintő objektivitásával *stabil és folytonos megújulásra képes nemzeti önismeretet és öntudatot biztosítson a nemzeti közösségnek.*

A nemzeti közösség összetartó erejét jelentő nemzeti tudatnak és önismeretnek olyan erős tudományos alapokon kell állnia, hogy azokat ne lehessen nyeglén megkérdőjelezni és ne lehessen politikai-hatalmi törekvések kellékévé silányítani.

A nemzeti közösségünk mibenlétének és jövőjének a szempontjából tragikusnak minősíthető az a tény, hogy a magyar nemzet fogalmát és a nemzethez tartozás kritériumait illetően máig nem alakult ki társadalmi és politikai közmegegyezés.⁴⁵⁸

Az identitás bizonytalanságának jellemző példája az, hogy egy felmérés válaszadói közül 1973-ban 24% tekintette a magyar nemzet tagjának a Nyugatra távozott magyarokat, a szomszédos országok magyarságát 45%, a magyarországi nemzetiségieket viszont 72,5% ismerte el magyarnak. Ezzel szemben 1991-ben - tehát mindössze tizenhét évvel később - a Nyugatra távozottakat a válaszolók fele, a határokon túl élő magyarokat kétharmada tekintette a nemzet részének. Visszaesett viszont azoknak a száma, akik a nemzetbe belefoglalnák a Magyarország területén élő nemzetiségeket.⁴⁵⁹ Előbb tehát az államnemzet koncepció uralkodott, később erősödött a kultúrnemzeti szemlélet. Öt évvel később, 1996-ban ugyanez a vizsgálat „a nyugati magyarokat 55%, a szomszédos országokban élőket 68%, a nemzetiségi állampolgárokat 70% minősítette a nemzet tagjának.”⁴⁶⁰ Ebbe persze az is belejátszik, hogy a magyarországi nemzetiségek túlnyomó többsége magyar anyanyelvű (is). Ezekkel a felmérésekkel szemben a 2004. december 5-i népszavazás kizárólag a politikai ellentéteket tükrözte.

⁴⁵³ . Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 163.

⁴⁵⁴ . Schöplín, 145.

⁴⁵⁵ . Székely János uo.

⁴⁵⁶ . Szélely János uo.

⁴⁵⁷ . Székely János i.m. 208.

⁴⁵⁸ . Szabó Ildikó: Nemzeti identitás és politikai szocializáció. Confessio, 2005. 3.

⁴⁵⁹ . Hunyady György: a nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. Új Pedagógiai Szemle, 1997. 10.

⁴⁶⁰ . uo.

Ez nem azt jelenti, hogy a magyar tudomány nem állt helyt, hanem azt, hogy eredményeit nem tudta átvinni a köztudatba. A magyar társadalom szellemi-erkölcsi-tudati állapota olyan bizonytalan, hogy a tudomány eredményeinek megismerése és elfogadása helyett a napi politika érdekarcai alá rendeli magát.

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban a nemzeti kérdésekhez való viszony meghatározó politikai tematikává vált és a politikai törésvonalakat követi.⁴⁶¹ Tehát a teljes megosztottságot mutatja az alapvető kérdésekben is. A nemzet ügyét alárendeli a hatalmi harcoknak és ezáltal politikai tényezővé teszi.

A tudománynak és a kultúrának az egyetemes érvényű szemlélet jegyében kellene ezzel a képtelen mentalitással szemben érvényre juttatnia a maga eredményeit. A tudománynak és a kultúrának ugyanis erkölcsi feltétele az igazság és az őszinteség.

Az utóbbi években a szakirodalom alaposan föltárta a nemzetfogalom rendkívül összetett történetét és bemutatta mai sokféleségét.⁴⁶² Európában ma nincs általánosan elfogadott jogi definíciója a „nemzet” fogalmának⁴⁶³

Ez azonban egyáltalán nem csökkenti e fogalom jelentőségét, hanem körültekintő szemléletre kötelez. Mindenütt olyan nemzetfogalmat kell érvényesíteni, amelyik figyelembe veszi a helyi sajátosságokat és tiszteletben tartja az alapvető emberi jogokat.

„Trianon megtanított arra, hogy nem az állam, hanem *a nemzet az a nagyobb összekovácsoló történelmi fogalom, amelyben mindenki elfér, aki magyarnak vallja magát, függetlenül attól, hogy milyen határok húzta keretben kell élnie.*”⁴⁶⁴

4.

A *globalizáció* fölfokozta a nemzetek és az egyének önazonosság-igényét. Antropológiai és szociológiai tény az, hogy a semmilyenség, a jellegtelenség felismert veszedelmeivel csak akkor tud ép lélekkel szembenézni a személyiség és a közösség egyaránt, ha fölerősíti magában a személyiséget és közösséget megtartó értékeket, ha a globálissá vált világgal szemben legalább a maga szűkebb környezetében kiélheti otthonosság-igényét, ha közelvilágának ismerete és szeretete megóvja őt a semmilyenség állapotától, személyiségporlasztó, közösségfelszámoló veszedelmeitől.⁴⁶⁵

A globalizációval párhuzamosan ezért vált az *identitáskutatás* világszerte az egyik legfontosabb tudományos kutatási témává.

A magyarságnak létérdeke, hogy otthon érezze magát Európában. De ezt csak akkor érheti el, ha - a nagyfokú világnitottság mellett - úgy ragaszkodik önazonosságához, szellemi-erkölcsi értékeihez, anyanyelvéhez, kultúrájához, hogy az új idő követelményei szerint meg is újítja azokat.

Az Európai Unióban a magyarság számára *létfontosságú kérdés a nemzet egészének szellemi integrációja, a magyar identitástudat megerősítése.* A kis nemzetek számára az európai egységesülés különleges problémákat vet föl. Elvileg a sokszínűség értékét elismeri az Európai Unió, az európai jogrendnek pedig egyenlő emberi esélyeket kellene biztosítania az embereknek - függetlenül nemzetük méretétől. A gyakorlatban azonban látszik, hogy a kis nemzetek számtalan vonatkozásban hátrányban vannak a nagyokkal szemben.

Ezért a kis nemzeteknek, így a magyar nemzetnek is létérdeke önazonosságának fokozott védelme és kiteljesítése, állandó értékteremtő formálása.

⁴⁶¹ . V.ö. uo.

⁴⁶² . S. Varga Pál, Debreczeni Attila munkái

⁴⁶³ . A “nemzet” fogalma. (A Frunda-jelentés). Pro Minoritate. 2005/Tél, 111.

⁴⁶⁴ . Benkő Samu: *hitkeresés évadján.* In: B. S.: Monológ alkonyatban, 2005. 265.

⁴⁶⁵ . V.ö.: S. Varga Pál: *A páasztortúz lángja.* Hittel, 1999. 8. 88-90.

Ez viszont csak reális nemzeti önismereten alapulhat. Ennek a nemzeti önismeretnek lehet a tudomány hatékony eszköze.

„Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudománypolitikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”⁴⁶⁶

Így szól közösségéért és minden kisebbségi közösségért felelősséget érző tudós. De ugyanez volt a legfőbb törekvése élete utolsó évtizedeiben az írónak, Sütő Andrásnak is. A magyar nép egészét sújtó Trianon-szindróma feloldását a kisebbségi autonómiák létrehozásában látta lehetségesnek. Ezek nem veszélyeztetnék a többségi nemzet államiságát, de biztosítanák a kisebbségek emberhez méltó életlehetőségeit. Csak Európában legalább huszonöt jól működő autonómiára hivatkozott ennek bizonyítékául. A kisebbségi kiszolgáltatottság tragikus következményeit számadatokkal is dokumentálta. Trianon idején Erdélyben 1,6 millió magyar és 1,8 millió román élt. Ma a román lakosság száma már meghaladta a 6 milliót, „a magyarok száma pedig 1,4 millió körül bizonytalanodik a megállíthatatlan fogyatkozás tudatában”.⁴⁶⁷ A többi kisebbségi magyarság sorsának példája is hasonló. „Az utódállamok önkényének oly könnyedén kiszolgáltatott, csonkolt Magyarország határon kívüli nemzeti közösségei, magyarok mintegy hárommilliónyan a kényszerű asszimiláció és az exodus végveszélyébe jutottak.”⁴⁶⁸ A magyar kisebbségek abszurd kiszolgáltatottságát mutatja ez. Az európai emberi jogokra hivatkozva ez ellen a „magyartalanítás” ellen küzdött Sütő András élete utolsó pillanatáig. Az emberi jogok védelmét sohasem szűkítette le a saját nemzetére. Írásai a humánus védelmének egyetemes érvényű dokumentumai. „Az anyaország és a nagyvilág támogató erejével megsegítve be kell verekednünk magunkat minden határon túli magyar régióban a teljes és valóságos önrendelkezés védelme alá. A határok feletti magyar integráció így válik metaforikus reménységből alkotmányos valósággá.”⁴⁶⁹

Az is látnunk kell azonban, hogy az európai integráció nem segíti egyelőre a kisebbségi autonómiák létrejöttét, mert a szomszédos országok továbbra is a nemzetállami asszimilációs törekvések kiteljesítői.

A tudománynak szembe kell néznie a szupranacionális Európa és az egyes nemzetek tudati reprezentációja közötti viszony kérdésével is.⁴⁷⁰

„Az állami szuverenitás gyengülése aránytalanul sújtja a kisebb államokat. A globalizáció - mint az innováció lehetősége - talán izgalmas lehet a nagyobb államok egyes lakói számára, de a kisebbek féltik kulturális integritásukat, borúlátóbb esetben pedig kulturális túlélésüket is.”⁴⁷¹

„A kulturális biztonság létrehozása ezért a stabilitás megteremtéséhez az elsődleges feltételnek tekinthető.”⁴⁷²

Az egyenlő emberi esélyek természetes igénye szerint nemzeti identitásunk, önazonosságunk védelmében és erősítése érdekében mindent meg kell tennünk a tudomány eszközeivel is. Alkotmányos kötelességünk is ez, de legyen közösségi felelősségünkől jövő mély emberi törekvésünk is.

⁴⁶⁶ . Benkő Samu: A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület feladatai. Bp. 1993. 13. (idézi uő: Monológ alkonyatban. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005. 16.

⁴⁶⁷ . Sütő András: Létvégi hajrában. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006.

⁴⁶⁸ . Sütő András i.m.

⁴⁶⁹ . Sütő András i.m. 40-41.

⁴⁷⁰ . Hunyady György i.m.

⁴⁷¹ . Schöpflin, 174.

⁴⁷² . Schöpflin, 167.

Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat

Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között különlegesen mély kapcsolat van.

A személyiség közösségi megelőzöttsége magyarázza meg az anyanyelv rendkívüli szerepét is az egyén életében. "Csak anyanyelvemen lehetek igazán én" - vallotta Kosztolányi.⁴⁷³ Megállapításával egybevág a mai agykutató véleménye, mely szerint az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának döntő szerepe az ember minden szellemi tevékenységében érvényre jut.⁴⁷⁴

Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is.⁴⁷⁵ Az anyanyelv "az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója".⁴⁷⁶ Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát és hagyományközösségét.

Az emberi méltóságnak elemi feltétele az, hogy az ember azonos lehessen önmagával. Az emberi önazonosságnak viszont az anyanyelv a legfontosabb tényezője.

Az anyanyelvvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember. Egyén és közösség sorsa tehát egybekapcsolódik.

A közösség kötelékei között ma már a legerősebb az anyanyelv⁴⁷⁷ - állapította meg a nemzeti érzés hajszálgököreit megvilágító Illyés Gyula, aki *Koszorú* című versében az anyanyelvet "fölnvelő édesanyám"-nak nevezte, a *Haza a magasban* soraiban pedig az anyanyelv szellemi hazát teremtő és megőrző erejéről vallott. Márai Sándort is idézhetjük: „Nincs más haza, csak az anyanyelv.”⁴⁷⁸

A magyar irodalomban a nemzeti megmaradásért való küzdelem és a személyiség önazonosság-igényének, autonómia-igényének kifejezője lett az anyanyelv értékeinek tudatosítása és védelme.

A XX. században anakronisztikusnak tetsző műformák - az ódák, zsoltárok, könyörgések, nyelvvédő iratok, krónikás énekek, hitvitázó drámák - éppen archaikus jellegükkel mutatnak rá motiváló tényezőik abszurdítására az új ezredforduló tájékán.

Az anyanyelv és a személyi, közösségi identitás közös veszélyeztetettsége motiválja azt, hogy a kisebbségi magyar irodalom az anyanyelvet számtalanszor nevezi "végső menedék"-nek,⁴⁷⁹ "utolsó mentsvár"-nak, "színes bójá"-nak a vizek hullámlásában⁴⁸⁰, "legvégső hazá"-nak⁴⁸¹, a nyelv szavait pedig nemzetiség világát őrző "hú sorkatonák"-nak.⁴⁸²

Íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást. Az anyanyelv és a nemzeti kultúra veszélyeztettségének az érzése sok változatban szólalt meg a magyarság minden régiójában.

A nyugati magyar irodalomból csak két közismert műre utalok.

⁴⁷³. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről*. In K. D.: *Nyelv és lélek*. 1990. 75.

⁴⁷⁴. Hámori József: *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialog Campus, 1999. Idézi Szabó István Mihály: *A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón*. Magyar Tudomány, 2001/6. 741-742.

⁴⁷⁵. Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték*. Új Forrás, 1980. 4. 40-41.

⁴⁷⁶. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In G. E.: *A sajátosság méltósága*. 1983. 94.

⁴⁷⁷. Illyés Gyula: *Hajszálgökök*. In: I. Gy.: *Hajszálgökök*, 1971. 261.

⁴⁷⁸. Márai Sándor: *Napló 1968-1975*. Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó. Bp. é.n. 287.

⁴⁷⁹. Reményik Sándor: *Az ige*. In: R. S.: *Erdélyi március*. 1990. 161.

⁴⁸⁰. Sütő András: *Anyám könnyű álmodást ígér*. Bukarest. Kriterion. 1970. 17.

⁴⁸¹. Kulcsár Ferenc: *Óriás arany-orgona*. In: *A mi nyelvünk*. Szerk.: Grétsy László. 2000. 287.

⁴⁸². Magyarai Lajos: *Szavak. Sütő Andrásnak*. uo. 304.

Faludy György *Óda a magyar nyelvhez* című verse azt tanúsítja, hogy az anyanyelv személyiségének és önazonosságának meghatározó és megtartó eleme: "Jöhetsz reám méreggel, törrel, ékkel, / de én itt állok az ikes igékkel."

Márai Sándor *Halotti beszéd* című verse annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során az emigrációban a személyiség anyanyelvével együtt elveszíti nemzeti identitását is.

Az anyanyelv az irodalomban a történelmi emlékezet foglalatja is. A nyelvvédő írások legtöbb esetben a magyar történelmi múlt és kultúra védelmében is szólnak. Több száz ilyen mű született a kisebbségi magyar irodalmakban.

A délvidéki Domokos István *Kormányeltörésben* című verse az anyanyelvétől, családjától, nemzetétől, a világtól és önmagától elidegenedett személyiség identitásválságának kifejezése: a törmelék-tudatnak törmelék-nyelven való bemutatása. Arra döbönt rá, hogy a nyelvéből, önazonosságából kiesett személyiségnek a sorsa szálnalmas és kilátástalan, tudata össze többé már nem rakható emléktörmelékekből áll.

A felvidéki Gál Sándor *távolodók* című verse a nemzetiségi identitásvesztés folyamatát mutatja be. Arra figyelmeztet, hogy akik nemzetükből kiválnak, azok "önmagukból is kitántorognak". Velük nemcsak a nemzetiség, hanem az emberiség is szegényebb lesz, hiszen önmaguk feladásával ember voltak teljességét csonkítják meg.

A kárpátaljai Vári Fábián László *Illyés Gyula fejfája előtt* című versében a lét mélységéből száll föl a lírai én öntanúsító vallomása, az anyanyelv jogán való összetartozás kinyilvánítása. Helytállása küzdelem-vállalás és hűségvallomás egyszerre: "Makacs szánkra fegyelmet / izzó jogarral égess, / csak őrizz meg bennünket, édes, / édes anyanyelv!"

Az erdélyi magyar kultúrában a legkülönfélébb műformákban, elemi emberi jogok védelmében szólal meg a nemzeti identitást az anyanyelvben védő irodalom. A sok-sok kínálkozó példa közül csak kettőt említek.

Sütő András *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című esszéregénye a személyiség, közösség és anyanyelv összetartozását világítja meg. Az anyanyelv védőirata is ez a könyv, értékeinek gazdag megmutatása, teremtő munkásainak megidézése.

Kányádi Sándor költészetének is gyakori, sokszor szakrális motívuma az anyanyelv és a nemzeti önazonosság. *Halottak napja Bécsben* című költeményében Mátyás király segítségét kéri, hogy „lenne védelmünkre / hogy ne kéne nyelvünk / féltünkben lenyelünk / s önnön szégyenünkre”.

A kisebbségi magyar irodalmak nyelvvédő művei az anyanyelvi kultúra értékeihez való jogot elemi emberi lehetőségként védelmezik a kisebbségeket felszámolni törekvő politikával szemben. Ezt az elemi jogot azzal is védik, hogy bensőségesen otthonosak a magyar nyelv titkaiban, szépségeiben, értékeiben.

Az otthonvilág legfontosabb szervező eleme az anyanyelv. Nyelvünk az édesanya mintájára szólítja az anyanyelvet és a hazát: édes anyanyelvünk, édes hazánk.

Az anyanyelv az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója.⁴⁸³ Heidegger a nyelvet a lét házának ("das Haus des Seins") nevezte.⁴⁸⁴ A magyar nyelv a magyar lét háza.

Sütő András pedig arra is figyelmeztetett, hogy: "Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember."⁴⁸⁵

A magyarság anyanyelvvédő és az anyanyelv értékeit tudatosító irodalma az emberi szabadság-igény és otthonosság-igény egyetemes érvényű megnyilatkozása is.

2.

⁴⁸³. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In: G. E.: *A sajátosság méltósága*. Bp. Magvető Könyvkiadó. 1983. 94.

⁴⁸⁴. Martin Heidegger: *Wozu Dichter?* In: M. H.: *Holzwege*. Frankfurt a.M., Klostermann, 1977. 306.

⁴⁸⁵. Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Bukarest. Kriterion. 1977. 163.

Az irodalom azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.

"A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe. A művészet az igazság működésbe-lépése."⁴⁸⁶ Az igazság "a létező el-nem-rejtettségét jelenti".⁴⁸⁷

Az irodalmi mű kiszabadítja élményei kötöttségéből az olvasót, rálátást biztosít neki a létre. Az irodalom segítségével az ember mértéket kap létezésének tágasságához.

A nagy mű módosítja az addig vitathatatlannak hitt szemléletet. Új, gazdagabb, igazabb világlátást ad befogadójának.

A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával.

A magyar és a világirodalom legnagyobb alkotásai tanúsítják, hogy esztétikai érték és közösségi felelősség nem ütköznek egymással.

Az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony és nélkülözhetetlen eszköze.

A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem egy olyan emberi közösségnek, a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelyiknek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak.⁴⁸⁸

Az irodalomban újabb és újabb aspektusával tárulkozik föl a lét. Megismerhetővé válik a világból az, ami semmi más módon nem közelíthető meg, ami az irodalmi mű nélkül örök takarásban, létfeledettségben, lételrejtettségben maradna.⁴⁸⁹

Amikor például Nagy Gáspár versében kimondta a mártír miniszterelnökről, hogy

egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezni!

akkor ez az alapvető erkölcsi követelmény a kimondás révén megsemmisíthetetlen igazsággá vált.

Az irodalom a léttel való dialógus, a lélek és a szellem edzőpályája.

A nagy mű mindig hozzáad valamit a léthez, gazdagítja világunkat. „A művekben létrehozott igazságok pedig még mindig teret kértek maguknak a műveken kívül is.”⁴⁹⁰

Minden nagy mű kísérlet arra, az egyedi jelenséget az elvvel, végest a végtelennel, a tárgyat a gondolattal, az embert a világgal, a cselekvést az erkölccsel szembesítse.

Az irodalomból a szellem, erkölcs, érzés, fantázia fénye sugárzik még azokra is, akik nem olvasnak.

A tudománynak és a kultúrának erkölcsi feltétele az igazság és az őszinteség.

3.

A tudomány és a művészet egymásnak is nagy ösztönzői az emberlét egyetemes szemléletében.

Teller Ede beszélt arról egyszer Csoóri Sándornak, hogy az ő szellemi életrajzának az alakulását legmarkánsabban Ady Endre költészete határozta meg. Még a tudományos kutatásban is. „Ady különleges és sosemvolt szimbólumokat sűrítő nyelve sodorta a felé a

⁴⁸⁶ Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Fordította Bacsó Béla. Európa Kiadó. Bp. 1988. 65.

⁴⁸⁷ uo. 81.

⁴⁸⁸ V.ö.: Kerecsényi Dezső: *Magyar irodalom*. In: *Mi a magyar?* 312-313.

⁴⁸⁹ V.ö.: Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Bp. Európa Kiadó. 1988. 110-112.

⁴⁹⁰ Csoóri Sándor: *Nappali Hold*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Bp. Püski Kiadó. II. 1160.

gondolat felé, hogy ha szófúzió révén nagyfeszültségű, új energia keletkezik a versben, az atomok világán belül is megtörténhet, hogy nemcsak maghasadás révén állítható elő nagy energia, hanem magfúzió révén is!”⁴⁹¹

1987-ben Amerikában, a Magyar Baráti Közösség konferenciáján Bay Zoltán tartott előadást a világűr-kísérletek jövőjéről. Este pedig ő vezette be a Szabó Lőrinc estét. Visszaemlékezett arra, hogy a debreceni Református Főgimnáziumban az egyik tanáruk a *sic igitur ad astra latin* mondás értelmét kérdezte. Szabó Lőrinc azt válaszolta, hogy a költészet, a művészet szárnyain lehet a csillagokig jutni. Bay Zoltán akkor mosolyt kiváltó válaszában a tudománytól várta a csillagokra jutást. „Most kérdem: kinek volt igaza? Azóta 12 ember járt a Holdon, s naprendszerünkben műholdak, fizikai műszerek százszámra röpködnek. Jelenlegi válaszom az, Lőrincnek és nekem, mindkettőnknek igazunk volt. Mert egy élet tapasztalata megtanított arra, amit akkor nem éreztem át, hogy a tudomány is csak a lelkesedés, az intuíció szárnyain emelkedhetik magasba. Tudomány és művészet között nincs különbség, mindkettő közös forrásból táplálkozik, az embernek abból a vele született törekvéséből, hogy előbbre, magasabbra jusson.”⁴⁹²

Németh László nagyon sokat foglalkozott Galileivel. Legjobb drámáját is róla írta. Méghozzá két, egymással ellentétes befejezéssel. Melyik hát Németh László Galileije? A diadalmas vagy az összeroskadó? Hogyan lehet egy darabnak két, egymással ellentétes befejezése? Kaphat-e egy dráma teljesen változatlan első három felvonása a negyedikben utólag ennyire ellentétes befejezést?

Németh László *Galileijének* mindkét változata remekmű, mindkét dráma hiteles alkotása a szerzőnek.

Az eredeti változatban Galilei valóban az új tudomány diadalmas hőse. Igazának újabb bizonyítására készül.

De így mindenki megindokolhatná a maga gyöngeségét - ébredt föl Németh Lászlóban a moralista. S megírta a darab negyedik felvonásának új változatát, melyben Galilei erkölcsi megrendülésének ad minden egyéb érvet lefokozó hangsúlyt. A második változatban nincs Galilei számára erkölcsi feloldozás, hiszen Toricelli megjelenése azt is bizonyítja számára, hogy a tudomány nélküle is megy tovább.

Ugyanannak az előtörténetnek két különböző vége? Igen. Az első három felvonás gazdag és kiegyensúlyozott feszültségében mindkét lehetőség előzménye ott van. Ha nem tudná Galilei a maga igazát, vagy ha nem érezné a visszavonás erkölcsi súlyát, nem volna dráma.

A művészet és a lélektan ősidők óta ismeri a lelki reakcióknak az ellentétükbe való átcsapását.

Az, hogy a *Galilei* két változata egymást komplementer módon kiegészíti, számomra a fizikus Toró Tibor tanulmánya révén vált világossá.⁴⁹³ *Contraria non contradictoria sed complementa sunt* - hangzik Niels Bohr komplementaritás elvének tétele: az ellentétes elemek nem ellentmondóak, hanem megfelelő módon kiegészítik egymást. A komplementaritás elvét újabban a lélektan és az esztétika egyaránt gazdagon hasznosítja. Az irodalomtudomány például a „nyitott mű” poetikájának leírásakor utal arra a lehetőségre, hogy bizonyos művek csak a lehetséges variációjuk összességével ragadhatók meg. S ezek az egymásnak látszólag ellentmondó variációk nem ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak.

⁴⁹¹ Csoóri Sándor: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In Cs. S.: Szálla alá poklokra. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc, 1997. 92.

⁴⁹² . Idézi Görömbei András: Tünődés nagy út után. In G. A.: A szavak értelme. Püski Kiadó. Bp. 1992. 36o.

⁴⁹³ . Toró Tibor: Komplementaritás a kvantumfizikában, a művészetben és a transzfigurált antinómia módszere. In

T. T.: Kvantumfizika, művészet, filozófia. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1982. 9-16.

Németh László két „zárt” Galileije most már mindig kinyitja egymást: bármelyik változatot olvassuk és nézzük, mindig megjelenik bennünk a másik változat is. Németh László is vállalta mindkettőt. Azt szerette volna, ha mindkét befejezéssel megjelenik a darabja. *Contraria non contradictoria sed complementa sunt.*⁴⁹⁴

A tudomány és művészet szoros kapcsolatának példái vég nélkül idézhetők. Nagy László például hallatlan gyönyörűséggel tanulmányozta Heisenberg *A rész és az egész* című könyvét, talán költészete utolsó periodusának jellege is erősítést kapott tőle. De azért leírta: „viszonylagos viszonylatok között is tudom, hol az anyám”.

Bartucz Lajos, a magyarságtudomány egyik megteremtője mutatott rá arra, hogy a tudomány differenciálódása következtében vannak olyan tudományok, amelyek "tárgyukban és célkitűzéseikben is nemzetiék".⁴⁹⁵

A magyarság megismertetését, tudományos bemutatását nekünk kell bevinnünk a világ tudományosságába.

A "nemzeti jellegnek a tudományban csak addig a határig van jogosultsága, amíg az a tárgyból magából természetszerűen következik, vagy a tudós nemzeti eredetiségéből fakad s legfőképpen pedig, amíg az igazság rovására nem megy".⁴⁹⁶

Németh László a szakok egymásba épült, új minőségben egybeforró vállalkozásának szeretné látni a hungarológiát.⁴⁹⁷ Az egyes tudományterületek anyagát sorstudományi érdeklődéssel vizsgálva emelné új tudománnyá.⁴⁹⁸ Véleménye szerint a magyarságtudomány legfontosabb célja "önmagunk tudományos felfedezése, s ami ezzel egy: feleszméltetése".⁴⁹⁹

Identitás nagyon sokféle van, de a magyar nemzeti identitás meghatározó tényezője az anyanyelv és az anyanyelven átörökített nemzeti kultúra.

A hungarológia "a magyarságra vonatkozó ismeretek kerete", a "különböző diszciplínák elemeinek egy meghatározott célra irányított, egymásra is vonatkoztatott egysége".⁵⁰⁰

A nemzeti tudományok összefogására tett korai javaslatot a magyarságtudomány a maga nemzetközi diszciplínává emelésével gazdagította.⁵⁰¹

A magyarság számára mai, a nemzeti tudat szempontjából rendkívül nehéz és bonyolult helyzetében létfontosságú kérdés a nemzet egészének szellemi integrációja, a magyar identitástudat megerősítése. Ez viszont csak reális nemzeti önismereten alapulhat. Ennek a nemzeti önismeretnek lehet a magyarságtudomány hatékony eszköze.

Ehhez azonban lépést kell tartania a világszerte megújult nemzettudományokkal. Csak így válhat hatékonyvá az a széleskörű magyarságismereti gyakorlati munka is, melyet a magyar kultúra és tudomány oly sok küldötte végez Magyarországon és a nagyvilágban egyaránt.

A legújabb kultúraelméleti kutatások szerint az identitás állandóan változik, mindig keletkezésben van és mindig dialogikus jellegű.⁵⁰²

⁴⁹⁴ . Bővebben: Görömbei András: Németh László két Galileije. In G. A.: A szavak értelme. Püski Kiadó. Bp. 1992. 144-151.

⁴⁹⁵ . Bartucz Lajos: *A modern nemzeti tudományról*. Magyar Szemle 1930. 329-337. In: *A hungarológia fogalma* 28.

⁴⁹⁶ . uo. 28.

⁴⁹⁷ . Grezsa Ferenc megállapítását idézi Kovács Imre Attila: *Leltár előtt. Hungarológiai dilemmáink és Németh László*. In: Hungarológia, 2 (2000)/1-2. 71.

⁴⁹⁸ . Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. Magyar ágtudomány 1935.1. In: *A hungarológia fogalma* 50.

⁴⁹⁹ . uo. 52.

⁵⁰⁰ . V.ö.: Köpeczi Béla: *A hungarológia helyzete és lehetőségei*. Magyar Nemzet 1992. szeptember 25. In: Hungarológia. 2(2000)/1-2. 9.

⁵⁰¹ . Klaniczay Tibor: *A magyar filológia helyzete külföldön*. In: *A hungarológia fogalma* 134.

⁵⁰² . uo. 478.

A magyar kultúrát azonban belső azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy identifikálja, mint az interkulturális tapasztalat.

Az önazonosságunk kultúránk történeti eredménye is, folyton változó, folyton alakuló ez az önazonosság.

Éppen ez rak ránk óriási felelősséget.

4.

A nemzeti tudat és önismeret a nemzeti kultúra egészében nyilatkozik meg a maga teljességében. De van az alkotóknak egy csoportja, amelyikben különleges közösségi felelősség él. Ezek az alkotók személyes gondjukként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért különleges szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Műveikben másokénál közvetlenebbül jelennek meg a nemzeti kérdések és sajátosságok.

Részei a nemzeti önismeretnek azok a remekművek is, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak a nemzet kérdéseihez. Az anyanyelv és a hagyományközösség nemzeti jellegűvé avatja ezeket az alkotásokat is.

Irodalmunk a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása.

Ezzel magyarázható az is, hogy irodalmunk történetének korszakai többnyire a nemzet történelmi fordulatainak dátumaihoz is kötődnek.

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadság-küzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*.

Az európai integráció létkérdéssé tette a magyarság nemzeti önismeretének, önazonosságának, identitásának a megerősítését, hiszen nem egy sorsdöntő kérdésben közösségként kell önmagát meghatározni, közösségként kell döntenie.

Az integráció megerősítette a nemzetek és az egyének önazonosság-igényét. A jellegtelenység felismert veszedelmeivel csak akkor tud ép lélekkel szembenézni a személyiség és a közösség egyaránt, ha legalább a maga szűkebb környezetében kiélheti otthonosság-igényét.⁵⁰³

A globalizációval párhuzamosan ezért vált az identitáskutatás az egyik legfontosabb stúdiummá.

A magyarságnak létérdeke, hogy otthon érezze magát Európában. De ezt csak akkor érheti el, ha - a nagyfokú világnitottság mellett - úgy ragaszkodik önazonosságához, szellemi-erkölcsi értékeihez, anyanyelvéhez, kultúrájához, hogy az új idő követelményei szerint meg is újítja azokat.

Bibó István az identitásképződés folyamatában a cselekvést, egy-egy a probléma megoldását tartotta a legfontosabbnak. József Attila az ihletet anyaggyőző tiszta akaratnak, a nemzetet pedig közös ihletnek nevezte.

Ez a közös akarat vált magyar nemzeti cselekvéssé 1848-ban és 1956-ban. Ezeknek a nagy történelmi pillanatainknak az identitásképző szerepe felbecsülhetetlen értékű.

Bibó Istvánnak a Németh László minőség-koncepciójával rokon, a problémák megoldására irányuló, s e megoldások révén a magyarság sajátosságait alakító programja azért érdemel különleges figyelmet, mert ezzel ösztönző módon kapcsolható be a magyarságtudomány illetékességi körébe a tudományok és művészetek, egyáltalán a magyar értékek, magyar teljesítmények legszélesebb köre.

A magyarságtudománynak szembe kell néznie a nemzeti identitás mindig keletkezésben lévő létmódjával és képződésének dialogikus jellegével egyaránt.

⁵⁰³. V.ö.: S. Varga Pál: *A pásztortűz lángja*. Hittel, 1999. 8. 88-90.

Napjainkban a globalizáció az összmagyarság létkérdésévé tette nemzeti identitásának, önazonosságának és nemzeti összetartozás-tudatának a megerősítését.⁵⁰⁴

A modern nemzet nyelvi-kulturális közösség, melynek nem feltétele sem a terület, sem a gazdasági egység, sem az állami szuverenitás.⁵⁰⁵

A nemzet fogalmát nem szűkíthetjük az államformáció megnevezésére, nem korlátozhatjuk etimológiai-biológiai jelentéstartalomra sem.⁵⁰⁶

„A nemzet, a nemzettudat *kulturális* kategória; az etnikum *biológiai*; az állam *politikai*.”⁵⁰⁷

Egy közösség akkor törekszik önmaga reprodukálására és fejlesztésére, amikor stabilnak és erősnek érzi önmagát.

Ezt a stabilitást és erőt biztosíthatja a maga eszközeivel a tudomány a nemzet számára a gazdaságban és a nemzeti tudatban egyaránt. Minden felfedezés, minden tudományos eredmény, amelyet magyar tudósok érnek el, a magyar nemzeti öntudatot és önismeretet erősíti.

Fontos, hogy a tudomány a maga a maga tiszta eszközeivel, körültekintő objektivitásával stabil és folytonos megújulásra képes nemzeti önismeretet és öntudatot biztosítson a nemzeti közösségnek.

A nemzeti közösség összetartó erejét jelentő nemzeti tudatnak és önismeretnek olyan erős tudományos alapokon kell állnia, hogy azokat ne lehessen figyelmen kívül hagyni és ne lehessen politikai-hatalmi törekvések kellékévé tenni.

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban a nemzeti kérdésekhez való viszony politikai tematikává vált és a politikai törésvonalakat követi.⁵⁰⁸ Teljes megosztottságot mutat az alapvető kérdésekben is. A nemzet ügyét alárendeli a hatalmi harcoknak és ezáltal politikai tényezővé teszi.

A tudománynak és a kultúrának egyetemes érvényű szemlélet jegyében kell érvényre juttatnia a maga eredményeit.

Ez ösztönöz bennünket alapvető emberi jogaink maradéktalan megszerzésére. Az Európai Unió feloldja a merev állami kereteket, nem az állami egységre épül, hanem különféle régiók nyitott társulására. Ez a magyarság számára óriási lehetőség is arra, hogy a határok légiesítése során megerősítse nemzeti összetartozás-tudatát, megerősítse nemzeti identitását. Ez nem ütközik az Európai Unió koncepciójával, hanem éppen abból is ösztönzést meríthet. Európának ugyanis a lényegéhez tartozik a sokszínűség. Az európai jelleget a dialogikusság biztosítja. Ez azt jelenti, hogy az európai gondolkodás alapvetően dialogikus jellegű. Az egysége az egymástól különböző nézetek ütköztetése és szintézise révén jön létre. Európa egyensúlyát a különbözőségeket érvényre juttató összefogás biztosítja. Az Európai Unió nagy kihívás és nagy lehetőség a magyarság számára. „Mert a nemzet ezentúl nem egy ország határai közé rekesztett térben - formálisan, államilag, adminisztratíván - fog létezni, hanem - amint ez évszázadok óta, a magyar és nagyon sok más, birodalmi vagy szuverén államisággal nem rendelkező nemzeti közösség esetében alaphelyzetként megszokott dolog - a kultúra, a szellem tartománya fogja kirajzolni és megteremteni ezt a hazát.”⁵⁰⁹ Ebben a nyitott rendszerű Európában a magyarság önmagában is egy kis Európa lehet, hiszen történelme folytán önmagában is az egység és sokféleség jegyeit együtt hordozza. A történelmileg kialakult különbségek külön színek lesznek ebben a mozaik-nemzetben. A

⁵⁰⁴ . Schöplín György: Az identitás dilemmái. Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2004. 145.

⁵⁰⁵ . Székely János: A valódi világ. Osiris-Századvég. Budapest, 1995. 2006. 206.

⁵⁰⁶ . Székely János uo.

⁵⁰⁷ . Székely János i.m. 208.

⁵⁰⁸ . V.ö. uo.

⁵⁰⁹ . Ódor László: A nemzet fogalma avagy multikulturalitás a 21. századi Európában. Hitel, 2008.

mozaik-nemzetben „a mozaik minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes”.⁵¹⁰

A mozaik-nemzet minden részének egyforma jogokkal, egyforma lét-lehetőségekkel kell rendelkeznie. Ez az új Európa igénye is. Az európai identitás lényege az együtt élni tudás, mely csak egyenjogú és egyenrangú felek között lehetséges. Ezért Európának is érdeke, hogy egyenjogú és erős nemzetek éljenek benne egymás mellett. Minden nemzet elemi igénye, hogy tagjai rendelkezzenek az alapvető emberi jogokkal. A magyarság - miként bármely más nemzet is - csak akkor lehet az európai identitás része, ha nemzeti közössége minden mozaikjának azonos emberi jogokat biztosít.

Ezeket a tudomány és a művészet egyként követeli.

„Az emberi jogok korszerű értelmezésének tudománypolitikai konzekvenciája nem lehet más, mint hogy a kisebbségek igényt tartanak a kultúra egészének birtoklására, úgy is, mint az egyetemes műveltség eredményeinek befogadói és úgy is, mint annak további gazdagítói.”⁵¹¹

Így szól közösségéért és minden kisebbségi közösségért felelősséget érző tudós, Benkő Samu. De ugyanez a legfőbb törekvése az írónak, Sütő Andrásnak is:

„Az anyaország és a nagyvilág támogató erejével megsegítve be kell verekednünk magunkat minden határon túli magyar régióban a teljes és valóságos önrendelkezés védelme alá. A határok feletti magyar integráció így válik metaforikus reménységből alkotmányos valósággá.”⁵¹²

A partikuláris érdekcsoportok képviselője helyett az egész nemzet érdekét szem előtt tartó cselekvő magatartást kell kialakítanunk.

Nemzeti kultúránk és tudományunk ehhez az új magatartásformához történelmi tapasztalatot és sürgető ösztönzést egyaránt ad.

A magyar kultúra és tudomány legjobbjai mindenkor felelősnek érezték magukat nemzetük sorsáért és jövőjéért.

Történelmünk kihívásaira most is autonóm személyiségekből álló nemzetként kell válaszolnunk.

Válaszunk pedig nem lehet más, mint egy olyan nemzeti azonosságtudat megteremtése, melyben a magyarság és európaiság egymást erősítő egysége és különbözősége ösztönző értéként nyilatkozik meg.

„Európában senkinek sem szabad kisebbséginek lennie, mert az nem statisztikai kérdés, hanem a méltóság vagy a megalázottság alternatívája.”⁵¹³

Az identitás mindig keletkezésében levő létmódja ösztönözzön bennünket nemzeti önismeretet mélyítő, gazdagító és életelvű, jövőt akaró cselekvésre.

Értelmiségi hivatásunk erősítése végett nagyon sokszor idéztem már Sütő András Szervét Mihályának szavait. Az ő mindnyájunkat ösztönző üzenetét ajánlom figyelmükbe most is:

„Gyertyát nem azért gyűjtanak, hogy a véka alá rejtse, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék, és fényét vesse mindazokra, kik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejthető el a hegyen épített város.”⁵¹⁴

⁵¹⁰ . Csoóri Sándor: A negyedik világtalálkozó megnyitója. In Cs. S.: Szálla alá poklokra. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc, 1997. 90.

⁵¹¹ . Benkő Samu: A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület feladatai. Bp. 1993. 13. (idézi uő: Monológ alkonyatban. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005. 16.

⁵¹² . Sütő András i.m. 40-41.

⁵¹³ . Péntek János: Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. Hítel, 2007. 7. sz. 98.

⁵¹⁴ . Sütő András: Csillag a máglyán. In S. A.: Színművek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 264.

AZ ÖNAZONOSSÁG PECSÉTJE

Megkésett jegyzetek Kenyeres Zoltán Ady-könyvéről

A lírai énjét az emberlét vizsgálatának terepévé avató Ady új értelmet adott a költői hivatásnak: mindent a maga illetékessége és felelőssége körébe vont. Egyszerre volt az emberlét egyetemleges titkait kutató gondolkodó, új létszemléletet, új költői látásmódot, nyelvet teremtő művész és nemzetének új önismeretet adó eszméltetője. Olyan költői univerzumot alkotott, amelyik csak egészként értelmezhető. Ez az egész pedig annyira egyedi, hogy benne teljesen átlényegülnek a forrásai, vele kapcsolatban szinte éretelmüket veszítik az irodalomtörténet szokványos szempontjai. Kimutathatjuk például, hogy mit kapott a francia költőktől vagy a romantikától és a századvég magyar irodalmától, de az ösztönzések annyira egyéni és oly hatalmas univerzumba kerültek, hogy annak lényegét illetően már nincs illetékességük. Új irodalomelméleti irányok képviselői is kényszerűen szembesülnek Ady életművével, de daraboló törekvésük művészetének megértésében csak részleges eredményekhez vezethet. Az, hogy az Ady-életmű nem illeszkedik a kicentizett mértékhez, nem mérhető szokványos szempontokkal, nem csökkenti értékét, hanem kivételes jellegére mutat rá. Önmagukat komolyabban vevő nemzetek boldogok lennének, ha egy ilyen költőjük volna, mi magyarok pedig sokszor úgy bánunk vele, mintha az "Isten szörnyetege" kultúránk tehertétele volna.

Ady Endre művészetének rendkívüli jelentőségét a magyar irodalom, sőt a magyar kultúra alakulástörténetében már a kortársai fölismerték. Költészetének értelmezése azóta is kulcskérdése a modern magyar kultúra megértését és történeti, esztétikai megítélését célzó irodalomtörténeti munkáknak. Ady költészetének polifón univerzuma, ellentétek feszültségében képződő világteljessége minden kor számára megkerülhetetlen kihívás. Nem lehet nem tudomást venni róla, nem lehet nem szembesülni vele. Az Ady-könyvet - legalább lelkében - minden irodalomtörténésznek meg kell írnia, aki a XX. század magyar irodalmának alakulástörténetét érteni akarja. Ady - jól látta ezt már a fiatal Németh László - mérhetetlenül kitérítette a magyar költészet jelentőségét, klasszikus példát adott arra, hogy az író "munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan proféciájának társadalmi súlyától, a kettő együtt ítélnélhető és ítélnélhető meg".

Az írósnak ezt a jelentőségét ma sokan vitatják, az irodalmat szeretnék "csak" irodalomnak látni és láttatni, igyekeznek leválasztani róla mindent, ami nem speciális létmódjának tartozéka. Így aztán olyan steril és idegen szempontokkal kutatják Ady költészetét, amelyek - részlegességük, leszűkítettségük folytán - nem alkalmasak a teljességben megnyilatkozó értéktartományok befogadására. Így történhet meg az, hogy egyesek Ady ezredvégi némaságáról, mai megszólíthatatlanságáról beszélnek, míg mások azt tanúsítják, hogy Ady műve a magyar irodalom ma is elevenen élő és ható centrális értéke.

Az Ady-pör az *Új versek* megjelenése óta folyamatosan tart. Mai irodalomértésünknek is alapkérdése, hogy Ady életművét hogyan értjük, hogyan értékeljük. Az Ady-értelmezés messze túlmutat önmagán: egész irodalomértésünk irányát megszabja. Akik például Ady személyességét romantikus maradványnak látják csupán, azok leértékelik Adyval együtt újabb irodalmunknak azt a vonulatát, melyik Ady szemléleti örökségét vállalva és folytatva

őrizte és őrzi az irodalom személyiség- és közösségformáló erejébe vetett bizodalmat, s fenntartja az irodalom Ady által képviselt emberi jelentőségét. Ady költészetének valóban vannak olyan elemei, amelyek alapján korszerűtlennek minősíthetjük, ha nem nézzük életművének egészét, ha nem vesszük figyelembe, hogy a romlékonynak tetsző elemek milyen különleges metamorfózison mennek át az ő költészetében. Küldetéstudatának gyökere például valóban a romantikába nyúlik, de Ady ezt az örökséget nem romantikus váteszként élte meg a romantikából örökölt kellékek közepette sem, hanem maximális felelősségtudatra változtatta azt át, miként nagyfokú személyessége is a személytelenség jegyeivel telített létfilozófiai érvényű személyesség. Ady tehát különleges figyelmet kíván monográfusától, hiszen ma is érvényes Németh Lászlónak az a megállapítása, hogy Adyt az egyik ember ugyanazokért a tulajdonságaiért kárhoztatja, amelyekért a másik magasztalja.

Kenyeres Zoltán - rendkívül alapos elméleti és irodalomtörténeti ismeretek birtokában írta meg Ady költészetének alakulástörténetét, "folyamatrajzát". Példamutatóan kiegyensúlyozott szemlélettel emelkedik felül a szeretet és ellenszenv diemenzióin, viszont szuverén módon vállalja a tudós megközelítés megérteni akaró tárgyilagosságát. "Nincs huszadik századi író, akiről annyit és annyiféle írtak volna nálunk, mint őrá" - állapítja meg monográfiájának előszavában. Az Ady-irodalomban valóban minden, és mindennek az ellenkezője is elhangzott már. A szakirodalom nagysága és ellentmondásossága sok nehézséget okozhatna a monográfusnak, ha nem volna szuverén saját olvasata. Így azonban szintetizáló munkája eredeti érvényű annak ellenére, hogy megállapításainak túlnyomó része visszavezethető a szakirodalom - egymástól egészen különböző forrásokból származó, Barta Jánostól Vezér Erzsébetig sorolható - korábbi eredményeire. Igen jól ismeri elődei munkáit, gyakran hasznosítja is azokat, de koncepciója megnyerően szintetizáló és szuverén egyszerre, a maga véleményének erősítésére kamatoztatja a szakirodalom legkülönfélébb részleteredményeit.

Kötetről kötetre, sőt ciklusról ciklusra haladva mutatja be Ady költészetének alakulástörténetét. Ez a módszer első látásra szinte vakmerőnek látszik, hiszen Ady fő motívumai változó tartalommal és változó mértékben, de végigvonulnak egész költészetén. A kötetek szerinti elemzés tehát óhatatlanul az ismétlések és variációk sokaságát eredményezi. Kenyeres Zoltán úgy próbálja feloldani ezt a problémát, hogy az egyes köteteknek az újdonságára teszi a hangsúlyt, egy-egy motívum mélyebb értelmezését ott adja, ahol azt annak az esztétikai-világképi súlya leginkább megkívánja. Így nem gépies kötetrecenziók sora a könyv, hanem világosan és árnyaltan kibontott alakulástörténet, melyet az egyes esztétikai problémakörök alapos elméleti megvilágítása, magyarázata folyamatosan mélyít, a pálya egészére érvényes megállapításokkal dúsít. A gazdag belső viszonyítások szemléletesen és meggyőzően rajzolják meg a költői pálya alakulástörténetét. Eszerint a *Versek* a beilleszkedés verseskönyve, melynek darabjai a "népies dalimitációhoz" állnak közelebb, a verses köznyelv másik nagy áramlatának, a "városias slágerimitációnak" kisebb szerep jut benne. A *Még egyszer* az átmenet dokumentuma: "Itt már háttérbe szorult a késő romantika Ábrányi-féle versalkotásmódja, és teljesen eltűnt a népies dalimitáció." Ennek a kötetnek néhány verse már olyan, mintha egy egészen más költő írta volna. Ez a két kötet a készülődés korszaka. A szakirodalom korábbi megállapításaival egybehangzóan emeli ki Kenyeres Zoltán Nagyvárad, majd Párizs ösztönző szerepét Ady költői világszemléletének megváltozásában, erőteljes radikalizálásában. Koncepciójának fontos eleme az, hogy a francia irodalom ösztönzésénél lényegesebbnek minősíti Ady kifejezőskincsének, nyelvi intonációjának kialakulása szempontjából Nietzsche szerepét. Igen jó érzékkel emeli ki az 1905-ös esztendő terméséből azt a két publicisztikai írást (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára; A fekete macska*), melyekben Ady megfogalmazta nemzeti radikális programtervezetét és teremtésesztétikai alapelvét.

Az *Új versek*nek külön fejezetet és a többi kötetnél jóval nagyobb terjedelmet szentel a monográfia. Annak ellenére is helyénvaló ez a kiemelés, hogy ezt a kötetet később aztán maga is besorolja *A kibontakozás kötetei (Vér és arany; Az Illés szekerén; Szeretném, ha szeretnének; Minden Titkok versei)* élére, s hangsúlyozza, hogy azokkal együtt alkot egy periodust Ady költészetében. Az *Új versek*, az első igazi Ady-kötet, ezért ennek taglalásakor - a *Góg és Magóg fia vagyok én* példáján - szemléletesen és meggyőzően magyarázza Ady versnyelvi újdonságát, szimbolizmusának nem stílusirányzati, hanem nyelvi jellegét, azt a módot, ahogy Ady kiemelte a szavakat megszokott rendjükből, s az olvasó szempontjából heterogén módon helyezte őket új, addig ismeretlen összefüggésrendbe. Rámutat arra a belső alkotói folyamatra, amelynek eredményeként Ady publicisztikájának motívumai sűrítetten, sokféle jelentést sugallva jelennek meg a versekben, s az összetett, sokszor diszharmonikus élményeket "mint lelki aktust, folyamatot" alkotják újra a versek. Az ilyen művek értelmezését nem az élettények megvilágítása, hanem a vers "önmagyarázó rendszere" teszi lehetővé, melyet "a szóhasználatnak, a képszerűségnek, a sajátos metaforavilágnak, az egyéni ritmusképzésnek a versek sokaságában vissza-visszatérő elemei alkotnak".

A kibontakozás versesköeteinek bemutatása sorra megvilágítja Ady költészetének egyéb fontos jellegzetességeit, az "ellentéző, kétosztató" értékrendszert, az örökös önkorrekciós dinamizmust, az értékeket folytonosan átértékelő költői magatartást és azt a szerkesztési elvet, hogy "az egyes versek alternatív többértelműsége a kontradiktórium többértelműség nagyobb szerkezeti egységeiben helyezkedik el". Kenyeres Zoltán a kibontakozás köteteinek belső egységére világít rá, finoman mutatja meg belső folytonosságukat és a tematikai, hangulati változásait is. Tömören, szemléletesen, lényegretörően tárja föl az egyes Ady-motívumok mélyebb világgépi-világnézeti, sőt világirodalmi összefüggéseit és párhuzamait. A versek poétikai alkatára figyel elsősorban, de ezt sohasem szakítja el a költői én emberi vonatkozásaitól, létfilozófiai vagy társadalombírálati küzdelmeitől. Irodalomfelfogása nem szűkül a nyelvi jelleg számbavételére. Árnyalt poétikai vizsgálódása fölerősíti azt a szakirodalomban már korábban is el-elhangzó véleményt, hogy *A Minden-Titkok versei* "egyszerre foglalta össze a korábbi kötetek jellegzetességeit és kezdeményezett benső átalakulást a versek poétikai övezeteiben". Ady költészetében ezzel a kötettel szembeütő módosulás vette kezdetét: a versek dísztelenebbek lettek, a mitizáló képalkotást látszólag egyszerűbb, de belsőleg rétegeztebb formák kezdték fölváltani.

A középső korszakot három verseskötet (*A menekülő Élet; A magunk szerelme; Ki látott engem?*) és a *Margita élni akar* című versesregény alkotja. Ekkor Ady verseinek korábbi szimbolikus, mitologikus képvilága az elemző kifejezés felé mozdul el, a reflexió sokkal nagyobb szerepet kap a versekben, mint a pálya kibontakozásának köteteiben. Analitikusabb versbeszéd, kijelentő dikció és sok esetben közvetlen politikai állásfoglalás jellemzi a verseket. Kenyeres Zoltán elsősorban a versnyelv megváltozásában mutatja ki a középső korszak köteteinek összetartozását, de rámutat e versnyelvmódosulás világszemléleti motivációjára is.

Az utolsó pályaszakaszt *A végső szó változatai* cím alatt tárgyalja a monográfia. *A halottak élén* és *Az utolsó hajók* című kötetek verseiben minden korábbi motívum, költői személyiséget érintő viszonylat egy új elemmel, az emberiség egzisztenciális és morális katasztrófájának, a háborúnak az élményével egészül ki, s ez - Ady egészségének végleges megromlásával együtt - messzemenően átalakítja a költői világgépet is. "A két kötetet együtt olvasva úgy látszik, hogy 1914 és 1918 között leomlottak Ady politikai illúziói, utópiáiból eltűnt az összemélt távlat, és különösen eltűnt a társadalmi változások által elérhető jobbulás álma." Ez motiválta Ady költészetében az idősíkok átértékelését, a Holnap helyett a Tegnap vált az értékek menedékévé.

Kenyeres Zoltán könyvének legjobb része az *Értékek rezignációban* című záró fejezet. Meggyőzően mutatja meg, hogy a középső korszakban a költői személyiségben az elkülönülés és a közösséghez tartozás diemnzioiból a közösséghez tartozás vágya kerekedett fölül. Ezzel szemben a háború idején a "különlét" vált értékesebbé, a különlét feloldódása pedig "csak a kulturális örökség virtualitásában vált elképzelhetővé" Ady költészetében. Értékekhez ekkor is ragaszkodott, de ezek az értékek már nem társadalmiak, hanem időfölöttiek, metafizikus jellegűek voltak. A háború okozta egzisztenciális szegény idején is megőrzött értéktartományokat - az Istent, szerelmet, nemzetet, Életet, költészetet - áttemelte a metafizika síkjára: "A kései versek visszavonták a hitet, reményt, bizakodást mindabban, ami az időhöz, a társadalomhoz és a történelemhez tartozik, de megtartották mindavval kapcsolatban, amit az idő fölött lehet elgondolni." Ady szegényben élése így vált értékőrző magatartássá: "A rezignáció vállalt magatartása járta át Ady kései verseit, s a megőrzés céljából történő lemondás kelti a versekből áradó különös hangulatot, fájdalmas érzelmi tónust." Ez a létértelmezés átalakította a lírai én szerepeit is. Az utolsó korszak verseiben a változatlanul megőrzött Ady-tónus "meg-megszakadt, s fölhangzottak más, atonálisabb motívumok", talán egy egészen új versnyelv készülődött ezekben a darabokban.

Ady költészetének ez a - szükségszerűen csak igen vázlatosan ismertett - folyamatrajza meggyőző cáfolata, korrekciója Király István Lukács György nyomán felépített koncepciójának, mely Ady életművét a forradalmiság egyre fölfelé ívelő stádiumai szerint elképzelt fejlődésrajzba próbálta állítani. Kenyeres Zoltán a más világnézet iránti toleranciával minősíti Király koncepcióját, mintegy belátja, hogy Lukács György filozófiája alapján lehetet így vélekedni, de ezt az értelmezést a maga érzékenyebb szemléletével, tágasabb esztétikai és világszemléleti horizontjával hatálytalanítja.

Az egyes kötetek jellemzése - az adott, meglehetősen szűkös terjedelmi határokon belül - pontos és lényegretörő. Esztétikum és költői magatartás szintetikus egységét vizsgálja. Kenyeres Zoltán példaszerűen gazdag és sokrétű, nem egyetlen iskolához kötődő, hanem a legkülönfélébb elméleti irányok eredményeit hasznosító elméleti tájékozottság birtokában nemcsak Király István koncepcióját hatálytalanítja, hanem következetesen és körültekintő tárgyilagossággal árnyalja, új aspektusból értelmezi az Ady-életműnek újabban sokak által korszerűtlennek minősített vagy vitatható módon értelmezett elemeit is. Ez sokirányú tájékozottságból és eltökélt tárgyilagosságból származó korrekciós vagy árnyaló munka fontos szemléleti értéke monográfiájának. Néha az elméleti magyarázat már-már aránytalanul rá is telepszik a monográfus közvetlen tárgyára, de ezeknél a belső aránytalanságoknál fontosabb a szintetizáló eredmény. Az, hogy Kenyeres Zoltán alapos elméleti háttérismeretekkel állítja új megvilágításba Ady költészetének legtöbb lényegi elemét, s ezzel meggyőzően mutat rá Ady költészetének korszakos jelentőségére azoknak az elemeknek az értelmezésében is, amelyeket sokan - egy-egy szempont alapján - kizárólag a múlthoz kötő elemnek minősítenek. Ezek közül itt csak jelzésszerűen utalhatok Ady szimbolikus-mitologikus képvilágának értelmezésére, az önszemléletében megnyilatkozó szarkasztikus fájdalom kimutatására (*Midász király sarja*), a kifejezhetőség iránti kétely megjelenésére (*Egy csúf rontás*), az istenes versek ellentétes motivációinak feltárására, s arra a fontos megállapításra, hogy az istenes versek "ugyanúgy a költészet önmagára vonatkoztatott belső terében mozogtak, mint a megelőző kötetek különféle témacsoportjai". De ugyanígy említést érdemel a "töredezettség, fragmentumosság, felismerhetetlenség" filozófiai érvényű tapasztalatának megjelenése "Ady ellentéző vers-, ciklus- és kötetszerkesztés-módjában", a titok-motívum bravúros elemzése, mely az impresszionizmus és szimbolizmus világos elkülönítésének is alkalmává válik a monográfiában. Különösen lényeges Ady személyességének filozófiai háttérű megvilágítása, a szerepelméletekkel való magyarázata, mely együtt láttatja a "szuverenitásában zárt egésznek képező alkotóegység"-et és ugyanakkor nyomatékosítja azt a szemléleti újdonságot, hogy mégis Ady "ismerte fel elsőnek

a személyiség, az individuum belső sokféleségét, ellentétes elemeket hordozó és azokat nem kiegyenlítő, nem egységesítő mivoltát, mely az életet átszövő szerepszerúségek sűrű hálózatában ölt formát". Meggyőzően mutatja meg elemzésében, hogy Ady líra-alkotó személyiségfelfogása "korát meghaladóan modern volt", jóllehet egymással harmóniába nem hozható szerepeinek sokaságában romantikus gyökérzetűek is voltak. Nézetem szerint ezek nélkül Ady nem is tudta volna művészetében megtestesíteni az a kivételes mélységű és összetettségű nemzetrepresentációt, az a felelősségtudatot, mely atavisztikus és szakrális mélységekből is táplálkozott, de melynek értelme és fő iránya Ady költészetében a korszerű nemzeti felelősségtudat, nemzeti önismeretre ébresztés volt. A monográfia külön méltatást érdemlő értékei között meg kell említenem azt a szinte külön tanulmányra növekvő okfejtést is, melyben Kenyeres Zoltán az újabb Ady-irodalom egyik figyelemreméltó kísérletét, az Adyt Lukács György ironia-fogalmának hasznosításával magyarázó koncepciót méltatja és - Ady metafizikája és a szégyenben való létezésének megvilágításával - cáfolja.

Kenyeres Zoltán monográfiájával egyetlen lényeges ponton van vvitám. Messzemenően nem értek egyet azzal a megállapításával, hogy a "személyesség és tárgyi-érzéki közvetlenség a romantika idején valósult meg utoljára az európai költészetben, s a romantika felbomlásával lassan ez is eltűnt, felbomlott és megsemmisült". Én úgy látom, hogy a személyesség és a személytelenség költészeti irányai ma is egymás mellett élnek költészetünkben, az esztétikum szférájában megjelenő személyesség éppúgy egyetemes érvényre tart igényt, mint az elvonatkoztatás. Illyés, Nagy László, Kányádi Sándor, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár és mások költészetének nem fogyatékosága a nagyfokú személyesség, hanem fontos értékeleme és hatástényezője.

Az Ady-értés értékes új eredménye Kenyeres Zoltán tanulmánya. Azt azonban sajnálom, hogy szinte képtelenül szűk terjedelemben vállalkozott ennek a hatalmas és fölöttébb bonyolult életműnek a mai, korszerű értelmezésére. Így az olvasó inkább csak egy kitűnő vázlatot kap Adyról, s hiányolja - egy-két kivételtől eltekintve - a legfontosabb Ady-versek értelmezését éppúgy, mint az egyes Ady-motívumok tüzetesebb elemzését, a meggyőző koncepció jóval gazdagabb dokumentálását. A kötetről kötetre, ciklusról ciklusra haladó tárgyalás - a szerző minden ellentétes igyekezete ellenére - kissé áttekinthetlenné teszi az egyes motívumok dinamikáját és szétaprózza statikáját. E két fogalmon - Rákos Péter tanulmánya alapján - a motívumok időrendi változását és mélységét, tágasságát értem. A kitűnő zárófejezet sokat old ebből a hiányérzetből, de különösen Ady magyarság-verseit illetően nem szünteti meg azt. Ady költészete a nemzeti önismeret kivételes iskolája lehetne ma is. Ennek alaposabb megmutatása az irodalom értelmének sokak által kétségbevonott hitét is erősíthetné.

(Korona Kiadó, 1998)

A Németh László-recepció tanulságai

Németh László születésének századik évfordulójára Monostori Imre hatalmas művel ajándékozott meg bennünket. Az ezer lapnyi terjedelmű kötet két könyvet foglal magában. Az első könyv nyolcszázhetven lapnyi válogatás a Németh László műveinek kritikai visszhangjából, a második pedig Monostori Imre tanulmánya, a Németh László-életmű kritikai befogadás történetének körültekintő, az életű alapos ismeretéről tanúskodó tárgyilagos, de határozott ítéletű bemutatása és értékelése.

E kettős könyv egyik szembevetendő vonására már Vekardi László kritikája rámutatott: "Majd minden korszakban más és más Németh László arc tükröződik a dokumentumokból, hol jobban, hol kevésbé különböző; a kísérőtanulmány pedig miközben korrigálja az

arcképfestők tévedéseit, megteremti a folytonosságot a különböző korszakok olykor nagyon is különböző Németh László-i között."⁵¹⁵

A dokumentumokban valóban sok Németh László jelenik meg, s nem csak koronként más és más, hanem ugyanabban az időszakban is ellentétes képek sora, míg Monostori Imre mérlegelő tanulmánya egységben láttatja a hatalmas életművet.

Könyvének kitűnően megválasztott mottói is kettősséget jeleznek. Az egyik Németh Lászlótól való: "Arra, hogy kivel mint bántak, mennyire ismerték félre, van objektív mérték: az, amit egy életen át összeírtak róla. Én sohasem kívántam más emlékművet, mint ezt: a rólam írtak összegyűjtését, kiadását. Nem azért, hogy támadóimat pellengére állítsam; mentségül inkább, hogy művemet milyen közegellenállással szemben kellett a világba nyomnom."⁵¹⁶ 1969-ben írta ezt Németh László. A rendkívüli érzékenységgel megvert-megáldott író pályájára visszatekintve életművének kritikai visszhangját tehát olyan közegellenállásnak minősítette, amellyel szemben kellett megalkotnia életművét.

Monostori Imre teljesítette a Németh László-i kívánságot. Hatalmas gyűjteményt jelentetett meg a Németh Lászlóról szóló írásokból. Végigolvasva ezt az óriás könyvet, valóban ámulhatunk azon, hogy micsoda ellenséges közeg vette körül egész életében, s veszi körül mindmáig Németh László életművét.

Van azonban ennek a kötetnek egy másik mottója is, s van ennek a befogadás történetnek egy másik vonulata is. A másik mottó Sütő Andrástól való: "Nem szoborra: visszhangra vágyott, az írói gondjába emeltek válaszjeleire."⁵¹⁷ Sütő András a magyar irodalom Odüsszeuszának, a magyar szellem legnagyobb vándorának nevezte Németh Lászlót, aki több mint fél évszázados munkásságával "roppant égboltozatot emelt népe fölé", aki a "szellem és erkölcs csodálatos egységét" teremtette meg a huszadik század szakadéka fölé. Akit "a nemzeti lét örökmécsesgondja" óvott, akinek "élete egyetlen, shakespeare-i izzású közösségi szenvedélyben lobbant el".⁵¹⁸

Németh László életművének recepciótörténetében a közegellenállás mellett mindenkor ott volt ez a bensőségesen értő és elismerő visszhang is. Ea azonban olykor hosszú időn keresztül nem kaphatott nyilvánosságot.

A rágalmazások útjában viszont sohasem állt semmi, azok mindig szabadon nyilatkoztak meg.

Nem valamiféle hatalmi tiltásra gondolok, hanem arra, hogy lennie kellene a magyar kultúrának olyan belső szellemi-erkölcsi igényének és erejének, amelyik spontán módon mértéket tart legalább a hangnemben.

Magyarországon azonban ez a szellemi-erkölcsi tartás, emberi méltóság hiányzik. Még azon is lehet gúnyolódni ma is, hogy a hipertóniában szenvedő Németh László "doktor úr ennyire mélyen foglalkozott életben maradásának orvosi feltételeivel".⁵¹⁹

A Németh László-recepcióban olvasható minősítések végletesen ellentmondanak egymásnak. Fejtő Ferenc például a magyar kultúra legkártékonyabb egyéniségei egyikének

⁵¹⁵ Vekkerdi László: "Én sohasem kívántam más emlékművet...". Vonulatok a Németh László recepció történetéből. Tiszatáj, 2004. 2. 45.

⁵¹⁶ In: Monostori Imre (szerk.): "Én sosem kívántam más emlékművet..." Vonulatok a Németh László recepció történetéből. Argumentum. Bp. 2003. 7.

⁵¹⁷ uo. 7.

⁵¹⁸ Sütő András: A szellem Odüsszeusza. Németh László halálhírére. uo. 518-519.

⁵¹⁹ Révész Sándor: A hit üzemanyaga. In: Monostori Imre (szerk.): "Én sosem kívántam más emlékművet...". 751.

nevezte Németh Lászlót,⁵²⁰ Illyés Gyula viszont a tehetség, tudás, tisztesség példájának, a befogadóképesség és kisugárzó erő lángelméjének tartotta őt.⁵²¹

Nemcsak az életmű megítélése ilyen ellentétes, hanem többnyire az egyes műveké is, különösen a láttelelet és programot adó tanulmányoké. Érdemes kigyűjteni ezeket a minősítéseket ebből a könyvből. Domokos Mátyás kritikája meg is tette ezt. A minősítések a minősítőket minősítik.

Mi lehet az oka a recepció fölöttébb ellentétes ítéleteinek?

A fiatal Németh Lászlót Ady életműve és Magyarország trianoni tragédiája döbentette rá feladatára. Hatalmas küldetéstudat kapcsolódott benne össze kivételes tehetséggel. Pályája nagyon jól kezdődött. Novelláját rengeteg pályamű közül emelte ki a bíráló bizottság: Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső és Osvát Ernő. "Életteljesség, igazság, a megírás hiánytalan művészete helyezi az összes pályaművek fölé a *Horváthné meghal* című parasztörténetet, melyet a realizmus ökonómiaja, a stílus magyar gazdagsága, a humorra tisztult életismeret az általános-emberi művészi magasságába emel. Minden alakja és minden szava él"⁵²² - hangzott a zsűri fölöttébb megbecsülő minősítése.

Németh László azonban nem elégedett meg ennyivel. Ő a magyar szellemi erők organizátora szeretett volna lenni, a földrevert magyar nemzetet akarta fölegyenesíteni. Ezt be is jelentette Osvát Ernőnek, s rajta keresztül az egész Nyugatnak. Ezzel már pályája kezdetén kihívta maga ellen a közeg ellenállását, hiszen a Nyugat szerkesztői úgy érezték, ők betöltik azt a funkciót, amelyre a fiatal Németh László pályázik.

A helyzetet roppant mértékben bonyolította - Bibó Istvánnal szólva - a zsákutcás magyar történelem. A kiegyezés után a magyar polgárosodás meghatározói a gyorsan asszimilálódó zsidók és németek lettek. Németh Lászlót viszont a magyarság sorskérdései izgatták. Azt tapasztalta, hogy a történelem újabb időszakában a magyarság ezekre a sorskérdésekre nem adott megfelelő választ. A magyarságnak nincsenek olyan szellemi és politikai vezetői, akik a legbensőbb nemzeti érdekeit európai szinten érvényre tudnák juttatni, akik meg tudnák menteni a további pusztulástól, a teljes szétszóródástól.

Németh Lászlóban nagyon mély gyökeret vert Adynak az a tragikus fölismerése, hogy "még a Templomot sem építettük fel", hogy nem teremtett a magyarság egy olyan szellemi-erkölcsi erőt, amelyik irányítani tudná a történelem új kihívásai közepette.

Ez a mély nemzeti felelősség ösztönözte őt arra, hogy szinte minden sorával a megoldatlan kérdésekkel való nyílt szembenézésre kényszerítsen. Így kerültek életművének centrumába a magyar élet antinómiai és sorskérdései.

Az antinómia ellentmondás két egymást kölcsönösen kizáró, de logikailag egyenlő meggyőző erővel igazolható tétel között. A sorskérdések pedig olyan problémák, melyek egy-egy egyén vagy közösség létének és boldogulásának legfontosabb kérdései, amelyek megoldása azonban rendkívüli teljesítményeket kívánna.

Azt is tudta Németh László, hogy a sorskérdések megoldásának elemi feltétele az, hogy nyíltan lehessen fölvetni és mérlegelni azokat. Ez a meggyőződés ösztönözte őt arra, hogy egy új magyar reformkor megteremtésének az igényével dolgozzon. Ez motiválta a minőség forradalmának programját.

Meggyőződése volt, hogy csak a kiváló minőség mentheti meg az Európában és saját hazájában is kisebbségbe szorult magyarságot.

⁵²⁰ A zsidóság és a népi-urbánus vita. hamburger Mihály és Várdy Péter beszélgetése Fejtő Ferencsel. Századvég,

1990. 2. sz. 106-140. = Monostori Imre i. m. 940.

⁵²¹ Illyés Gyula: A ravatalnál. In: Monostori Imre i. m. 511.

⁵²² Gellért Oszkár-Kosztolányi Dezső-Osvát Ernő: A Nyugat novellapályázata. In: Monostori Imre i. m. 13.

Az egyre reménytelenebbnek, megoldhatatlanabbnak bizonyuló sorskérdések ösztönözték őt arra, hogy egyre eltökéltebben, egyre türelmetlenebbül keresse a magyar kiúttalanság okait is.

Az irodalmat tekintette a magyarság legfontosabb kifejezőjének. Azonban úgy látta, hogy a magyarul szóló irodalom jelentős része nem a magyar sors kifejezője, nem a magyar sorsból építkezik, nem a magyarság boldogulását keresi. Németh László azokat a magyar fiatalokat akarta szellemi-erkölcsi építkezésre mozgósítani, akiknek "keletkező emberi értékei egyszersmind magyar értékek is". Azt akarta, hogy magyarok "vigyék a hangot a magyarul dalolók hangversenyében".⁵²³

A magyarság legjobb erőit akarta összefogni és kibontakoztatni. Fontos azonban tudnunk és tudatosítanunk, hogy Németh László soha negatív harcot nem folytatott senki ellen. Semmilyen idegen értéket nem akart háttérbe szorítani, hanem pozitív feladatot jelölt ki a magyarság számára. Azt szerette volna elérni a minőség forradalmával, az szellemi-erkölcsi értékek szabad versenyében, hogy Magyarországon a magyar értékek határozzák meg a nemzetet.

Kizárólag a minőség érve alapján.

Semmivel nem akart tehát többet a maga nemzetének, mint amennyi minden nemzetnek elemi joga és érdeke a maga világában.

Törekvése mégis rögtön az antiszemitizmus bélyegét kapta - mindmáig lemoshatatlanul. Maga Németh László ennek kezdetét így élte meg. "Rendkívüli szeretettel méltattam egy zsidó költőt, az értéket tekintettem a legnemesebb származásnak, s erre egy író, aki miatt néhány éve filoszemitának kiáltottak ki, azzal vádol meg, hogy ki akarom lökni a zsidókat a magyar irodalomból. A cikk érvelésére nem tudok mást mondani, mint hogy rosszhiszemű volt."⁵²⁴ A cikk írója, Hatvany Lajos még azt is a szemére vetette Németh Lászlónak, hogy mint Baumgarten-díjas zsidó pénzeket vett fel, pedig szemben állt a zsidó érdekekkel.

Ezután Ignotus egy mondatának torzított idézésével rászabadította Németh Lászlóra a poklot. Ettől kezdve sorra antiszemitának minősítették azok, akik valamilyen okból szembekerültek vele.

A dokumentumok és Monostori Imre értelmező tanulmánya is egyértelműen bizonyítják, hogy ez igaztalan vád.

A gyanúsításokat cáfoló dokumentumok szerzői között sorra ott vannak olyan írók, irodalomtörténészek is, akik az érvelésük elején kinyilvánítják zsidó identitásukat, ezzel is nyomatékosítani kívánják a Németh László elleni vád képtelenségét.

Pap Károly azt mutatja ki, hogy Németh László semmi egyebet nem tett, mint ami minden népnek joga. "Ez minden nép sajátos szellemi kincseinek féltése."⁵²⁵

Kardos László nyugodt lélekkel esküdne meg arra, hogy Németh Lászlótól semmi sincs távolabb, mint hogy "valakit felekezete, nemzete vagy faj miatt gyűlöljön vagy akár csak lenézzen". Meggyőződése szerint Németh László egész lényé fölötte áll az alacsony gyanúsításnak.⁵²⁶

Kardos Pál pedig föltárja a Németh László és Illyés Gyula, sőt az egész fiatal népi író tábor elleni hadjárat okát. Támadóik azért fordulnak ellenük, "mert érzik bennük a demokráciát, az emberiséget, a szabadságot, amit ők mind a maguk privilégiumának szeretnék megtartani."⁵²⁷

⁵²³ Németh László: Faj és irodalom. In: N. L.: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1989. 37.

⁵²⁴ Németh László: Ember és szerep. In: N. L.: Homályból homályba. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1977.

I. 398.

⁵²⁵ Pap Károly: Válasz egy különítményes vallomására. Idézi Monostori i. m. 67.

⁵²⁶ Kardos László: Jegyzetek a Németh-ügyhöz, uo. 69.

⁵²⁷ Kardos Pál: Zsidó válasz. Monostori i.m. 74.

Mindezek a hangok azonban hatástalanok maradtak.

Döbbenetes azoknak a dokumentumoknak a sora, amelyek az egyik legnagyobb magyar szellemet az antiszemitizmus vádjával akarják kiiktatni a magyar kultúrából.

Igaza van Monostori Imrének, amikor e kérdéskört összegezve azt írja, hogy "a Némethet a magyar szellemi élet élő folyamatából kiiktatni igyekvő szélső liberális kör e tárgyban már évek (sőt évtizedek) óta önmagát ismételgeti, ráadásul olyan érvkészletet használ, amelynek a tarthatatlanságát a tudományos elemzések már számos alkalommal kimutatták. A kilencvenes évek végére az *ideológiai indíttatású és tartalmú* Németh László-kritika *kiüresedett* és önmagát ismételgető *holtpontra* jutott."⁵²⁸

Ez persze nem azt jelenti, hogy a kilencvenes évek után elhallgatott volna ez az ellenséges hang. Monostori gyűjteménye is szégyenletesen bő dokumentációját adja az ilyen jellegű mai törekvéseknek is.

Egyeseket még az sem zavar, hogy írásukból a teljes tájékozatlanságunk is kiderül. "Ez a sorozatos *nem ismerés* súlyos hiba. Valamely *állítás* hiteltelenségének legfőbb bizonyítéka."⁵²⁹ Ennek ellenére a centenáriumi írások egyik vonulatát is ezek adták.

Megnyugtató mégis, hogy eme rosszindulatú, lejárató indítékú szövegekkel szemben mindvégig ott vannak azok a tárgyilagos, higgadt, elemző írások, amelyek szemben állnak a rágalmozásokkal. Ezek is jelzik Németh László fogalmazásának egy-egy problematikus vonását, de ítéletükben mindig tárgyilagosak, mert az életmű szellemisége alapján minősítenek, nem pedig kiragadott vagy eltorzított idézetekre hivatkozva. Egyetlen ilyen példára utalok az utóbbi időben megint sokszor tapasztalható ellenségeskedés közepette. Ez pedig a magyarországi zsidókérdésről 2001-ben nagymonográfiát publikáló Gyurgyák János érvekkel alátámasztott összegző véleménye, mely szerint Németh László "nem az együttélés megrontásán, hanem normális mederbe terelésén munkálkodott".⁵³⁰

Monostori Imrének a dokumentumokból kiolvasott megállapítását is érdemes idézem: "Világosan kirajzolódik az az alapvető szabályosság, amely szerint a polgári progresszió liberális-radikális körei (és szellemi műhelyei) a szerveződő népi mozgalom (mint erősödő szellemi és ideológiai-politikai *ellenfél*) visszaszorítása, illetőleg dehonesztálása céljából az antiszemitizmus vádját vették elő, nagyították föl és torzították el."⁵³¹

Németh László magyarság-féltése így minősült és minősül sokak szemében mindmáig jóvátehetetlen bűnnek.

De ugyanígy torzították el politikai érdekből Németh Lászlónak a népi írói mozgalom törekvéseit meghatározó más eszméit is.

Elég itt példaként a népiség értelmezésére vagy a harmadik út koncepciójára utalni.

Hiába fejtette ki Németh László és Illyés Gyula félreérthetetlen világossággal, hogy számukra a nép az egész nemzetet jelenti, a népi irodalom a magyarság egyetemes igényű szellemi önkifejezése. Hiába írta Németh László, hogy számára Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi a példa arra, hogy az irodalom a nép legmélyebb megnyilatkozása.⁵³² A népi irodalom lejáratása, összekeverése a populizmussal mindmáig folyamatos divat a magyar szellemi életben.

A népi irodalom kitüntető értéke, a szociális és nemzeti felelősség egysége is folyamatosan gúny tárgya. A nemzet érdekeit is messzemenően figyelembe vevő magyar radikalizmus a nacionalizmus pecsétjét kapta és kapja.

⁵²⁸ Monostori Imre i. m. 958.

⁵²⁹ Monostori Imre i. m. 962.

⁵³⁰ Idézi Monostori Imre i. m. 838. és 966.

⁵³¹ Monostori Imre uo. 875.

⁵³² Németh László: Népiesség és népiség. In: N. L.: Sorskérdések. 1989. 21.

"Tudomásom szerint sehol másutt nem akadt, aki előállt volna azzal az ötlettel, hogy hazájának a magyarhoz hasonló irodalmi vagy politikai mozgalmát völkischnek titulálja és ezzel a világ előtt lehetetlenné tegye" - állapítja meg Borbándi Gyula.⁵³³

Történelmünk során valamely külső és idegen hatalomra való támaszkodás sohasem segítette elő a nemzeti fejlődést. Ez a történelmi tapasztalat vezette a népi írókat arra, hogy a magyarság saját útját keressék. Ezt a saját utat nevezte Németh László a harmadik útnak. A harmadik út a magyar radikalizmus igénye és programja volt. Ezt hirdette Németh László 1943-ban a második szárszói konferencián elmondott előadásában is. Független, szabad Magyarország igénye ez. Gyakorlati megvalósítására akkor a történelem nem adott lehetőséget, de mint eszmény mégis megmaradt a magyarságban.

Hányféle megítélést kapott Németh László szárszói beszéde és harmadik út koncepciója is!

Gombos Gyula Németh László életének olyan csúcsteljesítményének tartotta a szárszói beszédet, hogy "ha Németh egész életében egyebet nem tett volna, csak ezt, akkor is emberi nagyságával emelkedne ki közülünk".⁵³⁴ Az 1958-as MSZMP-állásfoglalás Németh László főbűnének minősítette a harmadik út koncepcióját. Aztán a rendszerváltás kezdetén három könyv is megjelent róla, tanúsítván azt is, hogy - mint annyi más Németh László-eszme - időről-időre a nemzeti sorsformálás hatékony eszköze tud lenni.

Monostori Imre recepció-gyűjteménye és kiváló recepciótörténete arról tanúskodik, hogy Németh László életműve ma is eleven értéke kultúránknak, naponta szembesülnünk kell és érdemes vele.

Szellemi életünk nagy törésvonalai a Németh László-életmű befogadásán és megítélésében is szemlélhetők.

Bennünket minősít az, hogy hogyan közeledünk ehhez a kivételes nemzeti kincsünkhöz.

Németh László esszéírásának gondolati alaprégei

Monostori Imre könyve

Monostori Imre új könyve még azoknak is meglepetés, akik régóta ismerik és figyelik az ő munkásságát, különösképpen pedig sorra megjelenő Németh László tanulmányait, könyveit. Több évtizedes kutatómunka után most arra vállalkozott, hogy Németh László esszéírói életművének a gondolati alaprégeit tárja föl. Könyvének a rendezőelve „az írói *témavilág* alaprégeinek az egymásutánisága”. Az egyes témák azonban Németh László életművében olykor évtizedekig visszatérnek, módosulnak, kiegészülnek. A témavilág egyes elemeinek a számbavétele ezért történeti vizsgálatot is igényel. A kutatónak mindig az egész életművet kell szemmel tartania. Monostori Imre könyve tehát fölöttébb összetett vállalkozás: Az írói témavilág alaprégeinek a föltárását összekapcsolja e témavilág történeti alakulásának rajzával.

A Németh László-i vállalkozást nagyfokú közösségi felelősségtudat hajtotta, „munkálkodó lényének, szellemi küzdelmeinek, életművének legfőbb törekvése a magyar nemzet belső kohéziójának erősítése, a nemzeti önbecsülés táplálása és a magyarság szellemi színvonalának európai rangra emelése volt”. Ma a nemzeti közömbösség és a nemzeti tudat elképesztő zavarai közepette ellenpélda lehet(ne) az ő életművével való bensőséges szembesülés. Monostori Imre könyve kitűnő kalauz ehhez.

⁵³³ Borbándi Gyula: A népiségkritika nyomorúsága. In: B. Gy.: Népiség és népiek. Püski, 2000. 254.

⁵³⁴ Gombos Gyula: A harmadik út. Püski, 1990. 137.

Jó érzékkel indítja Monostori Imre a Németh László-i gondolati alaprétegek számbavételét az „üdvösségügy” összetett megvilágításával, s annak hangsúlyozásával, hogy ez átfogja Németh László egész életművét. Németh László világképében az egyéni, a nemzeti és az egyetemes emberi üdvösség-harc összekapcsolódása adja meg a személyes emberlét értelmét.

A fiatal Németh Lászlónak korán meggyőződésévé vált az a gondolat, hogy egy kis nép jogát az élethez csak a minőség biztosíthatja. A minőség forradalma így lett Németh László szemléletében a magyarság számára létkérdés. Ez lett a magyarság és európaiság összefonódásának a biztosítója is. Ez a program és hitvallás a Németh László-i kritikai esszéírás legfőbb célja - és értelme.”

Ez a gondolat pedig már közvetlenül vezet át Németh László magyarságeszményének a megfogalmazásához. Ennek legfőbb vonása pedig a magyar *sorsközösség* átélése és az otthonosság a magyar kultúrában.

Németh László szemléletében a harmincas évek végétől a magyarság és európaiság egyensúlyát egyre erőteljesebben váltja fel a magyar nemzeti jellegnek a korábbinál is erőteljesebb hangsúlyozása. Ennek az oka pedig az a veszélytudat, mely abból származik, hogy Németh László a német előretörés idején a magyar szellemiség kisebbségbe szorulását érzékeli a magyarságban. Ez a mély aggodalom ösztönözte őt a magyar jelleg értékeinek védelmére. Monostori Imre elemzése azt is egyértelműen megmutatja, hogy a mély magyar és a híg magyar „nem egymás ellen forduló vagy fordítható értékrend Németh szellemtörténeti helykijelölésében”, hanem jellegbeli különbség megnevezése csupán.

Németh László azt a magyar irodalmat akarta segíteni a maga munkásságával is, amelyik évszázadokon keresztül képes volt a magyar nemzet összetartó, közösség-ragasztó erejeként hatni, de éppen azáltal, hogy európai színvonalú volt. A magyar műhely eszménye tehát nem elválaszt Európától, hanem európai érvényességet kíván biztosítani a magyar jellegnek és a magyar értékeknek.

Németh Lászlónak ez a minőségelvű nemzeti törekvése az idők során sok-sok támadásra, félreértésre, félremagyarázásra is alkalmat adott. Monostori Imre körültekintő és gazdag ismereteken alapuló elemzése megtisztítja a sokszor elátkozott Németh László-i fogalmakat az ellenfelei által rájuk rakott hordalékoktól.

A népi író ugyancsak sokszor rossz hírbe kevert fogalma nem valamiféle szűk látókörű parasztkultusz megnevezése, hanem az európai látókörű magyar író kapja ezt a minősítést Németh Lászlótól, akiben a magyar sors és jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott. A kulcsfogalom az európai látókörű magyar: „Aki se nem „sznob”, se nem „paraszt”. Hanem *nemzeti* érvényű és értékű „népi” író.”

Németh László azt szerette volna, ha a magyar irodalom a magyarság nemzetragasztó ereje maradt volna a huszadik században is, miként korábban az volt. Ehhez elengedhetetlennek tartotta azt, hogy a magyar irodalom a magyar nép önkifejezése legyen. A magyarság trianoni tragédiája azonban fölerősítette benne azt a meggyőződést, hogy a magyar irodalom szellemiségében baj van. Nem képes a magyarság tudatát tisztán tartani. Monostori Imre könyvének nagyon fontos érdeme, hogy ezt a fölöttébb érzékeny és bonyolult problémakört is higgadtan és árnyaltan mutatja be. Németh László a magyar nemzeti tudat zavarodottságától nem az idegenek elleni gyűlölettel próbált megszabadulni, hanem kizárólag a „magunk kiválóságával” akarta őket a helyükre szorítani.

Németh László számára a *Kisebbségben* megírása kikerülhetetlen sorsvállalás, mégpedig „a legélesebben német- és nyilasellenes tett!” volt, „szellemének nincs köze a fajelmélethez vagy bárminemű rasszista reflexhez”. A *Kisebbségben* megjelenése előtti időben senki nem bírálta Németh László mély-magyarság koncepcióját, hiszen addig csak magyarságeszményének pozitív megkülönböztető minősítése volt. „A lavinát éppen a *Kisebbségben* lapjain megjelenő „híg magyar” metafora indította el.” Ezt a metaforát

Monostori Imre is szerencsétlen fogalomnak minősíti. Számba veszi a *Kisebbségben* kritikai visszhangját. Rámutat arra, hogy az egyes értelmezések mennyire az értelmezők szemléletétől függttek, egymással mennyire ellentétes módon ítélték meg annak gondolatait.

Németh László a magyar hagyományokra épülő Magyarország híve volt, Szekfű Gyula dualisztikus állameszményével egy magyar népi-nemzeti értékrendet állított szembe. A germán veszély idején pedig a mélymagyarság kelet-európai kapcsolódási lehetőségeit kutatta.

Monostori Imre könyvében Németh László esszéirői világképének alaprétegei szervesen következnek egymásból. A magyar sorskérdéseket életműve középpontjába állító író gondolkodásának belső rendjét a történelem is motiválta. Időről-időre új körülmények ösztönözték az alapkérdések mérlegelésére is.

Németh Lászlót a harmadik út koncepciója miatt marasztalták el évtizedeken keresztül. Úgy állították be szárszói szereplését, a harmadik út koncepciójának a kifejtését, mintha abban a történelmi pillanatban csak két út, a fasizmus és a kommunizmus között lehetett volna választani, s Németh László ebben a helyzetben kereste volna a kettő közötti harmadik utat. Ezzel szemben Monostori Imre meggyőzően mutatja meg azt, hogy Németh László Szárszón teljesen tisztában volt a háború kimenetelével, a fasizmus vereségével. Az ő harmadik út koncepciója nem a már valamiképpen létező két út mellett jelölhető ki, hanem „fölttük mint a már meglévőkötől minőségileg különböző, szintetikus képzödmény. Hiszen a harmadik út az európai kultúra javával való szimbiózis kísérleti programja Németh Lászlónál.” A harmadik út „a magyar és az európai értékvilág „szerves összefűzése”, szintézise”.

Az, hogy Monostori Imre bensőségesen ismeri és érti Németh László elgondolásait, nem akadályozza meg őt abban, hogy egyes pontokon bírálja is nézeteit. Nem eszményíteni akarja Németh Lászlót, hanem világképének alapgondolataival ismerteti meg az olvasót.

Világosan megmutatja Monostori Imre azt is, hogy a kibontakozás lehetőségének lázas keresése olykor elfedte Németh László elöl „a ténylegesen létező szocialista rendszer súlyos ellentmondásait”.

Németh László eszményeket fölrajzoló, eszményekhez ragaszkodó személyiség volt, különösen érzékeny volt eszményei sérülésére. Ezért érzekelte élete vége felé fölttöbbsébb fájdalomosan a magyar nemzeti kohézió lazulását. Ezért jelezte már a hatvanas években a globalizáció negatív hatását a nemzet összetartozás tudatára, szellemi-erkölcsi kohéziójára.

Monostori Imre kitűnő könyve úgy kalauzol Németh László esszéirői birodalmában, hogy nyilvánvalóvá teszi ennek a minőség forradalma jegyében megalkotott hatalmas életműnek organikus belső rendjét és létérdekű időszerűségét is.

(Kortárs Kiadó, 2005)

Eszmélet - In memoriam József Attila

Amikor az irodalom iránti érdeklödést ezerféle akadály fogja vissza, a Nap Kiadó Domokos Mátyás föszerkesztő irányításával felbecsülhetetlen értékű segítséget ad az irodalomban mégis bízó, azt rendületlenül az emberi létértelmezés nélkülözhetetlen eszközének tekintő olvasóknak. Az *In memoriam* és az *Emlékezet* sorozatban néhány év alatt félszáznál többs huszadik századi magyar klasszikus író kapott méltó bemutatást és értékelést. Nagy segítséget ad ezzel a Nap Kiadó a középiskolai és egyetemi oktatásnak is, hiszen a diákok egy-egy kötetben igen gazdag anyagot kapnak egy-egy íróról.

Az *In memoriam* sorozatban egy-egy illetékes szakember négyszáz nyomtatott lapnyi helyet kap arra, hogy bemutassa egy-egy huszadik századi klasszikusunk világát és

repcióját. A monográfia egyetlen szerző kutatásainak és koncepciójának a foglalata. Egy-egy szerző tanulmánykötete is egyetlen irodalomszemlélet eredményeit tartalmazza. Az *In memoriam* sorozat kötetei ezzel szemben olykor közel száz metszetet tárnak egy-egy alkotóról az olvasók elé. Válogatást adnak az író legfontosabb önértelmezéseiből és a szakirodalom eredményeiből, a recepció alakulástörténetéből egyaránt. A sorozatszerkesztő láthatólag arra törekszik, hogy minél gazdagabb, minél összetettebb képet kapjunk egy-egy alkotó életművéről és annak befogadástörténetéről. A Nap Kiadó Domokos Mátyásnál aligha találhatott volna alkalmasabb embert a sorozatszerkesztői feladatok ellátására. Több évtizedes szerkesztői gyakorlatát, irodalomtörténeti, irodalomkritikusi munkásságát, hatalmas szakmai tudását és bensőséges irodalomszeretetét egyaránt kamatoztatni tudja ebben a két remek könyvsorozatban. Az eddigi kötetek egyértelműen tanúskodnak erről. Azt pedig, hogy milyen önzetlenül és hatékonyan segíti az anyag bőségével küzdő egyes kötet szerkesztők munkáját, magam is tapasztalhattam.

A sok jeles József Attila-kutató közül N. Horváth Béla kapott felkérést tőle az *In memoriam József Attila* kötet összeállítására. Feladata rendkívül nehéz volt, hiszen valóban könyvtárnyi anyagból kellett kiválasztania azokat az írásokat, amelyek az adott terjedelemben méltó módon mutatják be József Attila személyiségét, művészetét és befogadástörténetét egyaránt. Az általa összeállított kötet izgalmas, gazdag és szemléletileg kiegyensúlyozott. Anyagának természetéből és jellegéből következően persze hiányérzet is marad az olvasóban, hiszen a József Attila-értelmezések problematikája annyira gazdag, hogy egyetlen könyv nem tudja azt maradéktalanul érzékeltetni.

Az öt nagy ciklusra tagolt kötetből a pályakép és a recepció alakulástörténete összetetten áll előttünk. Az egyes ciklusok címével jó érzékkel választott versidézetek szolgálnak.

Az első ciklus József Attila személyiségének családi gyökereit és társadalmi motivációit mutatja be. Mindenekelőtt József Attila versbeli és prózai önjellemzéseit olvashatjuk itt. E ciklus jellegét a klasszikus értékű *Curriculum vitae* adja meg. A ciklusban sokrétűen áll előttünk az a kettősség, melyet a *Curriculum vitae* is nyomatékosít: „Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam.” Valóban egy csodagyereknek kellett szembesülnie a méltatlan emberi helyzet összes nyomasztó tényezőjével. Rendkívüli érzékenységet, szeretetvágyát, szeretetéttségét nyomorult helyzete is motiválta. Olyan sérelmek sora érte már kisgyermek korában, melyeket egy kevésbé érzékeny ember is nehezen viselt volna el. A lelenc-sors megpróbáltatásai, megaláztatásai igen mélyen beléje vésődtek. Okkal maradt örök sérelme az is, hogy még a nevétől is megfosztották. Anya-élményének összetettséget, tragikus mélységeit is megvilágítja ez a ciklus Beney Zsuzsa *A két anya* című tanulmányával, mintegy kulcsot is adva anya-verseihez és a női nemmel szembeni ambivalenciájához, valamint örökös menedék-keresésének természetéhez. Makói gimnáziumi tanára, Galamb Ödön már a tizenöt éves költőn észre vette azt a törekvést, amely majd egész költői pályáján látható: mindig újabb és újabb eredményekért küzdött, nem ismételte önmagát, hanem az elért szintről azonnal tovább akart lépni. Mások is észrevették már a makói diákon roppant célratörését, öntudatosságát, tehetségében való biztosságát. Ezzel merőben ütköztek körülményei, hiszen még azt sem volt szabad bevallania, hogy ő Jolán testvére. A kor általa legnagyobb tudott élő költője, Juhász Gyula viszont szívesen végigbeszélgette vele az éjszakát is, örömmel írt előszót a tizenhét éves költő verseihez.

A második ciklus Juhász Gyulának a *Szépség koldusa* kötetéhez írt előszavával kezdődik, egésze pedig a költői pályakezdés első éveiről ad számot. A harmadik ciklus a Medvetánc kötetel bezárólag mutatja be József Attila életét és költészetét, a negyedik a költő halálával záruló pályaszakaszt tárja elénk, az ötödik pedig a halála után róla szóló írásokból ad válogatást. Juhász Gyula Isten kegyelméből való költőnek nevezte őt, s megjósolta, hogy tehetsége „a jövőendő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni”. Ignotus

„gyönyörűszép”-nek minősítette és a Nyugatban közölte *Tiszta szívvel* című versét, amelyik miatt a szegedi egyetemről elbocsátották. Azt is megállapította erről a kis remekműről, hogy az nem születhetett volna meg, ha előtte nincs „népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers”. Már ekkor feltűnik tehát az, hogy József Attila nemcsak a Nyugat költészetének a szintjét sajátította el, hanem tovább ment a népköltészet és az avantgárd ösztönzések hatására, s azokon is túllépve, azok hozományát is hasznosítva formálja költészetének egyéni karakterét.

Költői szintézisének megalkotásához azonban sokféle élményt és ösztönzést hasznosított még József Attila nyugtalanul kereső szelleme. Egy ideig Bécsben tanult és takarításból élt, majd Párizsba ment, ahol rengeteg művészi és ideológiai hatás érte. Mohón szívta magába az új eszméket. Mindent kipróbált. Azt is, amit aztán hamar megtagadott. Rövid időre az anarchisták hatása alá is került. Az irodalomban „aktivisták, szürrealisták, populisták, unanimisták öldökölték egymást” - idézhetjük Hont Ferencet - „A L’Esprit Nouveau körében minden újító irodalmi és művészi irányzatnak akadtak képviselői, kommunisták, neokatolikusok, radikális demokraták, politikaellenesek egymás mellett és egymással szemben.” József Attila ebben a közegben vált kommunistává, politikai meggyőződése távolította el az avantgárdtól. A proletárváltás izgatta, a formai egyszerűséget a közérthetőség érdekében választotta. De ugyanekkor, 1928-29-ben - Tverdota György tanulmánya hívja fel erre a figyelmet - „a politikai ihletnek félelmetes riválisa akadt költészetében: a poésie pure vonzása”. Ez egyszerre szorította háttérbe a közéleti lírát és a szürrealista verset.

Miközben a legizgalmasabb költői kísérletezéseknek vagyunk tanúi az alkotói műhelyben, aközben az élet más színterén is próbára tétetik a költő. A Vágó Márta-szerelm aprólékos rajza ellenpontozza az esztétikai izgalmakat.

Bizonyos, hogy József Attila költészetének a fogadtatását sok esetben gátolta is a költő türelmetlen, gyakran tekintet nélküli magatartása. Egyebek mellett ez is lehetett az oka annak, hogy - miként erre Csoóri Sándor már régen rámutatott - Németh László és Illyés Erdélyi Józsefben és nem József Attilában fedezte fel a magyar költészet Nyugat utáni új irányát. „Nem ítélni, csak sajnálkozni tud az ember, hogy a két világháború közti magyarság két olyan lángelméje, mint ők, a közvetlenül melegítő tűz miatt, épp a legnagyobb tűzrakást nem vették észre.” Érvényes ez a megállapítás Babits Mihályra is. József Attila és Babits konfliktusának a történetét Tverdota György tanulmánya tárja föl, ebből egyértelmű, hogy József Attila költészetének recepcióját „az 1930-as konfliktus mindhalálig hátráltatta”. Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetét N. Horváth Béla tanulmánya mutatja be. Ennek a kapcsolatnak bizonyos elemei valóban görög sorstragédiába illő szembenállást mutatnak, más elemei viszont azt tanúsítják, hogy József Attila gyakran hagyta magát befolyásolni azoktól a barátaitól, akiknek valamiképpen a szívügyük volt a magyar irodalom megosztása. Ehhez szolgált fontos adalékot Kodolányi János visszaemlékezése is. Neki bevallotta József Attila, hogy szívesen tartozna a Válasz köréhez, de nem lehet. Mintha a végzet sodorta volna József Attilát ahhoz, hogy legnagyobb kortársainak jó részével ne tudjon baráti viszonyt ápolni.

Bár József Attila költészetének korabeli visszhangja sok sérelmet okozott a költőnek és a késői olvasókban is sok hiányérzetet kelthet, az is nyilvánvaló, hogy költészetének kivételes értékét már a kortársai fölismerték. A már említett méltatások mellett idézhetünk olyan megállapításokat is, amelyek egy-egy kötete kapcsán egyértelműen kinyilvánították, hogy József Attila „megérkezett a nagy magyar költők sorába”.

N. Horváth Béla összeállítása bőségesen mutatja be a költő munkásmozgalmi munkáját, a kommunista párthoz fűződő kapcsolatait, annak belső problémáit, az őt belülről ért igazságtalan támadásokat is. Életének és életművének ezt a részét egy ideig eléje helyezték klasszikus értékű műveinek is. Később viszont ezek miatt esett kevesebb szó róla. Az tehát

helyénvaló, hogy N. Horváth Béla nem mellőzi ezeket a fontos tényeket, de az a benyomásom, hogy e mozgalmi szövegek némelyike helyett mégis érdemes lett volna a költő klasszikus értékeit bemutató és hangsúlyozó írásokat közölni. Az persze fölöttébb tanulságos, hogy ugyanazt az életművet, ugyanazt a kötetet gyakran ellentétesen ítélik meg a különböző ideológiai állásponton lévő értelmezők.

Ignotus Pál már a *Medvetánc* kötetről írva hangsúlyozta azt, hogy két felejthetetlen nagy vers van a kötetben, az *Óda* és az *Eszmélet*. Mindkettőnek tömör jellemzését is adta. Somlyó György és Nemes Nagy Ágnes későbbi elemzéseik gazdagon továbbviszik ezeknek a remekműveknek az értelmezését. Azt azonban sajnálom, hogy az *Eszmélet* különlegesen gazdag recepciójából másnak már nem jutott hely a kötetben, hiszen ez a különleges kompozíció rendkívül eleven szakmai vitákra is alkalmat adott a legutóbbi időben is. Hasonlóképpen sajnálom, hogy a *Téli éjszaka* elemzésének sem jutott hely a kötetben, pedig ez a remekmű is a legnagyobb József Attila-versek közé tartozik. Somlyó György és Nemes Nagy Ágnes említett esszéi mellé szinte kínálkozott volna Csoóri Sándor nagyszerű *Téli éjszaka* értelmezése. Ez József Attila versét bartóki műnek, a hideg szimfóniájának nevezi: „Nem létező vidék ez, mely mégis létező dolgok és történések színtere. Nem más ez, mint Magyarország.” Csoóri Sándor József Attila-értelmezéseit egyébként is hiányolom az összeállításból. Az ő írásai arra is lehetőséget adtak volna, hogy a kötet erősebb vonásokkal rajzolja meg József Attila költészetének bartóki jellegét. Egyes többször szereplő, kisebb jelentőségű szerzők helyett érdemes lett volna idézni Csoóri Sándornak olyan lényeges meglátását, mint az, hogy József Attila verseiben „legalább tíz életképes irányzat példaversét megtalálja az ember. Olyan példaverseket, amelyek saját költészetébe szervesen beleágyazódnak ugyan, de amelyek mögé külön-külön egyéni életművek is odaképzeltelhetők.” Balogh László József Attila-monográfiájának egy részlete is helyet kaphatott volna a kötetben. Ez a több kiadást megért mű nemzedékeket vezetett be József Attila költői világába. A kései József Attila újraértelmezéséért pedig Németh G. Béla tanulmányai tettek a legtöbbet. Ennek jelzése is hiányzik. Persze, tudom, sok más irodalomtörténész, sőt monográfus is kimaradt a terjedelmi korlátok miatt ebből a könyvből.

A kötet egésze gazdag képet ad József Attiláról. A korai pályaszakasz útkeresései, gyors szemléletmódosulásai után bemutatja a sok elemből táplálkozó feltöltődést, Ady újabb ösztönzését, Bartók, Derkovits művészetének párhuzamát, a freudizmus és bergsonizmus hatását az egyéni látásmód kialakításában. Az említett két elemzés mellett utal szintézis korszak többi egyéni nagy kompozícióira. Majd az utolsó korszak emberi és költői küzdelmeit méri föl árnyaltan, összetetten. Ez utolsó periódusban a nagy gondolati és közéleti versek folytatása mellett fölerősödik a menedék-keresés a szerelemben és az Istenben, majd a könyörtelen számvetés következik a gyakran önmegszólító és időszembesítő kései versekben.

Tverdota György a szublimáció értelmezésével árnyaltan és meggyőzően jellemzi a kései versek esztétikai karakterét. Beney Zsuzsa pedig a Flóra-verseket világítja meg új szempontok szerint midőn rámutat arra, hogy ezekben a versekben a halál elfogadása történik meg. A Flóra-versek nagy részében József Attila „már minden realitáson, az élet minden reményén és várakozásán túl van”.

N. Horváth Béla összeállítása mindvégig együtt vizsgálja a költő életét és életművét. Érthető tehát, hogy részletesen bemutatja a költő halálának körülményeit is. Az utolsó ciklus a közvetlenül József Attila halála után keletkezett írásokból ad válogatást, ezeket egészíti ki Tamás Attilának a költő lírai utóéletéről írt tanulmánya, Juhász Ferenc *Sóhaj* című vallomása és Nagy László immár klasszikussá vált *József Attila!* című verse. Tamás Attila azzal indítja tanulmányát, hogy míg a *Nagyon fáj* kötet „visszhangjának írássá szilárdult megnyilatkozásait egyetlen kézen meg lehetett számolni”, halála után egyetlen év alatt mintegy száz írás foglalkozott József Attilával.

Valóban különös ellentmondás ez, hiszen József Attila egész életében szeretetre, megbecsülésre vágyott, szeretethiányban szenvedett. Akik pedig halála után szóltak róla, valamennyien számot adtak arról is, hogy közvetlen közük volt a költőhöz, akit a magyar költészet legnagyobbjai között tartanak számon. „Rendkívülit adott eddig is. Mindezt a kori, ifjú halál fényében még tisztábban látjuk” - írta Illyés Gyula a Nyugat 1937. decemberi számában. „Nagy költő volt, töredékes műve a magyar irodalom legnagyobbjai közé igyekszik” - vallotta Déry Tibor a Korunkban. „József Attila életében és költészetében megtalálunk minden korszerű és örök csapást, a legkietlenebb proletársorstól az elme összeroskadásának kivédhetetlen rémségéig. Felölel mindenfajta szenvedést, társadalmi és egyéni, gazdasági és szerelmi, tudatost és tudattalant” - írta Bálint György a Pesti Naplóban. Halász Gábor pedig - József Attila összes verseinek megjelenése alkalmából - már elmélyült elemzést ad költői látásmódjáról. Rámutat - József Attila csodálatos önismeretről tanúskodó levelének az idézésével is - arra, hogy költészetében sajátos kivetítés történik, a költő érzékenyen ráésmél azokra a képekre, amelyek a hangulatát igazolhatják. Arra is felhívja a figyelmet, hogy József Attila költészetében sokféle hangszerelés, sokféle látásmód él egymás mellett, különleges gazdagságú az ő poétikai világa. A könnyed játékoságtól a bibliai átokszavakig milyen gazdag a hangskálája. Veres Péter pedig - Dante, Goethe, Tolsztoj, Gorkij példáját is idézve - védelmébe veszi a társadalmi cselekvést vállaló József Attilát, azt hangsúlyozza, hogy fölösleges és igaztalan a művészet és a tendencia szembeállítás, hiszen éppen a legnagyobbak esetében ez ellentét és azonosság együtt. József Attilát olyan művészként értékeli, aki megszenvedte a művészi igény és a közösségi tendencia ellentétét, de nem adta fel egyiket sem. Ezt a megállapítást igazolta később is az irodalomtudomány. Németh G. Béla például azt hangsúlyozta, hogy József Attila nagy közéleti költeményei - *A Dunánál*, *a Hazám*, *a Levegőt!*, *az Ars poetica* - esztétikai értékük tekintetében is a költő legmagasabb szintjén állnak. Tamás Attila tanulmánya azt mutatja ki finom elemzések sorában, hogy a József Attila költészetében formálódott különböző poétikai elemek miként szivódtak föl az 1940-es és 1950-es években indult költőink életművébe, s később pedig közvetettebben kaptak fejlődéstörténeti szerepet költészetünk alakulásában.

E kötet gazdag anyaga azáltal is célba ért, hogy még azt is felidézi bennünk, ami kimaradt belőle.

(Nap Kiadó, 2004)

Dsida Jenő költészete

Láng Gusztáv értekezése

Láng Gusztáv nevét a Kántor Lajossal közösen írt *Romániai magyar irodalom 1944-1970* című könyv tette az egész magyar nyelvterületen ismertté és megbecsültté. Ez az először 1971-ben publikált könyv azóta több kiadásban megjelent, s mindmáig alapmű az erdélyi magyar irodalom és kultúra megismeréséhez. Ez az alapos kutatásokra épített könyv a kezdetektől áttekinti és történetileg rendszerezi az erdélyi magyar irodalmat, számba veszi az irodalom életét, az irodalmi publicisztika, irodalomkritika és irodalomtörténet írás eredményeit, majd az egyes műnemeket tárgyalva megrajzolja minden figyelmet érdemlő alkotó portréját is. Ennél is fontosabb azonban, hogy ez a könyv egyszerre felszámolta az ötvenes-hatvanas ideológiai meghatározottságú irodalomszemléletét, s megalkotta a művészet autonómiáját messzemenően tiszteletben tartó új értékrendet. Az erdélyi magyar irodalom szemléletváltozását hatékonyan segítette az is, hogy ez a könyv hatalmas kritikai visszhangot kapott. Szemléleti értékei a polémia révén is közismertté és elfogadottá váltak.

Láng Gusztávról már ekkor köztudott volt az, hogy elmélyülten foglalkozik a XX. századi magyar költészettel, Adytól Szilágyi Domokosig több jeles magyar költőről írt értékes tanulmányokat. Már ekkor leírták róla azt is, hogy Dsida Jenő költészetével elemző tanulmányaiból egy Dsida-monográfia körvonalai bontakoznak ki. Azóta folyamatosan foglalkozik Dsida Jenő költészetével. Sajtó alá rendezte két kötetét, tanulmányok sorát írta róla, melyekből *A lázadás közjátéka* címmel 1996-ban önálló tanulmánykötetet adott ki. Közben sok egyéb témával foglalkozott. Ezekről három kiváló tanulmánykötetben adott számot. Újabb kutatásainak a transzszilvanizmus vált központi témájává. Kutatásai messzemenően megtisztították a transzszilvanizmus fogalmát a marxista kritika által ráragasztott provincializmus bélyegétől. Az eredeti forrásokig visszanyúlva igazolta a transzszilvanizmus európai horizontú nyitottságát és progresszív jellegét. Láng Gusztávnak a transzszilvanizmusra irányuló kutatásai egy átfogó nagy mű körvonalait rajzolják ki. Ennek eddig publikált részletei már egyértelműen jelzik azt, hogy gazdagon dokumentált koncepciója alapján jelentős életművek kapnak új értelmezési horizontot az erdélyi magyar irodalomban. Áprily Lajosról, Kuncz Aladáról, Dsida Jenőről írt tanulmányai egyértelműen tanúsítják ezt.

S kiváltképp tanúsítja ezt *Dsida Jenő költészete* című értekezése, melynek kiváló szakmai értékei mellett az is külön érdeme, hogy a magyar irodalomtörténet egyik nagy adósságát törlesztette, hiszen Dsida Jenőről eddig nem készült monográfia. Ez pedig azért volt nagy hiány, mert e kiváló költő - a szerencsétlen körülmények összejárásában - Láng Gusztáv monográfiájáig nem kapta meg méltó helyét a magyar irodalom történetében. Életében azért nem kapott elég figyelmet, mert Trianon után a közönség és az irodalomtörténet is azokat a költőket méltányolta jobban, akik szinte publicisztikus közvetlenséggel szóltak a kisebbségi magyarság sorskérdéseiről. A harmincegy esztendő költő halálakor, 1938-ban Weöres Sándor *Dsida Jenő emlékének* című epigrammája nemcsak Dsida költészetét minősítette egyértelmű elismeréssel, hanem értékeinek tudatosítását, megbecsülését és megőrzését is a nemzet erkölcsi minőségének kritériumával kötötte össze, mert féltette különleges értékét a közönytől. Féltésének okát is pontosan megnevezte: egy "porba-lökött" nemzet többnyire képtelen arra, hogy a "tisza dal"-t értékei szerint megbecsülje. Paradox módon később pedig az lett a Dsida-életmű befogadásának az akadálya, amit korábban hiányoltak belőle. 1940. szeptember 15-én a Keleti Újság az addig publikálatlan *Psalmus Hungaricus* közlésével köszöntötte Észak-Erdély visszacsatolását Magyarországhoz. Emiatt a második világháború után sem kaphatott Dsida költészete hiteles értékelést.

Ezeket a közismert tényeket csak azért soroltam föl, hogy világos legyen, miért tartom Láng Gusztáv Dsida-monográfiájának a megjelenését irodalomtörténeti jelentőségű tettnek. Ezt a minősítést pedig természetesen nem a pusztá léte, hanem a minősége alapján adom neki. Láng Gusztáv monográfiája ugyanis kitűnő munka. Több évtizedes elmélyült kutatómunka és kiegyensúlyozott, gazdag elméleti-történeti ismereteket és kiváló irodalmi érzékenységet társító irodalomszemlélet eredménye.

Láng Gusztáv munkája rendkívül alapos filológiai kutatásokra épül. Már az első fejezetében feltűnik az, hogy mindennek utánajárt, ami Dsida Jenő egyéniségének és művészetének a megértéséhez hozzásegítheti. A monográfia tagolása is kitűnő: már eleve jelzi azt, hogy Láng Gusztáv Dsida Jenő életművét az egész magyar irodalom összefüggéseiben szemléli, stílustörténeti és eszmetörténeti szempontokat együtt alkalmazva biztos kézzel helyezi el ezt a különleges életművet a XX. századi magyar irodalom alakulástörténetében. *A Nyugattól az avantgárdig* című nyitó fejezet tüzetesen számba veszi Dsida Jenő életrajzának mindazokat az elemeit, amelyek világszemléletére hatással voltak. Láng Gusztáv kamatoztatni tudja monográfiájában a rendkívül széleskörű irodalomismeretét. Meggyőzően nevezi meg Dsida költészeti mintáit, azt is érzékletesen tárja föl, hogy az Ady-hatás is Reményik Sándor

közvetítésével érvényesült a fiatal Dsida költészetében. Már itt, a zsengek elemzésekor feltűnik Láng Gusztáv kitűnő esztétikai érzékenysége. Például amikor kimutatja, hogy egy-egy korai Dsida versben a XIX. századi tájköltészet kellékei és a modern reflexivitás ütközik egymással. Vagy amikor azt világítja meg, hogy a zsengek eklekticizmusa már előre jelzi a majdani poeta doctus ismeretszomját is. *Az avantgárd vonzásában* című második fejezet is minden részletében hiteles és meggyőző. Itt megmutatkozik Láng Gusztáv már említett transzszilvanizmus kutatásainak az eredménye is. A Dsidához igen közel álló Kuncz Aladárral kapcsolatban megjegyzi, hogy a transzszilvanizmus belső hajtóerejévé kívánta tenni az európaiságot, az egyetemes humánus igényét. Kimutatja, hogy Dsida ezt milyen nagy egyetértéssel veszi át tőle. Nehéz megállni, hogy ne idézzem Láng Gusztáv kitűnő verselemzéseinek finom észrevételeit. A *Hammelni legenda nyomán* című vers értelmezésekor például azt is észreveszi, hogy a megváltástörténetet itt behelyettesítő legenda erdélyi vonatkozású - "Dsida "rejtőző" vagy "titkolt" transzszilvanizmusának első példájaként" (68.). Máskor arra mutat rá, hogy a legenda lebontása a "válság-expresszionizmus tipikus témája" (76.). Elemzi Dsida tervezett, de kiadatlanul maradt kötetét is, hogy biztosan igazítson el a szemléletmódosulás folyamatában: "Ez a kiadatlan kötet tartalmazza az átmenet veseit a *Leselkedő magány* válságlírása és a *Nagycsütörtök* "harmóniateremtő" avantgardizmusa, valamint az ugyanebben a kötetben jelentkező klasszicizáló tendenciák között."(87.) Példaszerű verselemzések győznek meg a monográfia koncepciójának kiérleltességéről, hitelességéről. Láng Gusztáv monográfiájában megnyugtató értelmezés révén kerülnek helyükre azok a versek is, amelyeket a szakirodalom eddig valamiféle rendhagyó jelenségként értelmezett.

Meggyőző az *Új klasszicizmus felé* című fejezet is. Ez is az egész magyar költészet összefüggésében mutatja meg Dsida költészetének változását. Példaszerű verselemzésekkel dokumentálja megállapításait. Azt is például, hogy Dsida ahhoz a költőnemzedékhez tartozik, amelyik "Babits nyomán, de hozzá képest más úton - az avantgárd irányokon keresztül - jut el ennek a költészeteszménynek a vállalásához" (126.). S ugyanilyen finom megfigyelések sorával tanúsítja azt, hogy az új klasszicizmus jegyében született versek idilli világa megbomlik, mert lelepleződik annak illuzórikus volta is. Példaszerűen elemzi és értelmezi Láng Gusztáv Dsida Jenő mítosz és legenda parafrázisait is, így például *Nagycsütörtök* című közismert versét is. De ugyanez érvényes a világhépphordozó nagykompozíciók elemzésére is. A *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* kitűnő elemzése például arra is felhívja a figyelmet, hogy a vers epizódjainak az "önállóságát és példázatértékét növeli, hogy mindegyik egy-egy mitológikus vagy kulturális archetípusra épül" (185.), de korrigálja is az archetípust. A *Psalmus Hungaricus* hasonlóképpen kitűnő elemzése és értelmezése arra is példa, hogy Láng Gusztáv a vers rejtett vonatkozásrendszerét is mindig érzékenyen föltárja, ezzel tágabbra nyitja az értelmezés horizontját.

Hosszan lehetne még dokumentálni Láng Gusztáv könyvének érdemeit, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy ez a monográfia elmélyült eredeti kutatások eredményeinek összegzése.

(opponensi vélemény, kézirat, 2005)

Nagy László vonzáskörében

Jánosi Zoltán könyveiről

Nagy László erkölcsöt és esztétikumot magasrendű egységbe fogó organikus költői univerzuma erőforrásunk lehet az emberlét mai küzdelmeiben. Az antropológusok egybehangzó állítása az, hogy az embert fizikailag is a kultúra teszi alkalmassá az életre, kultúra nélkül életképtelen volna. Emberhez méltó életének pedig az alapja a kultúra. Nagy

Lászlónak az a tragikus felismerés volt talán a legnagyobb ösztönzője, hogy a modern kor végveszélybe jutatta az évezredek során kikristályosodott kultúráját. Hatalmas szellemi és erkölcsi erőket mozgósítva leplezte le a fogyasztói társadalom és a primitív hatalom kultúraellenes amoralitását. Számátalan változatban mutatta meg a nemesebb emberi minőség kiszolgáltatottságát és pusztulását az új barbárság közepette. Ezzel a romlással szembe fordulva teremtette meg bartóki jellegű, az archaikus és a korszerű elemeket egységbe fogó organikus életművét.

Költői vállalkozásának nagyságát az is mutatja, hogy akkor alkotott szerves életművet, amikor a kor kihívásaira legtöbbször úgy válaszoltak, hogy feladták a világ egységben látásának reményét, elfogadták a káoszt, a töredékességet, a rend hiányát, a személyiség világban való helytállásának lehetetlenségét. Sokan állítják azt, hogy az évezredek során felhalmozódott kultúra érvényét veszítette, ma már hatástalan, tehát folytatásra sem érdemes.

Valóban nyomasztó élményként éljük át naponta azt, hogy a kultúra értékeit agresszív hatalmi ideológiák szorítják útfélre. Erre a tényre azonban semmiképpen nem lehet érvényes és korszerű válasz az önfeladás, a világ szellemi kiüresedésének elfogadása. Az, hogy emberként létezni fogunk-e, azon múlik, hogy az éltető kultúrát vissza tudjuk-e helyezni jogaiba. Az évezredek során megteremtett kultúra ugyanis nem veszítette el érvényét, hanem háttérbe szorította azt a modern kor agresszivitása. Az emberiség élete azonban elképzelhetetlen kultúra nélkül. Nincs tehát más választásunk, mint az, hogy a kultúrát életünk meghatározó tényezőjévé emeljük. Ehhez pedig erőforrásul szolgálhat ma is az a magatartás modell, amelyet Nagy László megvalósított. Ennek fontos jegye az, hogy az emberi életakaratot és erkölcsi minőséget a kor ellenkező előjelű kihívásaival szemben is megőrzi és érvényre juttatja.

Jánosi Zoltán rég felismerte Nagy László életművének kivételes értékét és súlyát a modern ember világszemléleti útkeresésében. Tudósi habitusára pedig az jellemző, hogy nagyfokú szakmai alázattal minden értéket számba vesz, amelyet mások létrehoztak. Így tette ezt a Nagy László-szakirodalommal is. Legalább másfél tucat könyv és sok száz esszé, tanulmány szól már Nagy László életművéről. Ebben a gazdag szakirodalomban külön fejezet Jánosi Zoltán munkássága. Ő igen jó érzékkel vette észre már több mint másfél évtizeddel ezelőtt, hogy Nagy László költészetének mitologikussága és líratörténeti háttere a sok-sok szakirodalmi utalás ellenére lényegében föltáratlan terület. A maga kutatásait éppen ezért ezekre a témákra irányította. Témaválasztását szakmailag az is motiválta, hogy a mítosz- és folklórértelmező tudományok szintetizáló művei a nyolcvanas években jelentek meg, s ezek tették lehetővé a mítoszpoétika és folklórtudomány eredményeinek irodalomtudományi hasznosítását. Jánosi Zoltánnak a kilencvenes évek elején publikált Nagy László-tanulmányai már egy érlelődő nagyobb koncepció jegyeit mutatták. 1996-ban pedig megjelent *Nagy László mitologikus költői világa* című könyve, mely új szempontok szerint tárta fel ennek a népi-mitologikus líratípusnak a szemiotikai mélystruktúráit, jelentéstani dimenzióit és szimbolikus összetevőit. Sokrétűen megvilágította azt, hogy az archaikus népi kultúrából táplálkozó világnézetek összetett, egyetemes érvényű és időszerű értelme mutatkozik meg a modern kutatások tükrében is.

Gazdagon föltárta ez a könyv a mitikus karakterű és lényegű művészi gondolkodás- és kifejezésformának a magyar irodalmi előzményeit az ő- és népköltészettől Arany Jánoson, Adyn át a népi költőig, Sinkáig, Erdélyi Józsefig majd József Attiláig, illetve világirodalmi párhuzamait, analógiáit Joyce-től Bulgakovig, Bloktól Yeatsig.

Nemcsak bemutatta a Nagy László-i mitologikus költői világ sajátos jegyeit, hanem föltárta azokat a kapcsolódási pontokat, amelyeken át ez az költészet az egyetemes és magyar líratörténet mítoszokat és a folklórt integráló áramlataiba illeszkedik.

Így helyezte el Nagy László költészetét a huszadik századi egyetemes irodalomtörténet remitologizációs vonulatában. A magyar költészetben pedig a jóval Bartók előtt kezdődő

"bartóki" törekvések betetőzőjeként értelmezte. Az életmű utolsó pályaszakaszának egyik vonulatában a bartóki jellegű remitológizáló költészet kritikáját is érzékelt, míg az életmű másik vonulata megőrizte a remitológizációs elveket.

Már ekkor gazdagon elemezte Nagy László költészetének azt a sajátosságát, hogy - a világirodalom más remitológizációs törekvéseihez hasonlóan - költői világképe többdimenziós: az archaikus mítoszt és folklórt a történeti látásmóddal és a jelen kritikai számbavételével ötvözi. A világirodalomból minden korábbi elemzésnél gazdagabb remitológizációs párhuzamokat vont Nagy László költészete köré. Így állította be őt egyenrangú társként a huszadik századi világirodalom egyik fő vonulatába.

Kutatásainak már ekkor szembetűnő jegye volt az, hogy egyforma érzékenységgel vizsgálta a "remitológizáció" történeti változatait és jelenkori vonatkozásait. Így figyelt föl arra, hogy Nagy László költészete nemcsak fölépíti önmaga archaikus mítosztát, hanem pályájának utolsó szakaszában óriási küzdelmet is vív azzal, kételyeivel ki is kezdi azt. Nemcsak fölépíti a mítoszt, hanem a posztmodern jellegű kor kételyeivel is szembesíti azt. Ebben a kettősségben lesz képes kivételes korítéletre is: egyszerre mutatja meg az eszményt és annak megkérdőjelezését.

Jánosi Zoltán továbbra is Nagy László vonzáskörében maradt. 1997-ben az Unikornis Kiadó *A Magyar Költészet Kincsestára* sorozatában ő adta ki Nagy László válogatott verseit. Majd ő gondozta a Holnap Kiadó 2004-ben megjelentetett reprezentatív kiadványát, Nagy László összegyűjtött verseinek és versfordításainak három kötetét. Közben 2001-ben *Idő és ítélet* címmel gazdag tanulmánygyűjteményt adott ki, melynek első ciklusa tizenegy Nagy László-tanulmányt tartalmaz. 2003-ban, Nagy László halálának huszonötödik évfordulóján pedig a Nagy László Szellemi Öröksége Alapítvány kiadásában *A csodafiu-szarvas*. Alcíme: *Poézis, ember és univerzum László költeményében* címmel különleges könyvecskét szentelt "a negyedszázada hiányzó" költő emlékének. Ez a könyvecske első része *Iránytű Nagy László költészetéhez*. Eszerint Nagy Lászlónak a világlíra új áramaiba illeszkedő költészete már genezisében új irányt jelölt ki azáltal, hogy nem a nyugat-európai divatos mintákhoz kapcsolódott, hanem az archaikus közép-európai kulturális hagyományokhoz.

Rámutat tájékozódásának három nagy körére: a magyar költészeti hagyományra, a világlírából választott mestereire és a népköltészetre. E három forrás ösztönzéseit Nagy László költészete úgy hozza szintézisbe, hogy életművében a személyiség vitális erői, a jobb emberi ügyekért küzdő költői magatartás a nemzeti közösségért érzett felelősség gondját is természetes gesztussal veszi magára. Költői világképében a küzdő emberi magatartás archetipikus erőforrásokat is mozgósít. "Sárkányölő gesztusa mögött tehát a harmonikus emberi élet ideája ragyog."

Értekes meglátása az is Jánosi Zoltánnak, hogy Európa peremvidékein, a civilizációs és történelmi folyamatok törésvonalában hasonló módon bontakoztak ki a folklór mélyről jövő magatartás-üzenetei alapján azok a cselekvő költői magatartások, amelyeket belső társadalmi feszültség éppúgy motivált, mint a nyugattól fenyegetett nemzeti identitás védelmének az igénye.

Tüzetesen tárja föl Jánosi Zoltán könyve a világirodalomban megfigyelhető hasonló törekvéseket is, majd összegzőn megállapítja, hogy Nagy László életműve az ötvenes évek közepétől e kontinensek közt áramló világirodalmi vonulatnak egyik legjelentősebb európai teljesítményévé nő, "a világirodalom ősmítoszokból merítő úgynevezett archaikusan "remitológizáló" áramlatának is az élvonalában halad. Olyan mitológizált poétikai modellt teremt, amely magába ötvözi a társadalmi realitások s a történetiség színtereit is." Sok rétegből épített, organikus költői világa válasz korának "alantasságára, erőszakosságára és kisszerűségére is".

Az archaikus dimenziók révén újította meg a költészet poétikai formáit is. De ezek révén adott példát a cselekvő, emberi sorsot formálni, javítani akaró költői magatartásra is.

Lírai hőse az archaikumból is táplálkozó kollektív tapasztalatot is megtestesít, amikor szembefordul a romlás és pusztítás erőivel, amikor bajvívó költői magatartás eszményi példájává növeszti magát.

Jánosi Zoltán sok-sok példa alapján állapítja meg azt, hogy a legtöbb Nagy László-versben három szemléleti dimenzió található: a mitikus, a történelmi és a jelenkori. Éppen ez az összetettség és szervesség biztosítja azt, hogy költői világa, költői magatartása szemben áll korának a töredékességre, az esetlegesre, a dezorganizációra figyelő lírai látásmódjával. Költői szemléletének organikusságát a törvénykereső szándék és az emberi teljességigény motiválja.

A *Csodafiu-szarvas* ennek a három dimenziós verstípusnak egyik korai remeke. Archaikus szerepvers, melynek honfoglalás kor előtti motívumaiban a XX. századi ember létérzése nyer költői kifejezést.

Jánosi Zoltán könyvének második része ennek a versnek a poétikai világát tárja fel rendkívül tüzetesen, minden apró mozzanatnak nagy figyelmet szentelve. Sok-sok érvet hoz fel emellett, hogy bár Nagy László ezt a versét a *Deres majális* kötet *Az angyal és a kutyák* (1944-1946) ciklusában közölte először az 1946-ban keletkezett versek között, mégis később nyerhette el végleges formáját, mert olyan nagyfokú alkotói tudatosság terméke, amely nem fakadhat csupán az iszkázi környezet folklórmotívumaiból. "Ez a vers jóval meghaladja az előkerült zsengek, sőt az átformált zsengek művészi színvonalát is." Jánosi Zoltán olyan tárgyismereti vonatkozásokat mutat ki a versben, amelyek szerinte nem lehettek meg a zsengek alkotójának a tudatában: "Amit Nagy László átalakító poétikai munkája tesz az iszkázi regösének szarvasával, az már jellegzetesen bartóki gesztus." Igaza van Jánosi Zoltánnak abban, hogy a Nagy László által később végzett javítások, megigazítások annak ellenére jelentős szemléleti gazdagodást hoztak e korai versvilágba, hogy olykor csupán egy-egy szót cserélt ki. Bennem azonban - Jánosi Zoltán sokrétű érvelése ellenére - fölvetődik az a kérdés, hogy ha ez a kis remekmű szemléletileg későbbi fejlemény, akkor vajon miért nem a későbbi versei között publikálta Nagy László, hiszen szemléletének szembetűnő gazdagodását maga is érzékelte és tudatosan érzékeltette is az ötvenes évek közepén. Az átdolgozás mértéke mindaddig nem állapítható meg teljes bizonyossággal, amíg elő nem kerül az eredeti kézirat. A folklór ugyanis tudatosság nélkül is teremtett olyan értékeket, amelyek egyetemes dimenzióját csak a későbbi értelmezések tárhatták föl. Jánosi Zoltán is körültekintően ítélkezik, hiszen motívumértelmezésekből kibontott feltételezésnek minősíti azt a véleményét, hogy ez a vers 1954-1955 körül nyerhette el végleges formáját. Emellett arra is utal, hogy ez a feltételezés sem szakíthatja el ezt a kis verset a költői pályakezdet darabjaitól.

Jánosi Zoltán elemzése meggyőzően tanúsítja azt, hogy Nagy László verse a létezés értelméről bizonyosságot kereső ember történelmi válaszainak rendje szerint épül föl. A vadság korát idéző totemisztikus beavatási rítus szemléletformáira a természetvallások ciklikus égítést-transzcendenciája épül, erre pedig a kereszténység embermegváltó áldozatmítosza. Ezeket a rétegeket az ember történelmi önértelmezési kísérleteiként értelmezi. Érzékletesen és meggyőzően mutatja be azt a szemléleti változást, amelynek során az ősi napfordulós csillagképek a keresztény liturgia elemeivel azonosulnak. Sokrétűen világítja meg e kis vers összegző jellegét, azt, hogy benne Nagy László egész életművére kiható szemléleti elveket és törvényeket fogalmaz meg. Az itt megjelenő archaikus héroszmítosz teljeseedik ki később költészetében. Külön figyelmet érdemel a vers időszerkezetének a feltárása is. Eszerint egyszerre három egymásba fonódó időbeli mozgásirány érvényesül benne: egy lineáris, egy periodikus-ciklikus és egy parabolisztikus. Ezek három időminőséget foglalnak magukba: a történelmi időt, a kozmikus-természeti időt és a személyes időt. Hasonlóképpen összetett a versben megjelenő személyiség is, hiszen egyszerre állat, ősi ember, földművelő és Jézus. A vers tartalmi rétegei pedig a realizisztikus bemutatástól a szimbolikus értelemig emelkedve mutatják be a jobbra törő ember sorsképét. E kis vers

különlegesen összetett és sokrétűen strukturált világa motiválja Jánosi Zoltánnak azt az összegző megállapítását is, hogy Nagy László versvilágának népisége gyökeresen új, nem egyszerűen csak folytatója az előtte járó népi irodalomnak, hanem Nagy László bartóki szintézisének előképe és egyik modell-érvényű korai megvalósulása.

Jánosi Zoltán 2005-ben kiadott könyve, a *fűszál és mindenség - folklór az újabb magyar irodalomban* széleskörűen folytatja és nagy ívűen kitágítja azt a kutatási irányt, amelyet Nagy Lászlóról szóló könyveiben megalapozott. Az az archaikum és a folklór modern irodalmi integrációja kapcsolja össze a tanulmányokat.

A fölébredt Atlantisz (Németh László "bartóki" modellje és a világirodalom) című első tanulmány rögtön jelzi e kutatási irány egyik nagy hozadékát: a világirodalmi analógiák sokaságának a felfedezését a magyar irodalom alakulástörténetének párhuzamaként. Németh László esetében külön jelentősége van annak, hogy a szomszéd népek kultúrájának megismerése alapján - a regionalitás túlbecsülésével és a nyugati kizárólagossággal szemben - fedezi fel a közép-európai identitás kulturális tartalmait. Ezeknek viszont Németh László görögség- és Tolsztoj-élménye ad egyetemes távlatot. Jánosi Zoltán hatalmas ismeretanyag birtokában kíséri nyomon azt a szellemi alakulástörténetet, amelynek során Németh László világképe egyre tágul, s abban a helyi és az egyetemes szerepe organikus egységbe kerül. Maga a "bartóki modell" pedig párhuzamba állítható a világ távoli pontjain, leginkább a latin-amerikai irodalomban megjelenő szemléleti törekvésekkel.

Különleges vállalkozás Jánosi Zoltán másik Németh László-tanulmánya (*Egy Németh László-regény paradigmájához. Az Égető Eszter és a Száz év magány*), mely Németh László és Gabriel García Márquez regénye között fedez fel analógiákat az antropológiai szituáció és a történelem analóg jelrendszerei alapján. Ebben a tanulmányban az irodalomtörténész figyelme már az "embertani tipológiára", az "összemberi látószögre" irányul. Így e nagy művek értelmezése mély emberi vonatkozások sorát tárja fel. Ezek pedig emberszemléleti és poétikai analógiákban nyilatkoznak meg a két regényben. És éppen az analógiák révén kap mély értelmezést mindkét regény, mert ezek egyszerre mutatnak rá a távoli világok hasonló szituációira és hasonló emberi reagálásaira.

Az Illyés Gyula költészetének folklór-inspirációit felmérő tanulmány (*"Fegyvert szereztem: bűv ígéket" - Folklór-áthallások Illyés Gyula költészetében*) a gazdag Illyés-szakirodalmat egészíti ki egy igen tanulságos fejezettel. A mikrofilológiai kutatásokra épített tanulmány meglepően sok folklór-áthallást fedez fel Illyés költészetében, de mindig jó esztétikai érzékkel mutat rá ezeknek az elemeknek az új értelmű felhasználására: Illyés modernségének is új megvilágítást ad ezáltal.

A népköltészet és a folklór szerepe Nagy László esztétikai gondolkodásában című tanulmány példászerűen méri föl az archaikus örökség hatásrendszerét Nagy László költői világképében. Egyszerre mutatja meg a tudatos, mély ismeret és a spontán költői teremtés szintézisét Nagy László költészetében. Nagy László költészetében az archaikus ösztönzés rendkívül sokrétű és gazdag. Az életmű minden rétegét és minden korszakát áthatja, de a költő elevenen kapcsolódik a jelenkor problémáihoz is. A *Fehér Anna harmadik útja (Az újraéledt népballada Nagy László: Testvérek fehérben című költeményében)* arra is szemléletes példa, hogy Jánosi Zoltán irodalomszemléletében harmonikusan segíti egymást az alapos elméleti felkészültség és a történelmi-társadalmi érzékenység. Rámutat arra is, hogy az archaikus ösztönzésű versekkel Nagy László "leleplezően tudja átvilágítani egy teljes kor hatalmi struktúráját és lelkületét". Ennek a szempontnak az érvényességét igazolja a ballada alakulástörténetének az áttekintése is.

Jánosi Zoltán elmélyült kutatásai az általa vizsgált életműveket új értelmezési horizontba állítják. Erre talán a Csoóri-tanulmánya a legjobb példa a kötetben (*Fűszál és Mindenség. Csoóri Sándor hermeneutikai forradalma*). Ez a tanulmány azt bizonyítja, hogy Csoóri Sándor életműve jelentősen megújította a magyarországi hermeneutikai szemléletet.

Ezzel bekapcsolja Csoóri életművét a posztmodern jellegű teoretikusok gondolkörébe is. Csoóri hetvenes évek közepén írt esszéinek a kulturális "peremlét" korszerűségbe nyíló távlatait fölrajzoló gondolataival párhuzamos elméleti magyarázatokat talál a posztmodern elméleti irodalomban. A Csoóri által fölvezetett "új egyetemesség" eszméjét pedig a mai irodalomtudomány egyik legsürgetőbb kihívásának tartja.

A Ratkó József költészetét elemző tanulmányok eddig is mindig utaltak arra, hogy lírájának jellegadó vonása a népköltészet alapos asszimilálása. Ennek a megállapításnak az igazi értelmével azonban eddig adós volt az irodalomtörténet. Jánosi Zoltán tanulmánya (*A drámába szőtt idő. A népballada funkciói Ratkó József verseiben*) most pótolja a Ratkó-irodalom e hiányzó fejezetét. Meggyőzően rajzolja föl azt a folyamatot, melynek során az előbb csak ösztönösen a népköltészethez forduló költő egyre inkább tudatos kutatójává is válik a népi kultúrának. Egyre nyilvánvalóbb a folklór jegyeinek az egyetemes értelme Ratkó költészetében. S egyre nyilvánvalóbb az is, hogy az előbb csak ösztönös tájékozódású költő a bartóki szintézis tudatos megvalósítójává vált.

A Jánosi Zoltán tanulmányaiban kialakított és gyakorolt elemzési módszer használhatónak bizonyul olyan esetekben is, amikor nem közvetlen a folklór-inspiráció. Erre Fejes Endre *Bennszülöttek* című novellájának az elemzése is példa a kötetben (*A hazátlanság mítosza. Gyarmattudat, folklór és identitásvesztés Fejes Endre Bennszülöttek című novellájában*). Ebben az esetben a kitűnően kidolgozott módszer meg is emeli az elemzett novellát.

A kötetet záró Tornai-tanulmány (*Egy arc évezredei. Tornai József és az "új egyetemesség"*) bevezető fejezete megvilágítja Jánosi Zoltán kötetének egyik legfőbb célkitűzését is. Azt hangsúlyozza, hogy a magyar költészetnek az a nagy vonulata, amelyik mind tágulóbb körökben asszimilálta az archaikus-mitologikus-folklór hagyományt, nem elszigetelt jelensége a magyar kultúrának, hanem "egyre több és nyilvánvalóbb esztétikai értékpontra és egyre szélesedő geográfiai terekben érintkezik az egyetemes kultúrával", s ennek "az érintkezési hálózatnak a meghatározó pontjai egyszerre több, egymás mellett élő esztétikai, társadalom- és irodalomelméleti irányzat felől is megjelölhetők". Gazdagon dokumentálja és értelmezi ez a tanulmány Tornai költészetének és elméleti írásainak azokat az elemeit, amelyek az irodalomtudományt is érintő "antropológiai fordulat" egyik kiemelkedő indukálójaként mutatják be őt.

Jánosi Zoltán könyvei körültekintően kialakított koncepció következetes és nagyon alaposan dokumentált megvalósításai. Egész irodalomszemléletünk számára hasznosítható új szempontokat és eredményeket tartalmaznak.

(Jánosi Zoltán: *A csodafü-szarvas - poézis, ember és univerzum Nagy László költeményében*. Nagy László Szellemi Öröksége Alapítvány. Iszkáz, 2003

Jánosi Zoltán: *fűszál és mindenség - folklór és archaikum az újabb magyar irodalomban*. Holnap Kiadó. Budapest, 2005)

Az önazonosság pecsétje

Pécsi Györgyi: Kányádi Sándor

Az irodalmi kánonba a közmegegyezéssel értékesnek elfogadott művek tartoznak. Az ezerkilencszázhatvanas-hetvenes években ez a kánon olyan erős volt, hogy biztosan lehetett tudni, hogy a közmegegyezés szerint kik tartoznak irodalmunk élvonalába. Az utóbbi negyedszázadban ebben a tekintetben nagy változás történt. Ma sok kánon van, de ezek érvénye részleges, többnyire nem is érintkeznek egymással. A kánonalkotók nem fogadják el, sokszor nem is ismerik egymás kánonképző szempontjait.

Így történhet meg az, egyik kánonban például Kányádi Sándornak a neve sem szerepel, a másikban pedig az első, vagy legalábbis az első helyek egyike illeti meg őt a mai magyar költészetben. Magam ez utóbbi csoporthoz tartozom. Kányádi Sándor költészetét már negyedszázaddal ezelőtt írt tanulmányomban irodalmunk élvonalában helyeztem el. 1993-ban, a kisebbségi magyar irodalmakat áttekintő tankönyvben is kiemelt terjedelemben szóltam róla, azóta ennek a tankönyvnek újabb kiadásában is megőriztem ezt a minősítést és arányt. Nem egyedül cselekedtem így, sokan már előttem is ezt tették, sokan velem együtt ezt teszik ma is. A kánon egységesülése azonban Kányádi Sándort illetően is elmaradt.

A posztmodern szemlélet kikezdte az egész irodalmunk együttlításának követelményét. Nagy hangerővel hirdette és hirdeti értékékként az értékbizonytalanságot, erényként a személyiség osztottságát, hogy fel is menti a kánonképzőket az egészszel való törődés felelőssége és hatalmas szellemi munkája alól. Az esztétikai érték organikus összetettségének vizsgálata helyett megelégszik egy-egy szempont mértékül állításával és kizárólagos érvényesítésével. Így aztán olykor egyébként kiemelkedő értékű életművek sem kapnak helyet benne.

Éppen ezért tartom örvendetesnek, hogy a komoly értékeket is semmibe vevő kizárólagossággal szemben higgadt érvelésű, összetett látásmódú, sokféle értékre egyformán érzékeny elemzések kísérik meg azt, hogy Kányádi Sándor költészetét az őt megillető magaslatra emeljék irodalmunkban. Az olvasók ezt rég megtették. Kányádi Sándor a legnépszerűbb magyar költő. Egyberostált versei kivételesen magas példányszámban keltek el. Tankönyveinkből rendre kimaradó versei nagy közönségben élnek, sokaknak szolgálnak nemes szellemi táplálékul. Az értő elemzések ehhez a spontán vonzalomhoz adhatják meg a mély értelmezést, s ezáltal tovább erősíthetik a befogadók esztétikai élvezetét.

A Kányádi Sándor művészetét régóta becsülő irodalomtörténész és tanár számára tiszta öröm az, hogy az utóbbi évben két átfogó, értő elemzés is megjelent erről a különleges költészetről. Tavaly a Kossuth Egyetemi Kiadó *Csokonai Könyvtár* sorozatában jelent meg Kődöböcz Gábor *Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében* című ihletett könyve, az idei könyhétre pedig a Kalligram *Tegnap és ma* című sorozatában adta ki Pécsi Györgyi kitűnő Kányádi-monográfiáját.

Pécsi Györgyi a monográfia első fejezetében remekül exponálja témáját. Már ebben a *Kányádi Sándorról* címet viselő részben nyilvánvalóvá teszi könyvének azt az értékét, amelyik abban mutatkozik meg, hogy nemcsak egy kiváló költőről ad pályaképet, hanem a mai irodalomértelmezéshez is bátran és kritikusan viszonyul. Már itt tág horizontot rajzol föl, szövege csupa meglepetés és csupa evidencia. Provokatívan "önként vállalt provincializmus"-sal jellemzi Kányádit, de ezt a fogalmat nemes tartalommal telíti, hiszen Zbigniew Herberttől kölcsönzi, aki a 17. századi flamand festőkről szólva a legnagyobb művészeket jellemezte ezzel. Már itt kimondja Kányádi Sándorról, hogy a 20. század második felének legjelentősebb erdélyi költői életművét alkotta meg, s ez az életmű az egyetemes magyar irodalomnak is kimagasló értéke. Ezt a magas minősítést a monográfia sok szálon igazolja, miként fölöttébb gazdagon tárja fel azt a különleges sajátosságot is, mely a gazdag hagyomány mozgósításával és a szemléleti frissesség, modern versépítkezés egységével jellemezhető. Már itt rámutat arra, hogy Kányádi Sándor versei telítve vannak az erdélyi magyarság sorskérdéseivel, de ezeknek a versek elsősorban mégis "nyelvi, formai gazdagságukkal, míveségükkel, merész kísérletezésükkel, virtuozitásukkal hívták föl magukra az olvasók figyelmét". Telítve vannak tragikummal, mégis belengi őket "a derű, az ironia, a humor, a játék, a fanyar-vidám anekdotázó kedv, melyek együttesen a költő minden társadalmi, történelmi tapasztalata ellenére is az élet igenlését, az egyetemes létbizalmat erősítik". Ugyanígy hívja föl a figyelmet arra, hogy a bizonytalanság korában Kányádi Sándor költői világképe axiómákra épül: "a közösséghez tartozás axiómájára, az erkölcsi felelősség axiómájára, a világban való otthon-lét axiómájára, majd pedig megerősíti a lét transzcendens fundamentuma axiómájának az igényét

is". Rámutat arra is, hogy amikor sokakban megrendült a népképviselői költészet hitele, akkor Kányádi Sándor visszanyúlt a prédikatori szerephez, amikor a személytelenség és absztrakt tárgyiasság lett az egyedül üdvözítő módszer, akkor Kányádi Sándor "a leíró tárgyiassághoz, szociografikus hűséghez tér vissza". Amikor az irodalom eltávolodik az olvasótól, öncélúan bonyolulttá válik, Kányádi Sándor költészetének megvalósított eszménye a közérthetőség lesz. Költői karaktere tehát csupa kihívó sajátosságot mutat, ha a posztmodern világkép felől közelítünk hozzá, de már itt nyilvánvaló, hogy ennek az eltökéltségnek megvan az aranyfedezete: a személyiség organikus világszemlélete, melyben minden a helyén van vagy a helyére kerül.

Ez az új jelenségekre fölöttébb érzékeny poéta éppen azáltal teremt kimagasló művészi értékű életművet, hogy gazdag hagyománykinccsel, gazdag történelmi tapasztalattal szembesül a jelenkori kihívásokkal. Pécsi Györgyivel ellentétben nem tartom példa nélkülinek azt a pályáivet, melyet Kányádi Sándor költészete kibontakoztatott, hiszen például Nagy László pályáive bizonyos párhuzamba állítható vele, de a bevezető fejezet összegzését hitelesnek és pontosnak tartom: "A 19. században gyökerező líra szinte észrevétlenül válik huszadik századivá, a falusi, paraszti világ európai horizontúvá, egyetemessé; az egyszerű élménylíra bölcséleti, létfilozófiai költészetté".

Pécsi Györgyi monográfiája ezt a pályáivet gazdag életrajzi, történelmi és poétikai ismeretekkel, kiérlelt, határozott irodalomszemlélettel, hitelesen, vonzóan, példászerű szemléleti nyitottsággal és versértő érzékenységgel rajzolja föl.

A Kányádi-életmű egyik motiváló tényezőjeként szemléletesen áll előttünk a monográfiában az erdélyi magyarság történelme, válságos sorsa. Nagyon fontos ez, hiszen Kányádi Sándor költészete nyíltan vállalja a közvetlen élmény fontosságát és tárgyszerűségét is. Történelem és irodalom együttszemlélését igazolja Pécsi Györgyi számára maga az a tény is, hogy az erdélyi magyarság tragikus létveszélyét az irodalom szólaltatta meg leghitelesebben. Az egyes művek elemzésekor is mindig számba veszi a történelmi motiváló tényezőket, de az esztétikai értékelést természetesen nem ezekre alapozza, hanem a művek esztétikai megalkotottságára. Ennek azonban elidegeníthetetlen részének tekinti az eszmei, világnézeti, létfilozófiai aspektusokat is. Elemzése az élmény és megalkotottság, a sors és az esztétikum szétválaszthatatlan egységét mutatják meg. Pécsi Györgyi is annak a létérdekű irodalomszemléletnek a művelője, mely az irodalmat az emberi sors alakításának fontos, semmi mással nem helyettesíthető eszközének tekinti. Monográfiájában Kányádi Sándor költői pályájának poétikai alakulástörténete izgalmas világszemléleti, létfilozófiai emberi alakulástörténet is. Poétikai elemzése igazságtörvényszerű élményként is hatnak ránk, a léttel való szembesülésünk alkalmi is.

Érzékletesen mutatja be Pécsi Györgyi azt a poétikai-világszemléleti folyamatot, melynek során a költő korai ünneplős, sematikus, népi bukolikus versvilága disszonanciákkal telik meg. "Az agitatív, expresszív mozgósítás helyett a látvány és a reflexió finom distanciája már a lélek belső világa felé mozdul, a metaforikus versbeszéd, a zsáner, az erkölcsi példázat pedig a morálisan elkötelezett, hiteles megszólalásra talál rá." Ezt a folyamatot azonban jó ideig gátolja, késlelteti a romániai magyar irodalomban a sematizmus időszakának a hosszúra nyúlása, az erdélyi magyar irodalom elszigeteltsége. Ez az állapot a hatvanas évek közepén hirtelen megváltozik, s a hatvanas évek végére az első Forrás-nemzedék révén a romániai magyar irodalom is szinkronba kerül szemléletileg a nyugat-európai törekvésekkel.

A hatvanas évek második felében integrálja Kányádi költészete a modernista irányzatok eredményeit, ez a költői beszédmód radikális átalakulásához vezetett ekkor. Kányádi Sándor azonban nem ezen az úton ment tovább, hanem mintegy visszafordul a maga nemzeti hagyományaihoz, de ezentúl már nyitott marad a modern törekvések iránt is, beépíti költészetébe az újra felfedezett avantgárd több verstechnikai eredményét. Mindezzel párhuzamosan költészete erőteljesen intellektualizálódik, gondolati jellegűvé válik, de

megőrzi beszédmódjának spontán természetességét is. Olyan összetett költői világképet alakít ki, mely szélsőségektől mentesen szintézisbe képes hozni a sokféle alkotóelemet és sokféle hagyományt. A hatvanas évek második felében kipróbál minden új törekvést a neoavantgárd szóbontástól a személytelen líráig, de mindezek csak célszerűen hasznosított színező elemek lesznek nemzeti felelősségérzéstől áthatott érett költészetében, melynek minden során rajta van a személyesség pecsétje és a személyiség minden körülmények között vállalt önazonossága. Hiába sokallják egyesek e költői személyiség következetességét, biztonságát. Alapügyeibe Kányádi Sándor nem engedi be a kételyt. Alapelvei kikezdetlenek. Érett költészete mégsem válik egyneművé vagy egyhangúvá, hiszen axiómáit gazdag és sokrétű ellenálláson vezeti át. Jellegzetes tájverseinek első nagy szintézise, a *Fától fáig* című remekmű így növekedett "a költő személyes lét- és sorsösszegző nagy poémájává", "egyetemes igényű létfilozófiai költeménnyé". Érdemes hosszabban idézni Pécsi Györgyi kitűnő elemzését, melyben azt mutatja meg, hogy a felnőttben hogyan él tovább a gyermek, a egykori feladat hogyan válik benne küldetéssé: "A keresést bizalom, hit, elkeseredettség és hitetlenség folyamatosan változó hullámmása, önerősítés és kétségbeesés, harag és engesztelő belátás kíséri. Egymásba montírozódik a népmesei indíttatás és a krisztusi, majd a fausti út, s mindez együttesen az élet és a cselekvés végső értelmének metafizikai bizonytalanságával társul. Mert ami kezdetben kényszer volt, abból küldetés, erkölcsi felismerés, majd belső szükségyszerűség lett, végül pedig ontologikus belátássá változott." A *Fától fáig* elemzése csak egyike a sok kínálkozó példának. Pécsi Györgyi több Kányádi-versről kinyilvánítja azt a véleményét, hogy azok a magyar líra legértékesebb darabjai közé tartoznak. Kitűnő elemzései sorra igazolják is ezt a magas minősítést. Így emeli ki teljes joggal a *Szürkület* kötetből a felépítésében az avantgárd montázstechnikát hasznosító két reprezentatív kompozíciót, a *Fekete piros* és a *Halottak napja Bécsben* címűeket, majd a későbbi termésből a *Sörény és koponya* végleges, 2002-ben befejezett változatát, aztán *A folyók közt* című szonettfüzért és a *Valaki jár a fák hegyén* című létfilozófiai költeményt. Elemzései az adott terjedelemben mintaszerűek, együtt van bennük az érzékletes fölelevenítés és az összetett esztétikai-gondolati föltárás. Pécsi Györgyi a részletek fölött pontosan egybelátja az egyes köteteket és az egész Kányádi-költészetet is. A *Szürkület*-kötet költői üzenetét így fedezi fel a szülőföld szeretetének éthoszában és mítoszában, s így minősíti a *Sörény és koponya* című kötetet "egy megérthetetlenül brutális hatalom kegyetlenséggel agonizáló végóráiból küldött, megrázó, döbbenetes üzenet"-nek, mely "rendkívül gazdag, virtuóz formakultúrában, nyelvi, formai sokféleségben jelenik meg". A köteteknél is nagyobb egységeket nézve pedig joggal állapítja meg, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek Kányádi-versei, -könyvei elsősorban az erdélyiségre, a kisebbségi léthelyzetre, a kiszolgáltatottságra, félelemre utaltak. Az 1997-es gyűjteményes kötet, a *Valaki jár a fák hegyén* új verseivel és új viszonyítási pontjaival viszont "hirtelen laza kontúrú transzcendens dimenzióba emeli - az egész életművet. S ezzel úgy koronázta meg költészetét, hogy a kisebbségi sorson túl az egyetemes emberi kérdésekre is választ ad. Sőt, eme válasz ismeretében válik megérthetőbbé és beláthatóbbá a költő ún. eredendő konzervativizmusa is." Mindez a hangsúlyáttolás éppen akkor történik meg Kányádi Sándor költészetében, amikor a politikai rendszerváltással a közvetlen közéletiség bizonyos mértékig természetszerűleg háttérbe szorulhatott. A költő közéleti szerepének gyakorlatibb részét átvehette a politizálás. Ez természetszerűleg teszi lehetővé azt, hogy e költészet lelkibb dimenziói kapjanak nagyobb hangsúlyt. Ezt a létértelmező, transzcendencia-igényt fogalmazó költészetet motiválja az is, hogy a költő életkorilag is az őszikék korszakába érkezett, természetes belső szükségévé vált a végső kérdésekkel való emberi számvetés. Ezt a problémakört is kitűnően világítja meg Pécsi Györgyi monográfiája midőn rámutat arra, hogy a dilemma itt nem egyszerűen az Isten létének vagy nem létének az ismeretelméleti kérdése, hanem az embert megtartó, de az emberiség tudatában megrendült keresztény kultúra értéke a tét. Ez iránt a megtartó érték iránti szükség, igény hozza vissza Kányádi Sándor költészetében

az egyént és közösséget éltető szimbólumokat "és végül az éltető, erőt adó szimbólumokhoz mintegy visszahozza az Istent is". Ilyen értelemben tekinti a *Valaki jár a fák hegyén* című remekművet az Istent elrejtőzöttségében is megtaláló versnek, a kegyelem versének.

A *Felemás őszi versek* című utolsó kötet remek értelmezése és jellemzése azt is megmutatja, hogy Kányádi Sándor költői világgépe ekkor már a *Valaki jár a fák hegyén* költői tapasztalatának birtokában méri a világot. Szinte szabadon engedti verseiben a játékos-ironikus, önironikus szemléletet, szabadon engedti költői fantáziáját, de mind e mögött ott van a személyiség mindent egybeelátó ereje. Ott van világlátásának biztonsága, önmaga vállalásának éthosza. Ez képesíti olyan egész életművét összegző szintézis-versre, mint a *Sörény és koponya* végleges változata, mely Pécsi Györgyi véleménye szerint "a magyar irodalom legjelentősebb létfilozófiai költeményei közé magasodik, végsummázatában is leginkább a kései, tragikus Vörösmarty-versek mellé". A hatalmas költői erő a reménytelenséggel is szembenéző bátorságában nyilatkozik itt meg, nem pedig a megtalált vigaszban. Pécsi Györgyi azonban jól tudja, hogy a művészetben "az átok az aggodalom hangja, a világ elveszejtése a világ jobbik felének megmentő féltése". Monográfiája kitűnő kalauz Kányádi Sándor költészetéhez.

(Kalligram, 2003)

Elveszett utak

Csoóri Sándor esszéi

Csoóri Sándorban pályakezdése óta különleges nemzeti felelősségtudat él. Életkora előrehaladtával és a magyar történelem "rendszerváltozásnak" mondható fordulatóval ez az író felelősségtudat nem csökkent, hanem még tovább erősödött benne. Korábban egy elnyomó politikai rendszerrel, a kommunista diktatúrával szállt szembe a közösségi felelősségvállalás nagy magyar alakjainak ezredvégi utódaként. Biztos érzéssel és szinte vakmerő eltökéltséggel képviselte évtizedeken keresztül a nemzeti szuverenitás veszélyeztetett, kilakoltatott, lehetetlenné tett értékeit: a szétdarabolt nemzet szellemi egységét, az ellenforradalomra minősített forradalom tisztaságát és kultúránk nemzeti jellegét. A rendszerváltozás óta a külső kényszerítő körülmények részben megszűntek, az ország, sőt a nemzet is közvetlenebbül felelős önmagáért, hiszen nem lehet már a külső, nagyhatalmi erőszakra hárítani a bajok forrását. Mégis elmaradt a nemzeti felszabadulás, elmaradt a nemzeti közösség értékeinek kibontakoztatása, elmaradt az elnyomatástól megszabadult nemzet szellemi, lelki, erkölcsi, anyagi újjászületése. Ez a nyomasztó élmény szólítja ma folyamatos történelmi cselekvésre a felelősség terhétől szabadulni nem tudó írókat.

Esszéinek a költői látásmód és a távlatos gondolkodás, az életszerű elevenség, a személyes élmények hitele és a mindig jobb minőségre törekvő, egyénért és nemzeti közösségért egyaránt felelős alkotói magatartás egysége a jellegadó vonásuk. Az Adyra, Németh Lászlóra, Illyésre emlékeztető nemzeti felelősségtudatának eredménye az, hogy esszéi a legkülönbözőbb tárgykörökből és alkalmi feladatokból mindig a nemzet mai legfontosabb létkérdéseire jutnak el. Erkölcsi világgépében ugyanis az egyén és a közösség boldogulása szétválaszthatatlanul összetartozik. Az egyén nem tud kiszakadni egyszemélyes boldogságba, önfeledt játékba, szórakozásba, amikor naponta tapasztalja nemzeti közösségének fizikai, erkölcsi, szellemi romlását.

Csoóri Sándor azonban - nagy mesteréhez, Illyés Gyulához hasonlóan - a bajok számbavételétől különleges vitális, morális és gondolati erejével mindig eljut a változtatás, a nemzeti fölegyenesedés, kibontakozás, boldogulás lehetőségének felkutatásáig.

Számára erőforrás minden baj: minél nagyobb a gond, annál sürgetőbb szükség megoldásának, megszüntetésének a terve.

A tények számbavétele és a velük szemben felnövő változtatási szándék közötti feszültség esszéinek egyik varázsa. Ő sohasem tárja szét tehetetlenül a kezét, sohasem reked meg a lemondásban, hanem mindig cselekszik és cselekvésre ösztönöz. Az esszékből sugárzó cselekvésre ösztönző szellemi-erkölcsi energia ennek a könyvnek a különleges személyiség- és közössépedagógiai értéke. Az olvasót nemcsak a tények felismerésében, tudatosításában részesíti, hanem társul hívja azok megváltoztatásához is.

A rendszerváltozás előtti időszakban az volt az egyik fő törekvése, hogy miként lehetne a diktatúra helyett demokráciát teremteni Magyarországon. Azonban már a rendszerváltozás első pillanataiban figyelmeztetett arra, hogy a demokrácia alapfeltétele volna a nemzet szellemi-erkölcsi felkészültsége a szabad életformára, különben több kára lehet a demokráciának, mint haszna.

Az értelmiségi hivatás babitsi modelljét követve az egyedi jelenségeket mindig egyetemes távlatban vizsgálja, a jelenséget elvezeti ahhoz az elvhez, amelyik működteti azt. Az egyedi tényeket egyetemes törvények, egyetemes tapasztalatok mérlegére teszi, de mindig megőrzi életszerű szemléletességüket, elevenségüket, közvetlen élményszerűségüket is.

Történelmi tapasztalatként tanúsítja azt, hogy a nemzetnek a mostani új helyzetében fel kell mérnie önmagát, meg kell erősítenie önazonosságát, tisztáznia kell mibenlétét és céljait, törekvéseit, különben vesztese lesz a huszonegyedik századnak is.

Fájdalmas tapasztalata az, hogy a rendszerváltás után a demokrácia gyakorlata és a nemzet érdeke nem tudott egyesülni. Hiába volt évtizedeken keresztül a magyar ellenzéki szabadságtörekvések célja a demokrácia, az a szabadságban nem a nemzet érdekei szerint működik, mert a nemzet és a demokrácia viszonyában nem érvényesül a természetes erkölcsi hierarchia.

Az újdonsült demokráciában ugyanolyan jogot és lehetőséget kaptak az ezerkilencszázötvenhatos forradalom és szabadságharc szovjet fegyverekre támaszkodó meggyalázói, mint a forradalom mártírjai és eszméinek továbbvivői. Ugyanolyan jogot és lehetőséget kaptak a szadista bírók, mint áldozataik, ugyanúgy szavaznak a besúgók, mint a besúgottak.

A pártpolitizálás gyors kényszerében elmulasztotta a nemzet az erkölcsi-szellemi megtisztulást, egységesülést, a múlt bevallását. Erkölcsi megtisztulás, fölegyenesedés helyett olyan kaotikus állapot keletkezett a nemzet morális életében, amelyikben a kommunistákból pillanatok alatt kapitalisták lettek, a kommunisták gyűlölöiből pedig szövetségeseik.

A rendszerváltozás elvileg az ezerkilencszázötvenhatos forradalom eszméinek a megvalósítását jelentené, gyakorlatilag azonban semmiféle morális elmarasztalást nem vált ki az ország lakóinak nagy részéből az, hogy valaki a forradalom elleni diktatúra eszközembere volt.

Az ország lakóinak egyik fele számára evidencia az, hogy a magyarságra erőszakolt szovjet rendszer kiszolgálása súlyos erkölcsi vétség volt, amelyet legalább meg kellene bánni. A másik rész azonban legyint ezekre az erkölcsi szempontokra. Nem is ismer ilyeneket. Évtizedeken keresztül szolgálta és erősítette a diktatúrát. Ma is nosztalgiát érez azok iránt az előnyök iránt, melyeket a szolgálataért kapott, s melyek jelentős részét változatlanul élvez ma is - a diktatúrával elvileg merőben ellentétes elvek szerint működő demokráciában.

Csoóri Sándor a kezdeteitől fogva "hamisnak és elégtelennek" érezte "újszülött demokráciánkat", mert abban nem a nemzet, hanem a hatalom természetének az ismerői érvényesülnek.

A politika kisajátította az életet, kiiktatta belőle a szellem, a kultúra egyetemes emberi mértékét, kiiktatta belőle az erkölcsi szempontokat. Mindent alárendelt a pillanatnyi hatalmi érdeknek.

Az erkölcsnek ez a semmibevétele súlyos hiba, hiszen "Magyarországot történelme során eddig mindig az erkölcsi erő mentette meg. Még a fizikai leveretéseinket is, amelyekbe

saját bűneinken kívül mások bűnei is belejátszottak, egyedül az erkölcsi győzelem katartikus tudatával tudtuk csak folyamatosan kiegyensúlyozni. Így történt ez a Rákóczi-szabadságharc leveretésétől kezdve az 1849-es bukáson át Trianonig, 1956-ig és tovább" (*Szárszó ma újra kérdez*).

Mostani helyzetünkben azonban a "társadalmi tudathasadás" csak gyűlölködést hoz, erkölcsi erőt nem.

Csoóri Sándor esszéi sokféle módon bizonyítják, hogy egy országot nemcsak gazdaságilag kell kormányozni, hanem szellemileg, erkölcsileg is. Ennek az erkölcsi kormányzásnak pedig a kultúra, a műveltség lehetne a leghatékonyabb eszköze, "az emberiség nagy műveiből és tetteiből felénk áradó lelki varázs".

A kultúra alapfeltétele a nemzet életének: "Rendet, elfogadható, jó légkört bármelyik országban csakis a szellem teremthet. Egészen pontosan olyan hatalom, amely az ország történelmének és kultúrájának legjobb hajlamaira tud ráhangolódni" (*Szárszó ma újra kérdez*).

Az irodalom a valóságnak nemcsak a felületét ragadja meg, miként az újságok és a televíziók pergő hírei, hanem föltárja, megmutatja annak "esszenciális eszméjé"-t is.

Történelmünk bőségesen kínálja számunkra a nemzet szellemi-erkölcsi képviselőit vállaló nagy példákat Zrínyitől, Széchenyitől, Petőfitől Illyésig.

Jelenkori szellemi életünkkel azonban fölöttébb elégedetlen Csoóri Sándor. Eszményi mérték számára a két világháború közötti magyar irodalom, amelyik az ország lesújtott állapota ellenére másfél évtized alatt a magyar szellemi élet második reformkorát teremtette meg a minőség és nemzeti felelősség jegyében.

Korábbi könyveiben számtalan példát mutatott arra, hogy az irodalomban fölvetett gondolatok mindig szót kértek maguknak a politikában, az ország irányításában is. A magyar irodalom alkotói stílusát megszületésétől egészen 1990 tavaszáig a sorsértelmezés, a "történelmi érzékből fakadó veszélytudat, a hamleti monologizálás" jellemezte.

Korábban, ellenzéki íróként neki is sikerült a nemzet legfontosabb kérdéseire ráirányítani az ország figyelmét. Mert volt irodalmi élet, amelyik a gondolatoknak teret adott, azokat forgatta, mérlegelte, tovább vitte.

Évtizedeken keresztül érezte maga is az irodalom értelmét és jelentőségét az egyének és a nemzeti közösség önismeretének és öntudatának alakításában. Ezért oly fájdalmas tapasztalata most az, hogy a 1990 után a szellemi életet a partvonalon kívülre szorította a politika. "Mint egy mennyezetről lezuhant csillár, darabjaira esett szét irodalmunk. Azt persze látom, hogy termékenységben, divatokban, változatokban hihetetlenül gazdag, de hogy ennek a gazdagságnak milyen értéke, súlya, kiterjedése van, nem érzékelem" (*Mennyezetről lezuhant csillár*).

Az irodalom a hangos politizálás közepette nem tudja a maga semmivel sem helyettesíthető, semmivel sem pótolható értékeit a társadalomalakító tényezőivé tenni, mert elvesztette jelentőségét a társadalom tudatában.

Ennek a pozícióvesztésnek számtalan lehetséges okát veszi számba Csoóri Sándor. Nyomatékkal utal magának az irodalomnak a felelősségére is, mert azt érzékeli, hogy irodalmunk jelentős része pillanatnyi divatokat követ, minden komoly gondot játékkal, humorral, iróniával helyettesít, lemond a valósággal való alkotói küzdelemről, szembesülésről.

Nem a kísérletezés, nem a játék, nem a humor és az irónia ellen szól ő. Jól tudja, hogy az irodalomban önmagában minden eszköz semleges. Értéke, súlya attól függ, hogy mire használják. Csupán azt a mindent helyettesítő állandó "röhögés"-t minősíti károsnak, amelyiknek a nihilizmus az alapja.

Rámutat arra is, hogy az időszerű társadalmi problémáktól való tudatos elzárkózás is ellenkezik az irodalom eredendő létmódjával, hiszen "csak az válhat időtlenné, s ezzel folyamatosan jelen idejűvé", ami egykor "húsbavágóan időszerű volt". Az irodalomtól a

valósággal való küzdelmet várja, a semmi mással nem helyettesíthető létföltárást. Az irodalom semmit nem veszített el a föladataiból az új körülmények között sem.

Azért szólítja Csoóri Sándor írói felelősségre társait, mert történelmi tapasztalat táplálja benne azt a meggyőződést, hogy a "magyar közéletet, mint igazi drámát két főszereplőssé kell újra tennünk", a politikának és a szellemi életnek együtt kell a nemzetért felelősséget vállalnia. "Nemzetpolitika ugyanis elképzelhetetlen egy nép eredendő tehetsége nélkül, amely a kultúrájában fejeződik ki legtisztábban" (*Szárszó ma újra kérdez*). Erre a felelősségre akarja újra képessé tenni irodalmunkat. Ezért vallja - Dosztojevszkij, Ady, Valéry, Németh László, Sartre, Camus, Márai példájára is utalva -, hogy az irodalomnak a legsúlyosabb kérdésekről is beszélnie kell. Még akkor is, ha az író tisztázás helyett támadásokban részesül miként azt a maga személyes tapasztalata is mutatta a Nappali Hold című naplójegyzetei esetében.

Meggyőződése, hogy "az igazi irodalom mindig ellenállás, mindig összeesküvés a kor botrányai, bűnei, kicsinyessége ellen". Ezért minősíti "tetszetős téveszmé"-nek azt a vélekedést, mely szerint "a magyar irodalomnak századokon át komoly tehertétele volt a közéletiség, a politikai és a nemzeti gondok képviselője" (*Egy Hitel-est bevezetője*). Számára példák sokasága bizonyítja ennek az ellenkezőjét, azt, hogy a közösségi felelősség esztétikai értelemben is nagy kihívás lehet az igazi tehetség számára.

Illyés Gyula régóta egyik ösztönző példaképe Csoóri Sándornak. Esszék sorát írta róla már korábban is. Most az Illyés centenárium is alkalmat adott neki arra, hogy könyvének egyik ciklusát teljes egészében Illyésnek szentelje. Már az Illyés-év kezdetén Németh László Adyról írt szavait fordította Illyésre: "Egy költő műve azzal, hogy befejezte, nem kész. Nemzete szellemében kell elkészülnie." Ez az elkészülés lezárhatatlan folyamat, a nemzeti kultúra örök, tehát ma is időszerű feladata. Csoóri Sándor nemzeti felelősségtudattól áthatott irodalmi esszéinek lényeges sajátossága az is, hogy őt mindig az érdeklő leginkább egy-egy íróból, ami hasznosítható a nemzet mostani dolgaiban. Ez a hasznosíthatóság persze fölöttébb gazdag értéktartományokra vonatkozik az ő esetében: Kosztolányi éppúgy példa erre számára, mint Márai. Az ő megvilágításában Illyés életműve a legidőszerűbb előkészítés a nemzet szellemi, érzelmi újjáteremtésére irányuló törekvéshez, a határon túli magyarság szellemi-lelki integrációjához. A nemrég megnyílt Terror Házát az *Egy mondat a zsarnokságról* megtestesülésének nevezi, de még a Széchenyi-tervben is felfedezi az illyési szellemiség ösztönző hatását. Korábban már utalt arra, Illyés minden időszakban megírta a maga és a nemzete nagy versét. Most az illyési életmű és magatartás sok-sok értékét állítja példaként a nemzet elé. Korábban is többször mutatott rá Illyés megoldáskereső tárgyilagosságának értékére. Most újabb emlékezetes vonásokkal gazdagítja ezt a képet is. Illyés *Magyarok* című művét Ady publicisztikája és Németh László esszéi mellett a nemzeti önismeret "mindmáig legfontosabb breviáriuma"-nak minősíti, melynek különleges értékét az író személyessége, hiteles önmaga vállalása is szavatolja: "Illyés minden hamleti kérdésünket önmagával szembesíti. Kendőzetlen alanyává válik egész múltunknak, kultúránknak, reményünknek és reménytelenségünknek" (*Az első kör*).

Ez a személyes részvétel a világ dolgaiban Csoóri esszéinek is fontos vonása, hitelesítő pecsétje.

Illyés humorát is különleges értéként elemzi, a szellem erejét látja benne, Karinthyével összevetve pedig rámutat Illyés humorának élményszerű közvetlenségére és ítélkező bátorságára. Illyés nyelvének különleges értékeit többször számba vette már. Eredetiségét most azzal emeli ki, hogy "a nyelvünkben rejtő világosság legnagyobb erőforrásait ő tárta föl." Példaadó szemléleti tágasságát, értékővő nemzeti felelősségét az minősíti, hogy Illyés Széchenyi és Kossuth különböző igazságai között nem választ, hanem "megkísérli magába olvasztani mindkettőjét, s egységbe forrasztásukkal új távlatot adni a sorsnak" (*Hatalmas nagy korszakban életem*).

Az illyési életmű sok-sok időszerű vonását emeli új fénybe Csoóri Sándor ebben a kötetében is. Ezek közül különösen a határon túli magyarság sorskérdései kapnak nagy szerepet. Csoóri Sándor továbbviszi az illyési programot: a sokágú síp összehangolását, a magyarság szellemi egységének a megteremtését. A tárgyilagos szembenézés itt is nyomasztó tényeket vehet számba. Sütő András *Erdélyi változatlanóságok* című könyvéről szólva írja, hogy "Sütő könyvének hatszáz-valahány oldala egyetlen, hangkihagyás nélküli zolai kiáltás az erdélyi magyarság nyolcvan esztendeje tartó megtörése ellen" (*Az utolsó remény*). Sütő szavaival is nyomatékosítja azt a tapasztalatát, hogy a romániai magyar kisebbség etnikai megsemmisítéséről az új hatalom sem mondott le, ez a megsemmisítési folyamat ma is zajlik. Sütő András három könyvét (*Heródes napjai*, *Szemet szóért*, *Erdélyi változatlanóságok*) lírai indíttatásuk ellenére Szoltsenyicin Gulág-beszámolóí mellé helyezi.

A kisebbségi magyarság változatlan kiszolgáltatottsága és fogyatkozása indítja arra, hogy a kisebbségi autonómiákért küzdjön minden lehetséges eszközzel. Sokoldalúan indokolja meg a kisebbségi autonómiák szükségességét. A kisebbségek számára a legtökéletesebb demokrácia sem jelentene megoldást, mivel "örökös kisebbségi sorsban az örökös vesztesekhez tartoznának továbbra is" (*Az utolsó remény*). A kisebbségek megmaradásának egyetlen lehetőségét a területi és kulturális autonómia jelenthetné. Az ugyanis elkerülhetetlenül magába foglalna a többségi nemzet lakói közül is sokakat, s ez tény biztosíthatná a kölcsönösséget.

A közép-kelet európai rendszerváltozás mérlege a magyar nemzet szempontjából tragikus hiányt jelez. A magyarság trianoni szétदारabolása, elszakított részeinek méltatlan sorsa ma is eleven valóság, miközben a Trianonban kényszerházasságra ítélt nemzetek sorra megszerezték autonómiájukat. Arra persze nem gondoltak, hogy a hozzájuk csatolt magyarságnak autonómiát adjanak. "A Csehszlovákiából könnyedén kivált és könnyedén autonómmá vált Szlovákia történelmi méltányosságából is valamiféle autonómiát adhatott volna a felvidéki magyarságnak, hogy otthonosabban érezhesse magát az új országban. Ehelyett épp az ellenkezőjét cselekedte. Trianon szellemét követve: belső szétदारabolással újabb veszedelmet szabadított a felvidéki magyarokra, hogy kisebbségi helyzetük még hátrányosabb legyen" (*A demokrácia háborúja*).

A kisebbségi magyarság rendszerváltozás utáni helyzete messzemenően igazolja Csoóri Sándornak azt a megállapítását, hogy "a szükséges igazságoknak és érveknek eddig csak egy töredéke hangzott el, pedig abból kellett volna kiindulnunk, hogy Trianon Európa történetében nem befejezett múlt, nem befejezett történet, hanem folyamatos" (*Évfordulók ünnepe Pápán*).

Csoóri Sándor - korábbi munkásságának szerves folytatásaként - a rendszerváltozás időszakában is minden tőle telhetőt megtett és megtesz azért, hogy a szétagolt magyar nemzet szellemi egysége, összetartozás tudata megerősödjék. Azért állt ki a kedvezménytörvény mellett érveléssel és aláírásgyűjtéssel is, mert az "egy rettenetes történelmi igazságtalanságra keresett megoldást" (*A demokrácia háborúja*). Ezért háborodik föl a státustörvény hamis alkuvá degradálása miatt.

A "magyar-magyar integráció"-nak a megteremtése áll régóta esszéírói munkásságának a centrumában is. A magyar nemzet sorsáért érzett felelősség ösztönzi éles bírálatra politikusaink nemzeti közömbösségének, felelőtlenségének láttán. Ezért fogalmaz élesen, ezért nevezi meg név szerint is a nemzeti felelőtlenségük és közömbösségük miatt államférfinak alkalmatlan politikusokat.

A nemzeti kisebbségek sorsáért érzett felelőssége magasrendű humanizmusának a megnyilatkozása. Nincs számára semmiféle elfogadható érv amelle, hogy - a bármely nemzethez tartozó - emberek ne élhessenek egyforma értékű életet. Márpedig vitathatatlan tapasztalata az, hogy a kisebbségi sorsban élő magyarság - a gátlástalanul tovább élő többségi nacionalizmus miatt - szülőföldjén másod- vagy harmadrendű ember, nem élhet teljes életet.

"Vajon hogy egyeztethető össze ez a csonka lét az európai eszméssel, például az egyenrangúsággal?" - kérdezi (*Az irodalom lármafája*).

Magyarországnak az európai integrációja során alapvető kötelessége az, hogy az európai jogrendhez ragaszkodjék, hogy az Európai Unió révén megszerezze a kisebbségi magyarság számára is a teljes emberi lét esélyét, a többségi nemzet tagjaival azonos jogokat, melyek egyedüli biztosítéka csak az autonómia lehet.

Nem új dolgot követel ezzel Csoóri Sándor, hanem csupán a trianoni békeszerződés ígéreteinek a megvalósítását - több mint nyolcvan év után legalább. A kisebbségi kiszolgáltatottság iránti érzéketlenség példaként idézi Mitterand elnököt, aki 1982-ben Illyés Gyula előtt mocskos ügynek nevezte Trianont, három hónappal későbbi nyilatkozatában azonban azt is hozzátette ehhez a megállapításához, hogy ha most hatálytalanítanák, az is mocskos ügy lenne. Ez ellen a szülőköröség ellen érvel keserű felháborodással Csoóri Sándor: "Hiszen ha Trianon ellenpontjaként új megoldást emlegetett, ki kellett volna mondani az egyetlen lehetséges jóvátétel elvét: az autonómiáét, amely egyébként az 1920-as békeszerződés kisebbségi mellékletében erkölcsi és politikai feltételként szerepelt" (*Trianoni serpenyő*).

Csoóri Sándor könyvében *Az utolsó esély* címet viseli az a ciklus, amelyikben leggazdagabban érvel a kisebbségi autonómiák és a magyar-magyar integráció mellett. Az elveszett utakat ellenpontozza az utolsó reménnyel. A bánatot a föladdattal.

Katartikus könyv *Az elveszett utak*: tragikus nemzeti láttelel és fölemelő, cselekvésre ösztönző terv - az utolsó remény jegyében.

(Nap Kiadó, 2003)

Tizenhét kő a parton

Csoóri Sándor újabb esszékötete

Csoóri Sándor Széchenyi, Ady és Németh László nemzeti felelősségtudatának a mai örököse. Olyan súlyos veszélyben látja a magyar nemzetet, hogy szinte minden pillanatát áthatja a megmentésére irányuló szándék. Bármilyen témát tárgyal, pillanatok alatt természetesen kapcsolja azt a magyar nemzeti sorskérdésekhez, múltunk, jelenünk és jövőnk megoldatlan problémáihoz.

Szokolczay Lajos készítette a Magyar Napló számára azt az életinterjút Csoóri Sándorral, amelyik a Magyar Napló kiadásában - versekkel és fényképekkel együtt - *Nekünk ilyen sors adatott* címmel önálló könyvként is megjelent. Ez az összegző interjú nyitja Csoóri Sándor új esszékötetét.

Az életinterjú Csoóri Sándor nemzeti felelősségtudatának és közösségi érdekű folyamatos cselekvésének sokrétű megvilágítása. A posztmodern szétesettség- és töredékesség-kultusz idején mutat meg összetetten egy olyan organikus személyiséget, akinek van ereje és bátorsága elfogadni és megítélni az új idők kihívásait. Példát ad arra, hogy lehetetlen körülményeink közepette is van tétje és értelme az egyén közösségi cselekvésének. Olyan belső erőtartalékokkal rendelkezik a maga életútja tapasztalataiból is, hogy legmélyebbre taszított állapotából is képes fölállni, megújulni és tovább cselekedni.

A kiindulópontja Zámoly. Szemléleti tágassággal, történelmi és jelenkori események egymásba kötésével mutatja be szülőfaluját. Nemcsak a magyar századok elevenednek meg az Árpád-kori templom körül, hanem a falu nevének népetimológiájáról is kifejti, hogy „a naiv mítosz rejtett igazságát”, a tetteinkkel való elszámolás erkölcsi kötelességét ma is fontosnak tartja.

A szülőfalu a történelemmel és a paraszti magatartás-kultúrával egyszerre ismertette meg a gyermek Csoóri Sándort. Tizenkét éves korában - csodával határos módon, a népi írók által elindított falusi tehetségmentő mozgalom segítségével - bejutott a pápai Református Kollégiumba. Ott a kiváló művész tanár, A. Tóth Sándor kinyitotta előtte a világot „a semmiből egyenesen a XX. századi művészet közepébe” emelte őt. Megismertette vele a művészi teremtés erejét. Megmutatta neki azt, hogy a festményen „az üvöltő száj nem egy emberé, hanem egy önmagából kifordult korszaké”.

Nagyot fordult vele a világ. A történelem is segített neki ebben: „Az idill eltűnt, s megjelent helyén az apokalipszis.” Megmutatja azt a magatartás-értéket is, amelyet szüleitől kapott. Édesapja háborús élménye éppúgy örök erőforrás lett számára, mint a kollégiumi diáksapka jelvénye az eperfával és az 1531-es évszámmal. Mert mindegyik mögött a személyiségek tisztessége és sorssal szembenező magatartása elevenedett meg. Az 1531-es évszám földézi benne a Kollégium 450. évfordulóját, 1981-et is, amikor az ünnepségen nem mondhatta el beszédét, mert abban végzetes tévedésnek és bűnnek minősítette a nagy múltú iskola 1952-es államosítását. „Azért volt megbocsáthatatlan bűn, mert ahogy egy nemzetnek szüksége van nagy egyéniségekre: Széchenyikre, Adyokra, Kodályokra, ugyanúgy szüksége van olyan iskola-egyénségekre, mint amilyen a debreceni, a sárospataki, a pápai kollégium volt. A 450. év egyenesen azt sugallja, hogy az iskolát újra vissza kell adni a református egyháznak.” Az 1981-ben letiltott eretnek gondolat néhány évvel később valóra vált. Egy példa ez a sok-sok közül arra, hogy Csoóri Sándor magányos lázadóként előtte járt a történelemnek.

A második világháború külön „dantei fejezete” az ő életének. Ennek a kegyetlen élményeivel is magyarázza azt, hogy a háború után maga is az új világ hőseiben kezdett hinni. Egy korai versében Rákosi nevét is leírta, „mert a nagy hitetők után” maga is hitt benne. Ezt bűnként azóta is számtalanszor szemére hányták és szemére hányják ma is - többnyire olyanok, akiket soha nem tett próbára a történelem. Csoóri Sándor árnyaltan megvilágítja fiatalkori küzdelmeit. Amikor 1952 végén, féléves tüdőszanatóriumi kezelés után hazatért Zámolyra, s megtudta, milyen szörnyűségek történetek a falu életében, az elsők között szállt szembe azokkal, akikben korábban hitt. Petőfi verseivel lázított a Rákosi-rendszer ellen. Ezeket a verseit azonban hiába küldte el a folyóiratok szerkesztőinek, fenyegető levelek kíséretében kapta vissza valamennyit. Csak Nagy Imre 1953-as kormányprogramja után jelenhettek meg.

Gazdagon dokumentálja azt a küzdelmet, amelyet az első felismeréseitől kezdve következetesen folytatott a Rákosi-rendszer ellen. Ezeknek a cselekedeteinek a felidézésével nem dicsőséget akar szerezni magának, hanem azt szeretné elérni, hogy a részizagságok helyett a teljes igazságot ismerjék azok, akik kárörömmel emlegetik Rákosi-versét.

Azért vitte el a szülőfalujába Zelk Zoltánt és Benjámint Lászlót, hogy ezek a Kossuth-díjas kommunista írók a saját szemükkel lássák az ország valóságos állapotát. Remek atmoszférateremtő erővel mutatja be Zelk és Benjámint zámolyi élményeit és reagálásait. Megállapítja, hogy ezek az élmények „nagyban hatottak az Írószövetség 1956 előtti magára eszmélésére. És a Petőfi-köri viták szellemére.”

Élményszerűen idézi fel az 1956-os forradalom eseményeit is. Saját tapasztalatai alapján leplezi le a forradalomra szórt hazugságokat, rágalmakat.

Az életút eseményeit követve korábban már beszámolt arról, hogy Petőfi után milyen elemi erővel hatott rá József Attila költészete. Most, az 1956-ra emlékezve jelenti ki azt, hogy Juhász Ferenc és Nagy László költői nyelve is a forradalom előkészítője volt azáltal, hogy „maga volt a mindenséget benyargaló szabadság. Atomrobbantás a képzelet világában.”

Illyés Gyuláról és Veres Péterről is többször vallott már írásaiban. Itt most néhány közvetlen, személyes élményével idézi meg őket, mint reá mindig figyelő idősebb társait. Ez alkalmat ad neki arra is, hogy leleplezze az akkori irodalompolitika nemzedékeket

szembeállítani akaró manővereit. Illyést azzal jellemzi, hogy „Petőfi forradalmiságát össze tudta kötni lélekben Széchenyi tenni akarásával”. A gondolatot a nemzet sorskérdéseiig vezeti Csoóri Sándor: „A magyar történelem ismeretében azt kell látnunk, hogy a forradalmár Petőfire ugyanúgy szükségünk volt, mint Széchenyire. A skizofrén módra megszakadt történelmünkben kellene most is, kellett volna már régen olyan történelmet teremtenünk, amelyben ezek a végletek föloldódnak.”

Illyés nyitottsága olyan modellt számára, amely egybe tudja fogni a bartóki és kodályi magatartást. „Mind a kettőre szükség van. arra is, aki morális megfontolásból úgy cselekszik, mint Bartók, de arra is, aki, mint Kodály, őrzi az otthont, a hazát.”

„Németh László nyelvben, gondolkodásban ugyanolyan forradalmat csinált, mint Ady a költészetben.” Nagyon fontos gondolata ez Csoóri Sándornak, hiszen az irodalom mai hatáscsökkenésének egyik okát is megvilágítja, amikor arról értekezik, hogy a száraz nyelv hatástalan, erőtlen. A nagy esszéíróknak - Illyésnek, Némethnek, Cs. Szabónak - éppen abban mutatkozott meg a közösségformáló erejük, hogy metaforáikban „egy pillanat alatt megelevenedett a gondolat, a sors, a történelem, a magyar szellemi élet egy-egy korszaka”.

Csoóri Sándor esszéírói művészetének is ebben a távoli képzeteket evidenciaszerűen összekapcsoló erőben van a varázsa. Össze tudja egyeztetni a legkülönbélebb értékeket. Illyés és Németh László szellemi vonzaskörében élve is különleges érzékenységgel fogadja be azt a József Attila-i szemléletet, mely iránt nagy elődei - különféle okok következtében - nem voltak eléggé fogékonyak. Ő a XX. századi ember egzisztenciális léthelyzetének egyedülálló kifejezést látja József Attila életművében.

Csoóri Sándor szemléletében az igazi értékek nem szemben állnak, hanem kiegészítik egymást. Ez a szemléleti nyitottság vezette őt a hatvanas években a Belvárosi Asztaltársaságba, melynek létrejöttét utólag is kegyelmi pillanatnak tartja. Azt tekinti a Belvárosi Asztaltársaság nagy értékének, hogy egymástól erősen különböző módon gondolkozó és vélekedő értelmiségiek cseréltek ott eszméket és tapasztalatokat. „A magyar szellemi életnek ekkor sikerült néhány évre megszüntetnie a népi és urbánus ellentétet. És ennek nemcsak esztétikai hatása volt, hanem politikai is. Ha nem lett volna Belvárosi, a kétféle ellenzék, szabad demokraták és nemzetiek, sose szervezik meg közösen a történelmi jelentőségű monori találkozót.”

A kétféle ellenzék között a módszerekben és a politizálás stílusában volt különbség. A szabad demokraták „kihívóan vállalták a földalatti politikai harcot”. A nemzeti ellenzék ezzel szemben - a magyar irodalom többszázados hagyományát folytatva - a nemzetért való nyílt kiállást választotta. Csoóri Sándor a nemzeti ellenzéknek volt meghatározó egyénisége. Az ellenzékiség e két fő iránya a rendszerváltozásig egymást erősítette. „Ezért lett országos esemény egy-egy írószövetségi közgyűlés, egy-egy írói szilencium ügye.” Az élőszt nem lehetett cenzúrázni. Így érték el, hogy az Írószövetség 1981-es közgyűlésén megtörtént „az első szabad demokratikus választás, amelyre Magyarországon addig még nem volt példa”.

Csoóri Sándor aláírta a Charta 77-et. Azt is fontosnak tartotta, de abban a civil kurázi megnyilatkozása volt a fontos, az „írószövetségi választás háttérben pedig egy egész országot érintő intézményes forma elfogadása”. Ezért folytatott évtizedes küzdelmet az első nyilvános ellenzéki lap, a Hítel megjelentetéséért is. Folyamatos szabadságharca oly sokszálú, hogy bármely elemét emeljük ki, rögtön hiányérzetünk támad más részek említetlenül hagyása miatt.

Amikor itt a politikai nyilvánosság megteremtéséért való küzdelmét említem, legalább utalnom kell arra, hogy ezzel párhuzamosan ugyanezért a célért más terepeken is korszakalkotó munkát végzett. Például a népi kultúra új értelmezésével, az új egyetemesség eszme kidolgozásával, történetiszemléletünk és jelenkori önszemléletünk megújításával, a magyar filmművészet nemzeti felelősségtudatának fölébresztésével.

Életművének külön fejezete a kisebbségi magyarság védelmében végzett munkája, mely a magyar nemzeti integráció legfontosabb világszemléleti megalapozása volt, s melynek legfontosabb látható eredménye a mozaik-nemzetet egybefogó Duna Televízió létrehozása lett.

Eme világszemléleti és politikai szabadságharcokat állandó egzisztenciális veszélyeztetettség közepette vívta, de erőforrása lehetett az, hogy az irodalomnak hitele, becsülete és hatása volt. Az írók legjobbjaiban - irányzati hovatartozástól függetlenül - eltökélten élt a rendszerváltoztatás igénye.

Az interjú újabb nagy fejezete a rendszerváltozás immár közel két évtizedének a mérlegelése. 1990 előtt Csoóri Sándort szinte emberfeletti erővel és önmegsokszorozó képességgel telítette az értelmes küzdelem, a változtatás igénye, a szellem fontosságába vetett hit és bizalom.

A rendszerváltozásban viszont az első pillanattól kezdve alapvető hibákat észlelt. Ezeket azonnal szóvá is tette, de a minden szellemi meggondolást háttérbe szorító hatalmi törekvések kiiktatták a nemzeti szemléletformálásból a szellem ajánlásait.

Csoóri Sándornak a rendszerváltozás első pillanatától meggyőződése volt, hogy először meg kell teremteni a nemzet egységét, alkotmányozó nemzetgyűlést kell tartani, csak utána lehet a többpártrendszer létrehozni. Ehelyett az 1990-es választások után rögtön a legfontosabb demokratikus törekvések megsértését tapasztalta az MDF és SZDSZ közötti paktumban, melyről az MDF elnökségi tagjaként is csak utólag szerzett tudomást. A paktumkötést azonnal súlyos vétségnek minősítette, mert a demokrácia kezdetén „a hatalom megszerzésének demokrácián kívüli” előjogára való törekvést ismerte fel benne. Ítélete akkor is, utólag is egyértelmű és súlyos erről: „Szerintem ezzel a kikényszerített egyezkedéssel bukott meg a magyar demokrácia. A magyar nép hat pártot választott be a parlamentbe, és még el se kezdődött a munka, már ketten külön útra indultak.”

Csoóri Sándor mindig cselekvő részese és kritikus megítélője nemzeti közössége életének, sorsának. Életinterjúja ezért korunk értelmezése és megítélése is.

Élete legnagyobb eseményének az 1956-os forradalmat tartja. Ahhoz fogható csak gyalázatban és botrányban élt meg azóta - vallja. Ilyen gyalázat és botrány számára 2004. december 5-e. „Mindent el tudtam volna képzelni, csak azt nem, hogy Trianon egyik szörnyű örökségét a mai Magyarország népe hagyja minden kényszer nélkül jóvá. Közönyből, tudatlanságból, romlottságból.”

A keserűséget, csalódást azonban mindig megpróbálja pozitív cselekvő erővé emelni. A népszavazás másnapján már azon munkálkodott, hogy miképpen lehetne a megtévesztettségből, ostobaságból saját felelősségére és méltóságára ébreszteni a nemzetet.

Azért fogalmaz sokszor élesen, hogy leleplezze a csalásokat, ámtításokat. Nagy programot tűzött maga és a magyar irodalom elé a tehetetlen tétovaság idején: az irodalomnak újra a nemzet legfontosabb kérdéseivel kell szembenéznie, mert ha „egy nemzet szellemi élete, tájékozódó képessége elromlik, a nemzet elsorvad”. Az irodalomnak a legfontosabb közösségi kérdések, problémák fölrazó, öntudatra ébresztő fölvetésével, megtárgyalásával vissza kell szereznie becsületét a közösség tudatában.

Nem tud belenyugodni abba, hogy az emberek többsége megelégszik a fogyasztói társadalom eszményeket kiiktató vegetációjával. Életinterjújának színes világát a cselekvő történelmi jelenlét, az élet pozitív alakításának az igénye fogja egységbe.

Az életinterjú múltra tekintő része szemléletesen mutatja be Csoóri közösségi felelősségtudatának, belső küldetésének motívumait és gyökérzetét, a jelen problémákkal foglalkozó fejezetei pedig mai sokrétű szellemi-politikai gondjainak és cselekvésének a összefoglaló jelzései.

Az esszékötet az életinterjú összegző megállapításainak gazdag szellemi háttérét tárja föl közel négyszáz lapon. Fő problémakörei nem újak Csoóri Sándor életművében, írásaiban

sokszor találkoztunk már velük, de megoldatlanságuk és a mi időnk újabb kihívásai égetően aktuálissá teszik ezeket a kérdéseket. Sziszüphoszi kövek ezek, amelyeket rég el kellett volna takarítani a nemzet boldogulásának útjából, de ezek makacsul visszagurultak oda, s ma is akadályozzák az egyén és a nemzeti közösség boldogulását egyaránt.

Csoóri Sándor esszéi azt kutatják, hogy mi okozza a szabad Magyarország katasztrofális lelki-szellemi állapotát, életakarátának látványos csökkenését. Mi az oka annak, hogy a rendszerváltozást a közösség nagyobb része csődként éli meg a szabadságban?

Sokszor visszatérő gondolata Csoóri Sándornak az, hogy a magyarság mai végzetesen rossz állapotát az okozza, hogy az életünkben a szellem helyét a politika foglalta el, annak pedig egyetlen célja a hatalom megszerzése és birtoklása. Sok-sok példával igazolja azt, hogy a magyar létről, a magyar sorsról történelmünk során „a legizzóbb híreket” az irodalomtól kaptuk. Németh Lászlóval együtt vallja azt, hogy az irodalom minden időben előtte járt a politikának. Történelmünk abszurditásaival szemben is a szellem régiójában kaptunk védelmet. Már a tizenhatodik században gyakorolni kezdtük ezt. „Hazát és nemzetet megőrizni csakis a szellem világában lehetett. Három ország, egy haza jelszóval.” Berzsenyi *A magyarokhoz* című versének megállapításait idézve kérdezi: „Voltak-e ezeknél fontosabb információk a korban?” Majd rámutat arra, hogy a magyar költészet a XIX. és XX. században tele van ilyen létre utaló információkkal. „A költészet nemcsak a közösségi lét, hanem a teljes földi és kozmikus lét kifejezésének az eszköze is.”

Sok-sok példát mutat meg arra, hogy egy-egy mű új világot nyitott ki számunkra, új létszemléletet adott, új dimenziókba helyezte világszemléletünket. Klasszikus irodalmunk legjavát idézheti döntő bizonyítékkul arra, hogy az irodalom előtt nincs tiltott terület, a politikai változásokat is legtöbbször az irodalom érzékeny létszemlélete készítette elő.

A népi kultúrának a modern világszemléletben is nélkülözhetetlen értékéről külön kötetben is kiadott esszék, tanulmányok sorát írta Csoóri Sándor. Meggyőződése, hogy a hagyományörző falusi-paraszti közösségek felbomlása után a népi kultúra értékeit az értelmiségnek kell a nemzetben továbbvinnie, mert „a népi kultúra ma már nem egyik vagy másik társadalmi rétegé, hanem az egész nemzeté”. Bartók és Kodály példájára hivatkozik, akik 1906-ban közösen adták ki a *Magyar népdal* című kötetet, melyhez közösen írtak előszót is. Ebből idéz egy kulcsmondatot: „A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dalok közelebb férközzenek a szívéhez.” Csoóri *Visszanéztem félutamról* címmel külön kötetben is kiadott esszéivel ezt a munkát folytatta az új idő kihívásaira válaszolva. Bartóki-kodályi modellről beszél, mert „mindketten a magyar népzene szelleméből kiindulva jutottak el egy új, modern klasszikus világzenéig”.

Az anyanyelv különleges szerepe a nemzeti kultúrában Csoóri esszéiben is hangsúlyosan és motívumszerűen jelenik meg. Magyarságszemléletének egyik legfontosabb forrása Ady. Azonban régóta tudatosítja azt is, hogy Kosztolányi az Adytól kapott „irodalmi író” minősítést a magyar nyelv megújításával és naggyá emelésével törölte le magáról. Úgy kiművelte ezt a nyelvet, hogy „világegyeteme, európai hazája a magyar nyelv lett”.

Merész, de önmagát rögtön vitathatatlanná avató párhuzammal kapcsolja össze Illyés Gyula zsarnokság elleni versét Sütő András nyelvteremtő munkájával: „Ahogy Illyés Gyula megírta az *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, amelyhez foghatót nem írt senki, se Magyarországon, se Közép-Európában, se másutt, Sütő András Illyéshez méltó rangon, magát a magyar nyelvet tette alkalmassá arra, hogy a földtől az égig érő tilalmak ellenére fájdalmainkat, haragunkat, apokaliptikus sérelmeinket elmondhassuk.”

És ezzel ismét Csoóri Sándor történelmi cselekvésének egy újabb területéhez érkeztünk. Ez pedig a határon túli magyarság emberhez méltó életéért való, több évtized óta tartó folyamatos küzdelem. Köteteket kitevő fejezet ez Csoóri Sándor életművében. A kommunista diktatúra idején elsősorban emiatt minősítették őt nacionalistának. Tapasztalnia

kell a legutóbbi időkben is azt, hogy a rendszerváltozás sem oldotta meg a kisebbségi magyarság alapvető emberi jogainak a biztosítását sem. „A trianoni döntés óta nyolcvanhat év telt el. Ennyi idő alatt enyhülnie kellett volna a tragédiának. De csak romlott. Látványosan, mint akit élve nyúznak. Erdélyben először 1954-ben voltam. Az utcán mindenütt inkább magyar szót lehetett hallani s nem román. Ma fordított a helyzet. Akkor, '54-ben Kolozsváron 80-90 magyar író élt s tizennyolc-húsz román. Mára ez is a visszájára fordult. Tizennyolc-húsz magyar író él és száz román” - írta 2006-ban. Arra is emlékeztet, hogy Erdélyben a betelepült szászok II. András magyar királytól kiváltságlevelet kaptak. „Mai fogalommal élve autonómiát. Ez a kiérlelt autonómiáktól eltérő kezdetleges autonómia olyan önállóságot adott a szászoknak, hogy a magyarok és a székelyek mellett harmadik nemzetként tekinthettek önmagukra. Ez az Európában példátlanul mondható kiváltság érvényes volt hétszáz esztendőn át! És most, amikor a Székelyföld kér, sőt követel magának autonómiát, a művelt Európa fülében vatta van, s ahelyett, hogy büszke volna korai teljesítményére, úgy viselkedik, mint aki a temetőbe csak napozni jár ki s emlékezni nem.”

Hasonló képtelenséget kénytelen számba venni Csehszlovákia szétválásakor. A felvidéki magyarokat 1920-ban és 1947-ben nemzetközi szerződések kötötték Csehszlovákiához. „Ezek a szerződések 1992-ig sérthetetlenek voltak. De a két állam szétválásával érvényüket veszítették. Ha nincs Csehszlovákia, nincsenek csehszlovákiai kisebbségek sem. Se németek, se magyarok, se mások.” Most tehát „meg lehetne állapodni abban, hogy a szlovákok és a csehek önállósulásával egy időben legyenek önállóak a felvidéki magyarok is, területi autonómiát teremtve a szlovák államon belül”. Aminek természetesnek kellene lennie, az Európai Unióban is vágyálom egyelőre.

Sokféleképpen szólal meg Csoóri Sándor esszéiben a magyar nemzet egységtudatának a fontossága. Például rámutat arra, hogy Tamási Áron, Sütő András és társaik a magyar irodalomban teljesítették a Márciusi Ifjak tizenkettedik pontját, megteremtették az uniót Erdéllyel.

Sütő András is a kisebbségi autonómiák megteremtésében látta a határon túli magyarság életének európai jogrendhez igazodó megoldását. Egyik utolsó írásában huszonöt jól működő kisebbségi autonómiát nevez meg Európában, melyeket mintául ajánlhat az erdélyi magyarság problémáinak megoldására. Csoóri Sándor három esszéjében foglalkozik Sütő András életművével és fő törekvéseivel. „Lesznek-e a térségben magyar autonómiák, vagy ravasz és csöndes népirtások lesznek továbbra is?”- kérdezte róla mondott gyászbeszédében. Nem túlzás ez a kérdés, hiszen maga Sütő András írta le, hogy „ha mi, ma élők nem teremtjük meg belső anyaországunkat, az autonómiát, egy lassú népirtás áldozatává válunk”. Az autonómiát belső anyaországnak nevezte. „Aki idáig jut el keserűségében, már Magyarországról is lemondott” - jegyzi meg ezzel kapcsolatban Csoóri Sándor.

2004. december 5-ét Csoóri Sándor „megemészthetetlen fátumnak” és „megbocsáthatatlan bűnnek” minősíti. „Amikor Gyurcsány Ferenc és Hiller István a televízióban kimondták az idegenek szájáról ellesett nemzet, akaratlanul, de megborzongva 1956 novemberére gondoltam, ahogy a szabadságharcos magyar 1849 után Világosra.” Súlyos ítélet, súlyos párhuzamok. De igazságuk számomra is evidencia. Történelmi bűn volt a nemzeti összetartozás pártpolitikai-hatalmi motivációjú megtagadása. Legnagyobb történelmi sérelmünk jóváhagyása, sőt mélyítése önmagunk által. Olyan sokkot jelentett ez Csoóri Sándor számára is, hogy úgy kellett gondolnia mindent, ami ahhoz az alapkérdésünkhöz kapcsolódik, hogy „hol veszett el a magyar a magyarban?”

Esszéit nem előre eltervezett vázlatpontok alapján írja, hanem engedi érzéseit, gondolatait szabadon járni. Így viszont a legkülönbélebb tárgyaktól jut el mindig ehhez az alapkérdéshez s az erre adott válaszokhoz. Drámai motivációjú képet ad a magyarság szellemi-erkölcsi állapotáról és fizikai helyzetéről egyaránt. „Csak azt nem értem, hogyan

süllyedtünk idáig?” - kérdezi, más helyen így fakad ki: „Hol az értelmiség, amely ezt eltűri? A diktatúrával szembe mert és szembe is tudott szállni, a butasággal már képtelen?”

Látteleletet készít a kultúra és műveltség háttérbe szorulásáról, a „röhöggetők” nagy korszakáról. A szólásszabadságot „a kábítószer egyik legravaszabb fajtájá”-nak nevezi, mert nem kapcsolódik össze cselekvéssel, hanem csak „nagy távlatot nyit a Semmi előtt”.

Bemutatja a magyar demokrácia kisiklásának folyamatát a paktumtól a „zsarolós koalíció”-ig, a magyar privatizáció abszurdításaitól a nemzeti tudat csődjéről tanúskodó népszavazásig.

„Sokadszor írom le, hogy, sajnos, csalódnunk kellett. Minél messzebb hatolunk be a demokrácia bozótosába, annál bizonyosabbá vált, hogy a demokráciát mi azzal a létformával tévesztettük össze, amilyennek lennie kellene” - írja. Ide vezetett az, hogy a magyar demokrácia már születése első pillanatában a bűnnel szövetekezett, megcsúfolta önmagát, nem tiszta lappal indult, hanem morális válsággal. „Ha kilencvenben csak annyi föltételt szabunk meg az első választáson, hogy ügynökök, ávosok, pártfőnökök, vérbírók, akik jóváhagyással akasztattak is, ne szavazhassanak, ma bizonyára tisztább volna a közéletünk. Talán még demokrácia is lehetett volna belőle.”

2004 december 5-ig még reménykedett a nemzet megtisztulásában, a demokrácia valamikori fölegyenesedésében, ekkor azonban rá kellett döbennie arra, hogy jóhiszeműsége alaptalan volt. „A közép-európai demokráciák olyan vadházasság szülöttei, melyben a megtermékenyítő fél maga a kommunizmus volt. A megszélidíthető, de a megváltoztathatatlan kommunizmus, a génhibás társadalmi rendszer.”

Többször idézi Ady *Beteg századokért lakolva* című versét: „Minden percünk kis, magyar fátum.” Súlyos szavakkal minősíti az egész mohács utáni magyar történelmet, melyben a megalázó kiegyezések sorozatát látja. Láttelete nagy erejű, mert cáfolhatatlan tények sokaságát sorolja egy-egy összefoglaló mondata elé. Bírálata elsősorban a közép-európai értelmiségnek szól, mely 1956-ban, 1968-ban és 1981-ben igazi európai értelmiségként cselekedett, de most elárulta az értelmet, tétlenül nézi a kultúra és az élet pusztulását, a globalizáció rémuralmát.

A láttelelet, a bajok megmutatása végveszélyre figyelmeztet, létérdekű történelmi cselekvésre szólít.

(Nap Kiadó, 2007)

Kihalt évszakok

Gál Sándor válogatott versei

Gál Sándor a szlovákiai magyar irodalom egyik meghatározó egyénisége. Sok műfajú alkotó. Az AB-ART Kiadó 2000-ben kezdte meg - a több mint ötszáz lapot kitevő *Versekkal* - összegyűjtött műveinek tíz kötetre tervezett kiadását. Azóta általában évenként megjelenik egy-egy reprezentatív kiállítású és gazdag tartalmú kötete. A *Verseket* a *Novellák*, *Regények*, *Szociográfiák* követték, majd *Írás és irodalom* címmel irodalmi publicisztikai írásai jelentek meg. Ezt követte az „általános publicisztika” két kötete, *A Szövetség* és az *Írott beszéd*. Ez utóbbi 2007-ben jelent meg, s már jelzi a következő két kötet, a *Napló*, valamint a *Riportok és interjúk* előkészületeit. A Madách-Posonium Kiadó pedig Gál Sándor új verseit jelentette meg *Új végtelen* címmel és kiadta a Kassai Thália színházzal kapcsolatos írásait és dokumentumait (*Smink nélkül - A Vox Humana Színházról a Kassai Tháliáig*), valamint annak az újságnak a történetét és dokumentumait, melynek Gál Sándor 1989-től megszüntetéséig, 1994-ig főszerkesztője volt (*A Keleti Napló története*). A Tokaji Írótabor Kuratóriumának is

kezdeteitől tagja, évekig pedig elnöke volt. A Tokaji Írótaborral kapcsolatos emlékeit, gondolatait és dokumentumait a Felsőmagyarország Kiadó jelentette meg *Tokaji aszú* címmel.

Ebből a tucatnyi könyvből nem csak arról bizonyosodhatunk meg, hogy Gál Sándor költőként, novellistaként, szociográfusként és publicistaként egyaránt a szlovákiai magyar irodalom kiemelkedő alkotója, hanem arról is, hogy a magyar kultúra olyan önzetlenül cselekvő mindenese is, aki tevékeny és meghatározó résztvevője a legkülönbébb magyar kulturális szervezeteknek és eseményeknek. Munkássága - szépirodalmi műveinek esztétikai értéke mellett - nélkülözhetetlen dokumentum a szlovákiai magyarság utóbbi évtizedeinek legkülönbébb kulturális intézményeiről és eseményeiről, de az *Anyanyelvi Konferencia* és a *Tokaji Írótabor* dolgairól is. *Esték és hajnalok* címmel megjelentette az AB-ART Kiadó a kedvenc szórakozásához, a vadászathoz és „vadászkonyhá”-hoz kapcsolódó írásait is. Életműsorozatának és egyéb összegző munkáinak szakszerű irodalomtörténeti és kultúrtörténeti feldolgozása - értéke és mennyisége okán - monográfiát igényelne.

Gál Sándor hetven éves. Ebből az alkalomból jelentette meg a Madách-Posonium válogatott verseinek kötetét, melyet Bárczi Zsófia állított össze és látott el a korábbi szakirodalomra is reflektáló utószóval. A *Kihalt évszakok* különös könyv. A válogató szándéka szerint „a Gál-lírának olyan verseire, olyan színeire szeretné ráirányítani a figyelmet, amelyeket általában eltakar az a kánon, amely a költő kötetekre való eddigi reflexiók, tankönyveink szövegválasztása alapján, illetve a szavalóversenyek és irodalmi színpadok éltető közegében alakult ki”. Szerencsére ez az utószóban megfogalmazott elv csak részben valósul meg. Így nem hiányoznak teljesen a kötetből Gál Sándor költészetének olyan antológia-darabjai sem, amelyek a szlovákiai magyarság legfontosabb létkérdéseivel szembesítenek. Ezt persze nem az esztétikai érték ellenében teszik, hanem annak függvényében. E versek emelkedett hangú dikciója nem esztétikai vétség, hanem a kelet-közép-európai kisebbségi lét abszurd jelenségeinek egyik autentikus kifejezőmódja.

Egy-egy gazdag életmű értékeinek a megmutatására sokféle válogatás képzelhető el. Az nem kifogásolható, hogy e válogatás figyelmen kívül hagyja a versek keletkezésének sorrendjét, s ehelyett „egy-egy hívószónak engedelmességgel, az én vagy a közösség egy-egy elképzelt-lehetséges történetét hivatottak felvázolni” a ciklusai. Ciklusszerző hívószavakként egy-egy vers címe szerepel. Ez pedig azt jelenti, hogy a költészet sugallatos gazdagsága érvényesülhet a ciklusokba rendezéskor. A kötet íve *A hajnal megszentelésétől a Csontomba költözik a télig*, a fiatalság életmámorától az öregkor haláltudatáig vezet. A ciklusok bemutatják Gál Sándor költészetének fő problémakörét. Az viszont feltűnő, hogy az egyes hívószavakhoz az életmű egészéből előszólitott versek színvonalja meglehetősen egyenetlen. Ennek részben az időrendet mellőző tematikus ciklusalakítás az oka. Az 1964-es első kötetből átvett *Tüzek* például csupa kiüresedett, elhasznált kifejezésből áll, s így esztétikai érték tekintetében erősen ütközik az öt körbevevő jóval későbbi versekkel. Máskor viszont az is nyilvánvaló, hogy az esztétikai egyenetlenséget nem mindig lehet összekapcsolni a vers születésének idejével.

Gál Sándor költői világképének egyik központi motívuma a haláltudattal összekapcsolt időélmény. Minden motívumát áthatja a halállal szembeni lét behatároltságának, végességének a tudata. Talán ezért tette *A hajnal megszentelése* ciklus élére Bárczi Zsófia a *Jeges éden* című későbbi verset, melyben a nagy alapkérdés így szól: „árnyékában az időnek / meddig nő ami nőhet”. Gál Sándor költészete ebben a halállal szembeni léthelyzetben tudatosítja az élet értékeit. A *Jeges édenre* cikluszáró versként a *Jég áll a tavon* felel a természet törvényeinek életakarató vállalásával: „jég áll a tavon / árny az árny felett / alig hallhatón / élnek a hegyek”.

Az emberlét értelmét kereső költő szólítja meg *A néma Istent* is zaklatott, egyenetlen versben. Értelemmel megválaszolhatatlan kérdések zaklatják a költőt, akinek ereje a szembenézés illúziótlanságában, a lét törvényeinek az elfogadásában mutatkozik meg.

Az *Egyetlen idő* című ciklus címadó verse Gál Sándor létfilozófiai érvényű számvetése az idő által határolt emberi léttel. Az egyetlen idő a személyiséget arra ösztönzi, hogy a létezés értékeit fogadja be, élje meg és teremtsen magának az idegen világgal szemben egy belső tájat, belső hazát. Az egyetlen idő teljes megélésének az igénye él benne. Ennek részévé avatja a halált is: „magamat kell megélnem / a halálban is”. Élet és halál - miként Ady is vallotta - Gál Sándor világában is „együtt mérendők”.

Éppen az „egyetlen idő” ösztönzi őt arra, hogy óvja az élet értékeit. Az *Omlások* ciklus a sokféle pusztulás, létsérülés értéktanúsító számbavétele. A régi és a mai idő szembesítése az „omlások” sokaságát mutatja meg. Ebben a tárgyias vízióban az emlékezés válik értékörző cselekvéssé az egyetlen időben. Az *Arc nélküli szobrok* a személyiség értékeit óvja az emberek „arc nélküli szobrok”-ká tevő erőszakvilággal szemben.

A *Távolodók* című ciklusban a létsérülés a kisebbségi kiszolgáltatottság következménye. A *Könyörgés* dikciója Kányádi Sándor *Halottak napja Bécsben* című versének lírai szituációját is felidézi bennünk. Kiszolgáltatott, felmorzsolódó nemzetiségi közössége nevében könyörög itt a költő az Istenhez, akinek létéről nincs bizonyossága, más viszont nincs, akihez fordulhatna. Amit kér, az nem más, mint a nemzetiségi közösség, a kisebbségi magyarság öntudatra ébresztése, fölegyenesítése. Tétovaság, megosztottság, szétszóródás helyett olyan közösségért könyörög, amelyik képes lesz „e medence-mélyből arcunkat / minden népek arcával / egy magasságba emelni”. A „lét-kisebbség”-be kényszerített közösség történelmi számvetése a pusztulás képeit sorolja, a „haza otthon nép nyelv” megtartó erejét keresi, de *Európa vadonában* csak kiszolgáltatottsággal és reménytelenséggel szembesülhet. A nemzeti kötődésüket és anyanyelvüket földadó emberek „önmagukból is kitántorognak”. Sorsuk az emberlét meggyalázása: kényszerű identitásvesztés.

A *Távolodók* a közösségi sorsvallomás ciklusa a kötetben. Mindössze öt versből áll, pedig Gál Sándor költészetének egyik nagyon fontos témaköre ez. Hiányolom innen például az *új atlantisz* és a *homok* című verseket. Az előbbi az elsüllyedésre ítélt „atlantisz-sorsú nemzetek” egyéni hangvételű siratóéneke. Az utóbbi pedig magas fokú művészi megformálás révén idézi föl a szlovákiai magyarság pusztulásra ítélt történelmi és kulturális értékeit. A nemzetiségi önismeret történelem- és irodalomórája ez a sűrű szövésű utalásos vers, melyben csodaként nyílik ki a gyerekek előtt „dobóruszka / oltármélye borsi szülőszobája / hibbe balassi-csúcsa / a kassai dóm kőkriptája”, „szterovától szklabonyán át / komáromig felfénylenek a tájak / szenc szép hívespatak-íze / stósz fenyőmagánya”.

A közösségi felelősségérzés ihlette versek különösen a hetvenes-nyolcvanas években fontos vonulatát képezik Gál Sándor költészetének és kisebbségvédelmi küzdelmeinek is. Költészetében a kilencvenes évekig a közösségi és időélmény együtt jelenik meg, később viszont „az időben való egyéni-egyedi lét kérdései válnak elsődlegessé, a saját idő kerül előtérbe” (Bárczi Zsófia). Feltehető, hogy ebben a módosulásban szerepe van a rendszerváltozásnak is, hiszen az lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzetiségi közösség létkérdései a politika fórumain is megjelenhessenek.

Ennél is fontosabb motiváló tényező azonban az öregedés léthelyzetéből következően magának a költőnek az idővel való kényszerű szembesülése. A *Távolodók* közösségi számvetését követő ciklusok a halállal szembenező személyiség kérdésköreire épülnek. A korai darabokból is azok kerültek ide, amelyek ezt a később fölerősödött motívumkört készítették elő. A haláltudat, halállal való szembesülés nagyon korán megjelent Gál Sándor költészetében. *Kiterítve* című verse az 1966-os kötetében szerepelt. Ebben már haláláról ad számot. A vers egyenletlensége mellett a zárlat hetyke hangvétele jelzi, hogy még nem mélyen átélt élmény az indítéka.

Az is feltűnik a versekben, hogy a közösségi élmények az egyéniség legbensőbb létgondjaiban is jelen vannak. A *Nincsenek álmaim* arról vall, hogy a költő gyerekkorában a

félelem estéin, az ébrenlét és az álom határán meg akarta érteni, hogy mi a halál: „*hogyan van az ember ha már nincs*”. Aztán voltak álmai, de azokat rendre lerombolta a valóság. A romboló elemek között a közösségi élményeknek is fontos helyük van. Aztán egy márciusi napon a klinikai halál állapotából segítették vissza a költőt az orvosok. Most már álmodhatna, hiszen már nem riasztja semmi. Most viszont nem álmodik, hanem „csak a sötétség egyre keményedő szorítását” érzi.

Leckét ad magának, hogy pontosan írja le „a fénylő fájdalom történetét”, az ájulás folyamatát (*Lecke magamnak*). A tudat a személyiség sorsa fölé akar kerekedni. A lét esendősége tárulkozik föl ezekben a halál-versekben, de az élet értékeire, szépségeire is eszméltetnek. „odalátok a kertre / tegnap ott szaladt ki / alólam a föld” - kezdődik az *És egyáltalán* című verse, mely elájulásának a pillanatát idézi föl, melyben a „mindenség semmivé / feketült”. Az élet-halál küzdelem az élet javára dőlt el. A lassú eszmélés végén az életet - bajai ellenére - örömmel fogadja az abba visszatérő ember: „bárha epe-ízű / az ismétvaló / öröm látni / a madár röpködését”.

Gál Sándor versvilágában mélyről száll föl „egy sugarasabb tisztább létezés” igénye. Ezért dolgozik, ezért küzd a két nemlét közötti életben. Magatartása illúziótlan szembenézés az emberlét végső kérdéseivel. Éppen az ember esendőségének, halálraítéltségének a tudása ösztönzi az életértékek védelmére. A létszemléleti keserűséget feloldani nem tudja, de belső bölcsességgel és ironiával föléje is tud emelkedni.

A kötetet záró *Három profán szonett* fikciója szerint a költő magával az Istennel társalog, aki bánatában leitta magát. Közös bölcsesség tartja egymás mellett őket: „mi tudjuk mi volt és mi nem lett / ezért viseljük egymást is el / én nem kérdezek s ő nem felel”. A két teremtő, az Isten és a költő tehetetlenül nézi az általuk teremtett világ idétlenségét és gyarlóságát. Hiába mennek ki a temetőbe is „annyi gyalázat után emberibb világot látni”, ott is csak a halál ízét érzik, s „az úr lassan kővé dermed”. Értelemmel nem érthető a teremtett világ. A teremtők kétségbeesését a vegetáció nyugalma ironikusan ellenpontozza: „miközben az átváltozásban minden remegett / a temetőből kiballagtak a boldog tehének”.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a teremtők szívesen cserélnének helyet a boldog tehennel.

A költészet létérdekű hatalma éppen abban van, hogy minél mélyebben, összetettebben, tökéletesebben mutatja be az emberi lét reménytelenségét, annál erősebben tagadja azt. Gál Sándor költői világa az Isten némaságáról és az ember tehetetlenségéről ad látteleletet. Ez a láttelelet azonban tagadása azoknak a hiányoknak és bajoknak, amelyeket megnevez. Illúziótlan költői látása így válik emberlétünk értékővő erőforrásává. (*Madách-Posonium, 2007*)

Tények és képzetek

Márkus Béla könyve

Márkus Béla a magyar irodalom rendíthetetlen odaadással dolgozó munkása. Hiába szól már könyvtárnyi elmélkedés arról, hogy az irodalom szerepe és értéke megváltozott a mi időnkben, hiába értékelik le sokszor maguk az írók is az irodalom személyiség- és közösségformáló szerepébe vetett régi bizodalmat, ő töretlen munkakedvvel és hittel olvassa, mérlegeli, értékeli, bírálja irodalmunk jelenségeit.

1989-ben jelent meg az első könyve, a *Magányos portyázók*. Jó két évtizedes kritikai, tanulmányírói munkásságából ez a kis könyv csupán az erdélyi irodalomról szóló műveit adta közre. Aztán 1996-ban három kötetét is megjelentették. *A betokosodott kudarc* írásai a

kisebbségi magyar irodalmakkal foglalkoztak, a *Démonokkal csatázva* című kötet a magyarországi szerzők műveiről szóló tanulmányaiból és kritikáiból adott válogatást. Az *Átdolgozások kora* pedig Sarkadi Imre pályakezdésének irodalomtörténeti jelentőségű bemutatása volt.

Első könyvei csupán jelzések gazdag munkásságáról. Ha a tematikai rend úgy kívánta, későbbi köteteibe is válogathatott értékes, de korábban kötetbe nem gyűjtött írásaiból. 2000-ben publikálta *Nem dolgozunk feledni* című gyűjteményét, melynek alcíme (*Röp*)*dolgozatok az újabb magyar irodalomról*. 2002-ben pedig a Nap Kiadó Domokos Mátyás szerkesztette *Magyar esszék* sorozatában jelent meg *Külön sors - külön irodalom* című kötete. 2005-ben a Felsőmagyarország Kiadó Pécsi Györgyi által szerkesztett *Vízjel* sorozatában jelent meg *Tények és képzetek* című tanulmány és kritikagyűjteménye.

Az utóbbi másfél évtizedben publikált hat kritika, esszé-, tanulmánygyűjteménye és a részmonográfiája mellett könyvek szerkesztőjeként is igen értékes munkát végzett. *Irodalom, politika, élet (1945-1979)* címmel 1997-ben kétkötetes szöveggyűjteményt adott ki. A Nap Kiadó sorozatában ő állította össze a *Sarkadi Imre emlékezete (Pokolraszállás, 2001)* és a hamarosan megjelenő *In memoriam Tóth Árpád* kötetet (*Lélektől lélekig*). Ő szerkesztette a Kossuth Egyetemi Kiadó sorozatának két reprezentatív kötetét (*Tanulmányok Szilágyi Istvánról, 2003, Tanulmányok Kányádi Sándorról, 2004*). S ezzel a felsorolással még korántsem teljes a kép arról az irodalmi életműről, melyet Márkus Béla egyetemi oktatói munkája mellett az utóbbi másfél évtizedben létre hozott. (Korábbi újságírói, filmkritikusi és folyóirat-szerkesztői munkájára pillantást sem vehetünk itt.)

A *Tények és képzetek* a hatvanéves Márkus Béla módszer és irodalomszemlélet tekintetében reprezentatív könyve.

Hiánytalanul megmutatkoznak benne irodalomtörténeti és irodalomkritikusi munkásságának jellegadó értékei: a tág érdeklődési kör, a legapróbb részletekig hatoló filológiai alaposág, tények sokaságát mozgósító érvelés, a rendkívüli tájékozottság, gazdag kitekintésű viszonyítások, párhuzamok, összevetések, az erkölcsöt és esztétikumot együtt szemlélő határozott irodalomszemlélet, értékminősítéseinek hiánytalan vállalása, egyenes beszédű kimondása, a tényeket és képzeteket szétválasztó határozott értékítélete, berögzült sémákat összező bátorsága, a modern irodalomelméleti ismeretek finom, háttérsejtő hasznosítása, dikciójának az érzékeny ráhangolódástól az ironikus, sőt szarkasztikus hangnemig váltakozó színessége.

Tematikailag a *Tények és képzetek* jól átgondolt válogatás Márkus Béla újabb munkáiból. Az első ciklusa a XX. század első felének néhány klasszikusának művét, életművét elemzi és állítja új megvilágításba. A további ciklusok pedig a határon túli magyar irodalmak újabb műveit és jelenségeit elemzik és értékelik. Nyilván egy következő kötet terve szorított ki néhány olyan témakört (elsősorban a két világháború közötti erdélyi magyar prózát és a mai magyarországi irodalmat), amelyekkel Márkus Béla ma is behatóan foglalkozik.

Irodalomtudósi habitusára az is jellemző, hogy gyakran választ olyan témát egy-egy nagy író életművéből is, amelyiket a szakirodalom kevésbé tárt föl. A sokat elemzett alkotások irodalomtörténeti vizsgálata során pedig olyan új szempontot választ, amelyik révén kiegészíti eddigi ismereteinket. Könyvének első ciklusa kínálja leginkább a példákat erre a két típusra. Ady életművéből a nagyváradi újságíró és az irodalom kapcsolatát elemzi. Móricz Erdélyét pedig *Bethlen Gábor arcai* című tanulmányában helyezi különlegesen tág viszonyítási rendbe. Filológiai mestermunka az, ahogyan föltárja a sokféle, egymással gyakran szemben álló vélekedések sorát - és okát is. Az alapos filológiai munkának az eredménye sem marad el: az erdélyi magyar irodalom önismereti kérdéseinek, vitáinak az áramkörébe kapcsolja a Bethlen-értelmezéseket. Megvilágítja azt is, hogy a bethleni magatartás értelmezése mindmáig a kisebbségi önismeret lényeges eleme, s hogy időről időre

más jegyeit emelik ki. A művészi alakformálásnak az író szempontjából fontos létérdekű vonatkozásait is érzékelteti. Idézi, miként világítja meg Móricz a maga Bethlen-képének a változását, hogyan vélekedik regénye koncepciójának az átalakulásáról, majd mű és élet különleges összefüggéseire utalva zárja tanulmányát: „Nem annak a vallomása ez, aki büszkén néz a jövő elébe, mert ércnél maradandóbbat alkotott. Már-már a kétségbeesésig elégedetlen, az öngyötreség kishitű. Eldönthetetlen, Bethlen kölcsönözte ezt az arcot Móricznak, vagy ő rakta rá mintegy maszkként a nagy fejedelemre.” Az *Egy élet vége, levelekben* című tanulmánya a Kelet Népet szerkesztő Móricz Zsigmond rengeteg közéleti és magánéleti gondját-baját idézi fel a levelek alapján, egyszerre irodalomtörténeti és emberi dokumentumként. Szomorú összegzéssel: „Utolsó évei leveleinek tükrében a 20. század legnagyobb magyar prózaírója ilyen kiszolgáltatottnak és megfáradtnak látszik.”

A *Baumgarten-díjas Barta János és Babits* című tanulmánya körültekintő filológiai munkával világítja meg a két személyiség kapcsolatát, mely reményteljesnek indult, de Babits Kosztolányi iránti féltékenysége miatt hamar megszakadt. A rövid kapcsolat története azonban irodalomszemléletük különbözőzésének a megvilágítása mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy Barta János nemcsak Heideggerről írt először magyarul, hanem a nemzetiségi magyar irodalmak legelső kutatóinak egyike is volt. Ilyen témakörű munkáit is érdemes lenne újra kiadni. Babits költészetét viszont már a harmincas évek végétől „nagyon is Németh László szemén át kezdte látni”.

Márkus Béla különleges figyelemben részesíti az irodalom történelmi, lélektani, magatartásbeli vonatkozásait. Tüzetesen megvizsgálja azt a forráskiadványt, amelyik azt vette számba, hogy a Monarchia felbomlása idején a magyar írók miként vélekedtek a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről. Ebből a nemzeti tragédiáról tanúskodó összképből joggal hiányolja az elszakított magyar városok sajtóját. Hiányérzetét olyan idézetek sorával érzékelteti, amelyek egyértelművé teszik, hogy sokkal teljesebb volna a kép, ha az elszakított nemzetrészek sajtóvisszhangja is helyet kapott volna a gyűjteményben. Arra is joggal hívja fel a figyelmet példák sorával, hogy nemcsak jelentéktelen alkotók kerültek ekkor meg, hanem a magyar irodalom legnagyobbjai is.

Mindig érdeklő őt az alkotó „valóságos személyiségtörténete” is. Ezért is becsüli sokra Babus Antal Fülep Lajosról írt könyvét, mert abban a minden lényeges emberi mozzanatra is kíváncsi kutató eredményeit veheti számba.

Az Illyés-centenáriumon *A Kháron ladikján személyességének kérdéseit* vizsgálta meg nagy körültekintéssel. A Németh László centenáriumon pedig a *Bűn* című regényét állította új megvilágításba azáltal, hogy az értelmezést eloldotta az „életrajzi kötöttségektől”, nem Horváth doktort állította elemzése középpontjába, hanem Kovács Lajos személyét és problémakörét. Értelmezésében egyaránt hasznosította Németh László Proust tanulmányának felismeréseit és kamatoztatta Bahtyin kalandregény-értelmezését, melyben az átváltozás és azonosság szembesítése adott számára elemzési mintát.

A marosvásárhelyi Mentor kiadó megjelentette Németh László 1935-ös *Magyarok Romániában* című útirajzát és annak korabeli visszhangját. Ez a kiadvány is alapos tanulmányra ihlette. A romániai magyar irodalom egyik legjobb hazai kutatójaként munkájának aktualitását már a bevezető soraiban megnevezi. Arról tanúskodik számára ez a kötet, hogy „Európának ebben a térségében múlhatnak évek, évtizedek, változhatnak a történelmi viszonyok, átalakulhat a társadalom szerkezete - az alapvető törvényeket tekintve viszont mintha mi sem változna”. Németh László 1935-ös felismerései a román-magyar viszony kilátástalanságáról semmit sem veszítettek aktualitásukból. Idézi a Németh László-i tapasztalat summáját: „Ha mi jó képet vágunk ahhoz, amit velünk csinálnak, ők is jó képet vágunk a mi türelmünkhöz: körülbelül ez ma a román-magyar közeledés.” Majd az erdélyi magyar kultúra és történelem alapos ismerőjeként gazdagon dokumentálja Németh László összegző megállapításnak indokoltságát, s azt is, hogy milyen vitákat váltott ki ez a

megrendült útirajz-vallomás. Összegzésében pedig azokkal tart, akik Németh László őszinte számvetését nemcsak a magyar nemzeti önismeret szempontjából tartják alapvető értékű műnek, hanem azt vallják, hogy a közép-kelet-európai népek európai normák szerinti együttélésének is alapja lehetne az az őszinteség, amelyik Németh László könyvében mintaszerűen megnyilatkozik.

Klasszikus irodalmunk alkotásait elemző tanulmányai értékes új szempontokkal és új megvilágításokkal módosítják és gazdagítják az egyéni és nemzeti önismeret szempontjából is fontos irodalmi ismereteinket.

A közel négyszáz lap terjedelmű kötet anyagának kétharmadát a kisebbségi magyar irodalmakkal foglalkozó tanulmányok, kritikák adják. Márkus Béla a kisebbségi magyar irodalmak egyik legjobb, legalaposabb ismerője. Érdeklődése pályakezdése óta a teljes magyar irodalomra irányul. A kisebbségi magyar irodalmak mindegyikének szakértője. Kötetének az is kitüntető értéke, hogy nemcsak a közismert legnagyobb alkotók műveire figyel, hanem sok-sok olyan szerzőről is ír, akiknek a munkássága kevésbé ismert Magyarországon. Emellett írásaiból egyértelmű az a kritikusi meggyőződés, hogy nem elég a legfontosabb értékekre irányítani a figyelmet, rá kell mutatni a gyöngébb alkotások gyöngeségeire is, hogy a szigorú értékelv hiánytalanul érvényesüljön. A kisebbségi magyar irodalmakról szóló írásai példaszerűek a kritikusi következetesség felől nézve is. Azzal becsüli meg a kisebbségi irodalmakat, hogy szigorú kritikusuk, ezáltal segítőkük.

Értelmezései, elemzései számomra mindig akkor válnak igazán izgalmassá és értékessé, amikor az esztétikai jelleg feltárása finoman összekapcsolódik bennük az életvonalhozakozások megvilágításával. Páskándi Géza *Sírrablók* című regényének elemzését például azzal a gondolattal zárja, hogy „bűnügyi históriákat kell írni ott, ahol az emlékirat pontosságához, a számadás kíméletlen következetességéhez még nem érett meg sem a történelmi, sem a személyes idő”. Sütő Andrásnak az utóbbi másfél évtizedben keletkezett esszéiből, cikkeiből, beszélgetéseiből összeállított *Erdélyi változatlanságok* című könyvének bemutatását pedig a címre irányuló kérdéssel kapcsolja létérdekű összefüggésekbe már cikkének első soraiban. Kérdése határozott állítás is: „Hát a romániai magyarok számára mit sem vont maga után az előbb forradalomnak, majd nemzeti felkelésnek, utóbb álcázott államcsínynek, remekül szervezett puccsnak is nevezett 1989-es fordulat?” A hatszáz lapnyi könyv tüzetes elemzésének a summája egybevág a kérdésbe foglalt állítással. Az erdélyi magyar sors még mindig csak a jövőben reméli változását. Sütő András reménykedését idézi: „néhány évtized múltán mindaz, ami balkáni: európai lehet Erdélyben is”. Figyelemreméltó értelmezői meglátása az is, hogy az *Erdélyi változatlanságok* „mind témáit és ezek szemléletét, mind pedig beszédformáit tekintve erősen kötődik a vallásos megnyilatkozásokhoz”. Ennek a ténynek a sorstörténeti okait világítja meg a tanulmány, mely Németh László *Magyarok Romániában* című könyvének korábbi értelmezését a Sütő András-i bírálattal is kiegészíti. „A Trianon után szétszóródott magyarság új szellemi-művelődési küldetéséről vallott elképzelését elfogadja ugyan, ám hozzáteszi, hogy a tervek valóra váltásának emberi-jogi feltételeiről bizony megfélemedezett.” Az is fontos megfigyelése Márkus Bélának, hogy a Sütő András nyelvileg, szemléletileg olyan változatosan veszi számba az erdélyi változatlanságokat, hogy „az általános kedvetlenség jeleinek rögzítése közben” kedvét leli a képekben, metaforákban. Megállapítását sok-sok példával igazolja is.

Finom megfigyelései így adnak a művek értelmezéséhez újabb és újabb dimenziókat. Példa lehetne erre Kányádi Sándor *Felemás őszi versek* című könyvének elemzése is.

A kisebbségi magyar irodalmakkal foglalkozó ciklusok kiemelkedő tanulmánya Szilágyi István *Hollóidő* című remekművének teljességre törő elemzése. Ez a két ívnyi terjedelmű elemzés e kiváló regény ezernyi titkát, szépségét föltárva így összegez: „Szilágyi István regénye most és mindörökké (jelöletlen, ám nem titkos vendégszöveggel): *a képzelet kivirágása kánoni kopárság ellen.*” Telitalálatnak érzem itt Nagy László idézését, hiszen a

Szilágyi-regény világa valóban párhuzamba vonható a költő különleges látomásos-metaforikus univerzumával.

A Wass Albert kultusz elképesztő túlzásait sokan érzékeljük, többen szóvá is tettük egy-egy megjegyzéssel, de Márkus Béla az egyetlen, akit irodalomtudósi felelősségtudata és igazságszeretete hatalmas tisztázó munkára ösztönzött. *Hozsanna néked, Wass Albert?* című irodalomtörténeti jelentőségű kiváló tanulmányában a rá jellemző filológiai alaposággal leplezi le a Wass Albert-kultusz szinte számtalan elképesztő túlzását, csúsztatását, megalapozatlan állítását. „Az írófejedelmi rangnak tehát - úgy látszik - nincs fedezete. Vaktában akasztották rá, óvatosan illene leszedni róla” - állapítja meg. Tanulmánya alapmű Wass Albert életművének égetően időszerű tárgyilagos megítéléséhez.

Bárkiről ír Márkus Béla, mindig a magyar irodalom egészére figyel, a részeket az egész jobb megértése, megvilágítása végett veszi számba. Kiváló felkészültsége folytán Márkus Bélát gyakran kéri opponensi szerepre a tudományos minősítések eljárásaiban. Tanulmányai között a Babus Antal, Elek Tibor, Kődöböcz Gábor, Penckófer János és Vallasek Júlia könyvéről szóló írások eredetileg opponensi véleménynek készültek, később, a disszertációk publikálása után jelentette meg tanulmányként azokat. Alapos bírálati után a disszertációk szerzői módosíthattak szövegükön, figyelembe vehették az éles szemű opponens észrevételeit. Márkus Béla munkájának jelentős része tehát láthatatlanul segítette az irodalomtudományi munkák szakmai színvonalának javítását. Láthatatlanul, mert amit megjegyzéseiből figyelembe vettek, azt a disszertációk publikálása után már nyomtalanul ki kellett hagynia korábbi bírálatából. Szakkritikái mégis értékes irodalomtörténeti munkák, hiszen bírálatában nemcsak a kijavítható hibákat veszi számba, hanem mindig széles horizontú összefüggések közé helyezi a vizsgált művet. Bírálati tehát a szakmunkák továbbgondolásaként is értelmezhetők.

Az erdélyi, felvidéki és kárpátaljai magyar irodalomnak Márkus Béla mellett más ismerői is vannak Magyarországon. Az egykori jugoszláviai magyar irodalomnak egyértelműen ő a legfelkészültebb, legalaposabb ismerője. Mostani kötetében is gazdag ciklus tanúsítja ezt. Nem véletlen, hogy ő fogadta el a jugoszláviai magyar regények újraolvasására szólító felkérést is. A körlevél kilenc olyan regény újraolvasására szólított, amelyek nyelvi, formai, tartalmi és szemléleti újításai a magyar próza fordulatát készítették elő. Márkus Béla tájékozottságára jellemző, hogy már tanulmányának bevezető soraiban több közös vonásra hívja fel a figyelmet. Rámutat arra, hogy az alkotások döntő többsége a számvetés epikai helyzetére épült, monologizáló jellegű múltidézés, s a regények nagyobb hányadában az önelemzés együtt jár az írás szerepének, technikájának a taglalásával. „A vallomásos megnyilatkozások, az életrajzi önmagyarázatok, az elbeszélői „áttetsző tudatok” (Dorrit Cohn) szinte maguktól értetődően teremtik meg a „metanarratív regény” (Viktor Žmegač) előfeltételeit. Számvetés, emlékezés, írás: e három epikai tényező alapján tehát szoros kapcsolat mutatkozik az egyes művek között.” A belső viszonyítások gazdagsága és a finoman hasznosított elméleti távlatok ismerete jellemzi mindvégig az újraolvasás eredményeként megszülető tanulmányait. Ez teszi lehetővé számára azt is, hogy Major Nándor *Dél* című regényében felfedezze a jugoszláviai magyar irodalom egyik önmetaforáját, a magát az anyagi és társadalmi körülményektől függetleníteni tudó ember legendáját, melyet Domonkos István *Kitömött madár* című regénye „az egzisztenciális kényszerűség és romantikus kalandvágy, az anyagi felemelkedés és erkölcsi lezúllás egymással ellentétes, ám egymásba kapcsolódó jeleivel, jelenségeivel” gazdagít. A *Kitömött madár* tüzetes elemzését pedig azzal az óhajjal zárja, hogy talán eljön az idő, amikor Domonkos Istvánt nemcsak a *Kormányeltörésben* írójaként tartják számon, hanem az „ugyanazt a dallamot megszólaltató” regény alapján is. Önkritikával is mondja ezt: „Ezen óhaj mollját kísérelje az önkritika dúrja: megjelenése táján A kitömött madarat mi sem láttuk magasan szárnyalni.”

Márkus Béla nemcsak az egyes művek, hanem az irodalom szerepét és mibenlétét fejtegető nézetek megítélésekor is határozott állásponttal rendelkezik. Sokszor vitába száll az irodalom közösségi szerepét megkérdőjelező nézetekkel. Idézi Juhász Erzsébet véleményét is, aki szerint ha az irodalmi mű „legmélyebb értelme szerint, önmagunk és a világ megértésének egyik legjobb eszköze, akkor ebből a megismerésből nem maradhat ki a legszűkebb régiónk, peremvidékünk sem”. Elveti azt a vélekedést is, mely szerint nincs olyan eszme, amelyik mögé a közösség felsorakozhatna. Ilyen nézetkülönbségeken túlmutató közösségi ügynek tartja az etnikai sajátosságokat hordozó jelenségek, mindenekelőtt az anyanyelv védelmét.

Az egyes új művek kritikai elemzésekor Márkus Béla mindig határozott értékítéletet mond. Az új mű gyengeségeit akkor is számba veszi, ha az adott író korábbi művéről igen jó véleménye volt. „Roppant szegényes és sablonos így az alakjai köré, történeteik mögé rajzolt környezet, társadalmi háttér. Még csak díszítésre sem szolgál, nemhogy az atmoszféra megteremtésére” -állapítja meg az egyik legjobb délvidéki magyar író valóban gyöngébb művéről.

Hasonló példákat bőven idézhetnénk a szlovákiai és a kárpátaljai magyar irodalom jelenségeit tárgyaló ciklusból is.

Márkus Béla mindig érzékenyen figyeli az emberi sors és az irodalom - meggyőződése szerint - szétválaszthatatlan összefüggéseit is. Könyvének világa nemcsak a tárgyalt művek esztétikai alkatának sokfélesége miatt gazdag. Érzékletesen jelenik meg benne a magyarság újabb kori történelme és sorsa is. Tanulmányainak, esszéinek, kritikáinak gyűjteménye imponáló szakmai érték, a létérdekű irodalomszemlélet magas szintű és egyenes beszédű dokumentuma.

Márkus Béla hatvanéves. Gazdag terméssel érkezett ehhez a kerek évfordulóhoz.

(Felsőmagyarország Kiadó, 2005)

Mai magyar regények. Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában

Olasz Sándor könyve

Olasz Sándor irodalomtörténeti munkáját nagy körültekintés, alapos tájékozottság, higgadt, kiegyensúlyozott szemlélet jellemzi. Kutatásának fő területe a XX. századi magyar próza. Eddig négy önálló könyve jelent meg ebben a témakörben.

1995-ben kiadott értekezése Németh László regényírói életművének és a huszadik századi nyugati európai regényeknek a kapcsolatát tárta föl irodalomtörténeti, irodalomelméleti és kritikátörténeti szempontok összehasonlító irodalomtudományi alkalmazásával. 2004 decemberében pedig Jókai Anna életművét elemző monográfiája jelent meg.

E két fontos monográfia azonban csak kísérője Olasz Sándor legnagyobb irodalomtörténeti vállalkozásának, a XX. századi magyar prózairodalom történeti, esztétikai és tipológiai áttekintésének.

Folyóiratokban közzétett tanulmányainak negyedszázad óta a XX. századi magyar próza a fő tárgya. Ezekből már régóta nyilvánvaló, hogy Olasz Sándor a XX. századi magyar prózairodalom egyik legalaposabb értője és ismerője.

Az is rég kitűnt már, hogy a részlettanulmányokon túlmutató összegző áttekintésre készül. Aztán 1997-ben megjelent *A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában* című könyve, mely a modern prózapoétikai kutatások eredményeinek nagyfokú

hasznosításával mérte föl a XX. század első fele magyar regényirodalmának változásait. Tizenegy magyar író (Krúdy, Babits, Kosztolányi, Márai, Németh, Tamási, Szentkuthy, Tersánszky, Karinthy, Móricz, Füst) műveinek elemzése révén mutatta be a regényszemélyiség átalakulását, a cselekmény funkciómódosulását, a nézőpontok sokféle változatát, a regény új tér- és időélményét, a próza metaforizálódását.

Ennek a könyvnek a vizsgálódási szempontjait és tanulságait továbbvivő munkája *Mai magyar regények* című 2003-ban publikált könyve, mely a XX. század második fele magyar regényirodalmának prózapoétikai változatait vizsgálja.

Több mint két tucat mű és életmű elemzésével mutatja be fél évszázad magyar irodalmának főbb regénypoétikai változatait. Egyszerre ad alapos elméleti és történeti áttekintést e hatalmas anyagról.

Előbb áttekinti a regény metamorfózisait a XX. század első felében. Bemutatja a leggyakoribb poétikai-narratológiai modelleket. Mivel a regényszerűség kritériumai koronként változnak, a tipológiai rendszeralkotás rendkívül nehéz feladat. A sokféle tipológiai kísérlet áttekintése is megerősíti abban a meggyőződésében, hogy a regénytípológiával nagyon óvatosan kell bánni, hiszen a tárgyunk természetével ellenkezik a mereven szabályozott típusok számonkérése.

Négy fő típust különböztet meg a XX. század első felének magyar regényirodalmában. Ezek az "új realista" regény, a konfesszionális regény, a mitologizáló regény és az egzisztenciális regény.

Ezek azonban olyan kategóriák, amelyek mindegyike sokféle regényt foglal magába. Másrészt pedig ezeket a kategóriákat nem egyetlen kiemelt szempont alapján állította fel a szakirodalom, ezért közöttük átfedések is lehetségesek.

Olasz Sándor árnyaltan elemzi ezeket a típusokat. Majd a következő fejezetben történeti változásait is áttekinti. A történeti elemzés rámutat ezeknek a típusoknak az összefonódásaira. Szilágyi István *Hollóidő* című regényét hozza föl példának arra, hogy a négy jellegzetes típus, tehát az új realista, a konfesszionális, a mitologizáló és az egzisztenciális forma egyetlen műben egyenrangúan is együtt lehet.

A történeti vizsgálat a műfaji örökségek metamorfózisait mutatja be. Különösen tanulságos ebből a szempontból az a változás, amelynek során a történelmi regény újabb és újabb változatai jöttek létre az utóbbi évtizedekben.

Olasz Sándor elemzései meggyőznek arról, hogy vizsgálódása sokrétű és árnyalt. Nem fogadja el a szakirodalom végletes kijelentéseit például a történet eltűnéséről, a személyiség megszűnéséről, hanem következetesen rámutat arra, hogy az irodalomban a változások összetettek, a hagyomány és újítás össze is függ egymással. Egy-egy divatos jelenséget, például a személyiség kiüresedését nem kell abszolutizálnia az irodalomtörténetnek, hanem rá kell mutatnia az ellentétes tendenciák egyidejű jelenlétére is.

Olasz Sándor történeti-poétikai megközelítésben mutatja be több mint fél évszázad magyar regényirodalmának fő jelenségeit. Kétirányúan összetett vizsgálatot végez. Nem csak a mai helyzet felől ítéli meg regényirodalmunk alakulástörténetét, hanem megvizsgálja történeti alakulásuk rendjében a különféle regénymodelleket, ugyanakkor a későbbi fejlemények ismeretében is mérlegeli az egykori újításokat. Így módja van azt is számba venni, ha egy-egy tendencia olykor búvópatakszerűen eltűnik, később pedig újra hangsúlyt kap.

Történeti elemzései megmutatják az egyes tendenciák alakulástörténetét, másrészt viszont gazdagon hasznosítják a prózapoétika legújabb szempontjait és eredményeit. Könyve egyszerre regénytörténet és sok szempontú, érzékeny műelemzések füzére.

Egyszerre alkalmazza a történeti és a poétikai szempontot, így tekinti át a XX. század második felének magyar regényirodalmát. Ennek a két szempontnak az együttes alkalmazása izgalmas szellemi feszültségben is megnyilatkozik. Mindezt még gazdagabbá és még

izgalmasabbá teszi az, hogy az egyes regények elemző bemutatásakor Olasz Sándor mindig figyel az adott alkotó teljes életművére. Tehát a poétikai-tipológiai jellemzés és a történeti szempont érvényesítése mellett egy-egy alkotó életművének belső dimenzióit is fölvezet.

Vizsgálódásának fő szempontja poétikai-tipológiai: elsősorban azt kutatja, hogy a XX. század második felében az egymással szembeállítható - valóságközpontú és a szövegközpontú - művészi módszerek véglelei között milyen változatok sokasága adja a magyar prózairodalom színpontját.

Munkája szemléletileg sokkal egységesebb lenne, ha megelégedne ennek a kiemelt szempontnak a következetes alkalmazásával.

Szerencsére nem elégszik meg ennyivel, hanem megvilágítja ezeknek a típusoknak a művelődéstörténeti és alkotáslélektani összefüggéseit is.

Szembenéz tehát tárgyának teljes összetettségével, bonyolultságával. Így rajzolja meg fél évszázad magyar regényirodalmának alakulástörténetét a poétikai-tipológiai változatokban és e változatok módosulásaiban.

Jellemző vállalkozásának bátorságára, hogy poétikai-tipológiai fő szempontú könyvének fejezetei időrend szerint követik egymást a negyvenes évektől az ezredfordulóig. Az olvasó így egyszerre kap képet fél évszázad magyar regényirodalmának történeti változásáról, fő szemléleti tendenciáiról és fő poétikai típusairól, e típusok gazdag változatairól.

Az egyes történelmi szakaszok regényirodalmát mindig alapos áttekintő fejezet mutatja be. Ez megvilágítja az adott időszak legfontosabb esztétikai sajátosságait és kérdéseit. Az áttekintő fejezetek adnak magyarázatot arra is, hogy egy-egy korszakban miért éppen az itt kiemelt műveket választotta részletes bemutatás tárgyául, s miért mellőzött más, olykor nem kevésbé értékes alkotásokat.

Az áttekintést minden esetben néhány jellegzetes regényváltozat tüzetes elemzése követi. Ezek az elemzések gazdag szempontúak, jó érzékkel hasznosítják a magyar prózaelméleti és kritikai szakirodalom eredményeit és a külföldi elméleti irodalom új szempontjait egyaránt. A magyar szakirodalomból elsősorban Balassa Péter, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Szirák Péter és Thomka Beáta prózaelméleti munkáira támaszkodik, de az egyes művek elemzésekor szinte a teljes szakirodalmat hasznosítja. A külföldi teoretikusok - Mihail Bahtyin, Roland Barthes, Northrop Frye, Wolfgang Iser, Lyotard, Ricoeur, Tzvetan Todorov, Vikktor Žmegač és mások - munkái természetesen a disszertáció elméleti alapvetését segítik.

A szakirodalom felhasználásában is megmutatkozik Olasz Sándor szemléleti biztonsága. Mindig körültekintően vizsgálja mások eredményeit, gyakran azonosul a megállapításaikkal, de igen gyakran cáfolja is azokat. Érvései mindig határozott irodalomszemléletét tükrözi. Azonosulásai, ellenvetései, korrekciói a maga szemléletében mindig megalapozottak és szakszerűek.

Az 1940-es évek második felének regényművészetében a szakirodalom korábbi megállapításaival egybehangzóan a realizmus korszerűsített változatait látja jellegadónak. A műfaji változatok különbözőségére Németh László, Márai Sándor, Kodolányi János és Ottlik Géza műveinek elemzésével hívja fel a figyelmet. Az egyes elemzéseknek mindig fontos szemléleti hozadékuk is van Olasz Sándor disszertációjában. A Németh László-i regénymodell elemzésekor például körültekintő mérlegeléssel mutat rá arra, hogy Némethnek a klasszikus realizmushoz való fordulása nem mechanikus visszatérés, hanem újítás is. Az *Égető Eszter*ről írja: "Egzisztenciális regény ez is, benne a legapróbb hétköznapi mozzanatok a létezés mélyebb rétegeire utalnak. Írója olyan epika feltételeit kereste, melyben a végső dolgokra lehet kérdezni. Adva van egy tétel, amelyet a regényegész dokumentál és bizonyítani vél."

Olasz Sándor munkájára jellemző az a műközeli szemlélet, mely nem elégszik meg a merev kategóriákkal, hanem gazdagon árnyalja azokat. Ilyen értelemben tartja kevésnek Žmegač dichotómiáját, a "világszerű" és a "szövegszerű" művek szembeállítását. Azt is hangsúlyozza, hogy "a közösségi sors, élmény vagy tematika nem szükségszerűen áll szemben a nyelvi megelőzöttség poétikájával". De szó sincs arról, hogy elemzéseiben engedményt tenne a referenciális érték javára. A szemléleti igényesség példája az is, ahogyan megvilágítja Kodolányi János és Márai Sándor mitologizáló műveinek a regényszemléleti hasonlóságát és különbözőségét vagy ahogyan Ottlik regényszemléletének a módosulásait föltérképezi, miközben nem vitatja Ottlik "egykönyvűség"-ének koncepcióját.

Prózaírodalmunk alakulástörténetére jellemző, hogy a következő fejezetnek a *"Deliterarizációs" folyamatok és kitörési kísérletek az 1950-es években* címet adja Olasz Sándor. Érthető, hogy ebből az időszakból egyetlen művet sem elemez a korábbiakhoz és későbbiekhez fogható tüzetességgel.

A hatvanas és hetvenes évek prózáját vizsgáló fejezet ezzel szemben igen gazdag. Különösen ellentmondásos időszak ez. A prózaírodalom az életnek valóban olyan dimenzióit mutatta meg, amelyek korábban rejtve voltak. Az olvasó akkor úgy érezhette, hogy minden új mű növelte a szemlélet szabadságát. Béládi Miklós egyenesen "igazmondónak" nevezte a hatvanas évek magyar prózájának krónikás-tényfeltáró vonulatát. A későbbi időből visszatekintve mégis az tűnik fel, hogy az ekkori irodalom nem vállalkozott, mert nem vállalkozhatott még csak igazi tényfeltárára sem. A magyarság életének akkori legfontosabb kérdései nem kaphattak hiteles művészi létet. Hogyan kell nézni ezeket a műveket? A szemléleti nyitódás darabjaiként vagy pedig a valóság meghamisításának tényeiként?

Olasz Sándor könyvének kritikusai közül többen hangsúlyozták azt, hogy a szerző helyesen cselekszik, amikor egyszerre vizsgálja prózaírodalmunk egyes korszakait annak előzményei felől és a mai szemszögből. Ami egykor nagy újdonság volt, az mára részben megfakult, de keletkezése idején történelmi szerepe a szemléleti nyitás volt, előzményeihez viszonyítva tehát az értékei iránt is fogékonyak kell lennünk.

Van ennek a problémának egy másik, a kritikákban szintén jelzett aspektusa is. Ezeket a műveket megjelenésükkor bizonyára túlértékelte a kritika, mert a sematizmus mintadarabjaihoz képest valóban nagy volt az újdonságuk. Később viszont, a szövegirodalom és a metaforizáció idején bizonyára értékük alá becsülte ezeket a műveket a posztmodern irodalomszemlélet, hiszen a posztmodern merész újításaihoz képest meglehetősen hagyományosnak bizonyultak. Az ezredfordulón viszont a történet és a referencialitás újra visszaszerezte pozícióját a prózaírodalomban. Ez azt is jelenti, hogy újra nagyobb megbecsülést kaphatnak azok a művek, amelyeket háttérbe szorított a szövegirodalom és a metaforizálás divata.

Olasz Sándor egyszerre több nézőpontból vizsgálja az irodalmi műveket és folyamatokat. Így módja van arra, hogy mindkét irányban kiegyenlítse a túlzó minősítéseket. A hatvanas évek irodalmában ő is érzékeli a szélső pólusokat: a tényirodalom, szociográfia, dokumentumregény az egyik póluson, a másikon pedig az allegória, parabola, groteszk, abszurd. De azt is hangsúlyozza, hogy ezek nem különíthetők el éles időhatárokkal egymástól, másrészt pedig tüzetes elemzésekkel bizonyítja azt, hogy mindkét pólushoz tartozó művek gazdag egyéni variációkban jelennek meg. Rámutat arra is, hogy a mai olvasatokban sokszor meglehetősen egyneműnek tartott hatvanas évekbeli próza bőségesen ad példát "a metonimikussal ellentétes szövegformálásra is", a parabola didaktikusságát pedig hatékonyan tudja ellensúlyozni az önirónia és az önreflexió.

Izgalmas korszak ez a magyar prózatörténetben, hiszen "a hatvanas évek elejének prózaírói még valóban Móricz nyomdokain jártak. Az évtized végén (s azután) inkább a modern nyugat-európai újítások a meghatározók" - állapítja meg Olasz Sándor, s ezt a megállapítását gazdag érveléssel támasztja alá. Az újítások számbavételekor és értékelésekor

is nyomatékkal utal arra, hogy az egyes irodalmi "beszédmódok véglegesen nem tűnnek el és nem üresednek ki". A szemléletmódosulás e két évtized során mégis nyilvánvaló, hiszen a hatvanas évek elején még általános volt az a meggyőződés, hogy a létélmény elbeszélhető, történetbe fogható, a hetvenes években viszont a történetek helyét egyre inkább átvették a parabolák és a kisebb formák, a tér-idő viszony relatívvá vált, az evidenciahiány, a befejezetlenség lett általános, a közvetlen valóságvonatkozásokat pedig mellőzték..

A hatvanas-hetvenes évek magyar prózáját a gazdag általános áttekintés után Sánta Ferenc, Mészöly Miklós, Déry Tibor, Mándy Iván, Jókai Anna, Sütő András, Gion Nándor és Szilágyi István műveinek tüzetes elemzésével illusztrálja Olasz Sándor. Ezek a nevek azt is jelzik, hogy a disszertáció írójának milyen összetett, milyen sokféle problémavilággal kellett itt szembesülnie. Kitűnő elemzések sora győz meg arról, hogy képes elfogadni művészi anyagának kihívásait.

Értelmezéseiben következetesen figyel a befogadóra, sőt a befogadó változására is. *Az áruló* Eusebiusáról például megállapítja, hogy "a kortársak szemében egyértelműen negatív figurának minősült. Ma inkább úgy látjuk, megelőzte a korát. Az életnek mint áldozatot is igénylő vállalásnak a teljes elutasítása miatt akár századvégünk jellegzetes alakja is lehetne." Egy-egy író életművén belüli viszonyításai is mindig érzékeny megfigyelőképességéről és határozott irodalomszemléletéről tanúskodnak.

Ebben a fejezetben Olasz Sándor új szempontokkal világítja meg a parabolát (Sánta, Mészöly), az autobiografikus esszéisztikus konfessziót (Déry), a fragmentumokból építkező epikát (Mándy Iván), a spirituális regényt (Jókai Anna), az önéletrajzi esszéregényt (Sütő András), a mágikus realista regény magyar változatát (Gion Nándor) és a látomásos képrendszert és szociográfiai pontosságot társító regényt (Szilágyi István).

Elemzései egyszerre összefoglaló és új meglátásokat hozó tanulmányok. Az egyes művek tárgyalását következetesen tágitja ki más íróknak az adott típusba sorolható műveire való utalásokkal. Így a kiemelt mű elemzése mellett - legalább utalások szintjén - a típus gazdag árnyalatait is számba veszi.

A regénytörténetben éles határok nem húzhatók, hiszen egy-egy tendencia sokkal hamarabb megjelenik annál, mint amikor uralkodóvá válik. És sokkal tovább él annál, mint amikor egy újabb irány válik jellegadóvá. Az évtizedek szerinti korszakolást természetesen Olasz Sándor is meglehetősen nyitottan kezeli, folyamatosan utal a határok virtuális jellegére.

Az Új esztétikai magatartás az "elnyújtott" nyolcvanas években című fejezet arról a szemléletváltásról ad számot, melyet a szakirodalom gyakran paradigmaváltásként értékel. Ennek az új szemléletnek szembevető vonása a korábbi elkötelezett irodalom eszményének az elvetése és a szemléleti pluralitás hangsúlyozása. Főként pedig a nyelv és a személyiség új felfogása, a "nyelvbe vetett bizalom megingása" és a személyiség destabilizálódása.

Ez a szemlélet olyan nagy erővel jelent meg a magyar irodalomban, hogy a hagyományos értékek háttérbe szorulásához vezetett a nyolcvanas években. A hagyományos szemlélet rombolása, szétbontása vált az irodalom egyik fő témájává. Ez a relativizáló törekvés felszámolta a hagyományos történelmi regényt, s helyébe állította a "pszehistorikus regény"-t, melyben a történelem kaotikus vízióként jelenik meg. Ennek az új szemléletnek a jegyében lett Kertész Imre eszménye a zenei atonalitáshoz hasonló regény. "Az atonalis regénykompozícióban nincs alaphang, amelyhez viszonyítva az egyes "hangok" harmonikusnak vagy diszharmonikusnak tűnhetnek föl." Ezért irányul Olasz Sándor disszertációjában az *Emlékiratok* könyvének elemzése a nyelv- és személyiség felfogás új sajátosságaira, a sors elbeszélhetőségének kételyére. Grendel Lajos trilógiáját a megszokott történetek felszámolása jellemzi. "A trilógia - noha tele van mikrotörténetekkel - végül is kihúzza a talajt a történeteszerű értelmezés alól" - írja Olasz Sándor. Majd arra is rámutat, hogy utóbb Grendel az egyik előfutára lesz a történet visszaállításának. Persze ez már más történet. Abszurd elemekkel telített.

Az "elnyújtott" nyolcvanas évek epikájának szemléletváltozását gazdagon jellemzi Olasz Sándor a családregegy metamorfózisainak bemutatásával is. Különösen a *Jadviga párnája* poétikai elemzése mutat rá a szemléletváltozásra: a szövegszerűség és a világszerűség egységére, a tradíció és újítás szerencsés ötvözetére, mely a posztmodern szemlélet elvárásait is kielégíti, de a klasszikus családregegy folytonosságát is biztosítja.

Olasz Sándor végül a kilencvenes évek dilemmáival vet számot. Ehhez az időszakhoz még nincs elég történelmi távlat. Némely újabb változás azonban megfigyelhető a jelenkori irodalomban is. Érthető, hogy ebben a fejezetben nyilatkozik legóvatosabban Olasz Sándor, hiszen új irány, új szemlélet nem jelent meg fő tendenciaként az utóbbi időszak magyar prózairodalmában. Inkább a kiegyenlítődés jelei mutatkoznak. Hiába hirdették - Lyotard nyomán - írók és irodalomtörténészek egyaránt például a "nagy elbeszélés" végét, "nagy elbeszélések változatlanul vannak, csak nem a régi módon, nem lineárisan, nem a "jól megírt" klasszikus regények szellemében" - állapítja meg.

Sorra idézhet az utóbbi másfél évtized jellemzésekor olyan megállapításokat, amelyek a korábbi merev téziseket cáfolják, amelyek visszaállítják az irodalom valóságvonatkozásainak az értékét vagy amelyek azt hangsúlyozzák, hogy maga a próza lázadt fel az ellen a szemlélet ellen, melynek kulcsszavai a "szövegszerűség, a nyelv uralhatatlansága, a szöveg areferencialitása, az én széthullása, intertextualitás, polivalencia és disszemináció".

Ez a kiegyenlítődés Olasz Sándor szemléletét is igazolja, hiszen elemzéseiben mindvégig megfigyelhető volt ez a törekvés. Azt is joggal hangsúlyozza, hogy a kiegyenlítődés sohasem a régi módszerek változatlan visszatérését jelenti, hanem azok új funkciójú, gazdagabb alkalmazását.

Ezeket a megállapításokat most is gazdagon igazolja, dokumentálja és újabb szempontokkal egészíti ki az itt elemzett regények sora.

Bár az is kétségtelen, hogy ebben a fejezetben érezzük leginkább azt, hogy Olasz Sándor példaanyaga nem egyenlő értékű regényekből áll. Egy-egy modellt ugyanis egy-egy remekmű tudna igazán érvényessé tenni az olvasó számára.

Olasz Sándor példaválasztásai olykor bizonyos esetlegességet jeleznek. A Bodor Ádám regényeiről szóló fejezetben például háttérbe szorul a kitűnő *Sinistra körzet* a kevésbé értékes *Az érsek látogatása* mellett. A két Duna-regény összevetésekor maga is jelzi az értékkülönbséget. A különböző értékű művek egymás mellé helyezését Olasz Sándor tudatosan vállalja. A prózafolyamatok összetettségével, egymásra/egymásba épülő regényalakzatok sokféleségével indokolja ezt.

Kitűnő elemzések és jellemzések sorát olvashatjuk ebben a fejezetben is. Egyértelmű, hogy Olasz Sándor a legújabb tendenciáknak is értő irodalomtudósa. Számtalan megfigyelését, észrevételét idézhetnénk ebből a fejezetből is. Sajnálom viszont, hogy az újabb időszak kiemelkedő regénye, a *Hollóidő* nem kapott önálló elemzést, jóllehet különleges poétikai karakterére rámutat a szerző.

Hiányérzetünk, aránytalanság-érzetünk egy ilyen könyvvel kapcsolatban persze bőven lehet, hiszen Olasz Sándornak eleve válogatnia kellett, teljességre nem törekedhetett. S ha egy szerzőnek kiemelte valamelyik művét, akkor többnyire annak kapcsán szólt a többi alkotásáról is. Így történt ez Esterházy Péter esetében is. Ő két fejezetet is kapott a disszertációban, mégis hiányolom a *Termelési regény* tüzetes elemzését, hiszen az utóbbi évtizedekben jelentkező fontosabb regénytörekvések egyik legnagyobb visszhangot keltő darabja ez volt a könyv.

Az ilyen aránytalanságoknak Olasz Sándor is tudatában van. Könyve bevezetőjében tucatszámra maga is számba vesz belőlük. Megmagyarázza, hogy miért az *Égető Esztert* választotta tüzetes elemzés tárgyává, miért nem az esztétikailag tökéletesebb *Iszonyt*. Utal arra is, hogy Szilágyi Istvántól azért választotta a *Kő hull apadó kútba* című regényt, mert a

későbbi művei sem szorították háttérbe első jelentős művét. Jelzi azt is, hogy "ahány Szilágyi-regény, annyi újabb változat." A *Termelési regény* mellőzésére is magyarázatot ad a bevezetőben: azért a harmadik pillért, a *Harmonia caelestis* elemzi tüzetesen, mert az szintézis jelentőségű.

A könyv egészét tekintve nem marad hiányérzetünk, hiszen az áttekintő fejezetekből nyilvánvaló, hogy Olasz Sándornak rendkívül gazdag és hiteles képe van a XX. századi magyar regényművészetről. Munkájának vonatkozásrendszerében helyén van minden igazán jelentős műve a XX. század második fele magyar prózairodalmának.

Olasz Sándor disszertációjának alcíme: *Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában*. A disszertáció meg is felel ennek az alcímnek. A poétikai változatok sokaságát veszi számba áttekintő fejezetek és értő elemzések sorában. Szembetűnő ugyanakkor, hogy az egyes fejezetekben szereplő kiemelt poétikai változatok csak részben nevezik meg az alcímek. Ezeket az alcímeket ugyanis Olasz Sándor nem egységes szempont szerint alakította ki. Szembetűnik ez rögtön az első fejezetben. *Németh László változó regényszemlélete* az első alcím, *Változatok a mitologizáló regényre* a második. Ugyanezt a vegyességet látjuk a többi fejezetben is: poétikai tartalmú alcímek váltakoznak poétikai szempontból semleges alcímekkel. Világosabb volna a könyv struktúrája, ha a korszakok szerint időrendben előre haladó fő fejezeteket egységesen poétikai jellegű alcímek tagolták volna. Így már a külső szerkezet megmutatná fél évszázad magyar regényirodalmának poétikai változatait. Ennek a virtuális igénynek is a tudatában volt Olasz Sándor. Ezt is kivédi könyvének a bevezetőjében. Igyekezett elkerülni az irányzatokba, tipológiákba, modellekbe sorolás merevségeit, hiszen "a legtöbb esetben csak tág értelemben vett rokonítások engedhetők meg". Arra is utal, hogy vannak olyan írók, akik egynemű életművet hoznak létre, mások viszont műről műre új regénypoétikát alkotnak. Sőt, egyetlen regény is többféle poétikai alakzat megvalósítója lehet. Az egységes szempontú címadást éppen szempontjainak összetettsége miatt nem választotta. E félszázad magyar regényirodalmának poétikai változatai jóval gazdagabbak annál, mint ahogyan a poétikai változatok megnevezésére hivatott alcímekből ez kiderül. Megnyugodhatunk azonban abban, hogy a változatoknak ez a nagyobb gazdagsága megjelenik és hiteles poétikai-irodalomtörténeti értelmezést kap magában a könyvben.

(2005)

Túl a falon - az én ötvenhatom

Buda Ferenc könyve

:

Buda Ferenc nagyon kevés verset ír, mégis súlyos, egyéni hangú, összetéveszthetetlenül egyéni világlátású költészete immár öt évtizede értékes színe a magyar lírának.

A természettel és a tárgyakkal való bensőséges kapcsolat úgy jelent meg első kötetében (*Füvek példája*, 1963), hogy ez az elemi létélmény rendíthetetlen etikai keménység, életakarató, lételevő és tisztesség-igényű magatartással társult.

Az *Ébresszen aranysíp* (1970) című kötetben már vas- és kővilág veszi körül a költői személyiséget, de ez a környezet is arra ösztönzi őt, hogy még eltökéltebben szervezze meg cselekvő magatartását, még több megtartó példát idézzon maga köré erőforrásul az egyszerű emberek világából éppúgy, mint a magyar kultúra örökségéből. Böségesen merít a természeti életroma vitális erőforrásaiból is.

Aztán még jobban megritkult költői szava, keserűbb lett világlátása. Évekig szinte csak a hallgatásával volt jelen az irodalomban. A csupán néhány verset tartalmazó harmadik kötete

(*Holt számból búzaszál*, 1982) a költői hang megdöbbenő elkomorulásáról tanúskodott. A megrendült hité és a szinte sorszerűen vállalt értékörzés ütközése alakította ki virrasztó magatartását.

Ehhez a magyar kultúra üzenetei mellett tápláló forrásokat talált a magyarság „közeli és távoli” rokonainak népköltészetében is. Ezekből kötetnyit fordított. Költői szemléletének horizontja is egyre inkább kitágult a múlt és a kozmosz felé is. Mintha a jelen idő szennyével szemben a múltban és a mindenségben keresne tisztább viszonyító pontokat.

Az utóbbi évtizedekben átlagosan évi egy verset írt, de ezeknek szinte mindegyike súlyos számvetés. Verseiben az önmagukban semleges tárgyi elemeket a léthiány, történelemhiány, cselekvési lehetőség-hiány kifejezésével ítél meg az elviselhetetlen, manipulált világot. Az ország kényszerű csöndje, kiszolgáltatottsága determinálja a költői látásmódját. Az értelmiségi lét korlátozottsága, lefokozottsága elviselhetetlen számára. Ettől szenved, emiatt érzékeli az egész létét, tárgyi környezetét, történelmét egyaránt nyomasztónak, személyiségét megváltatlannak (*Árvaföld*, 2000; *Árapály*, 2005).

Ennek a költői látásmódnak a gyökérzetét tárják fel a *Túl a falon. Az én ötvenhatom* című kötetének versei.

Buda Ferenc életének sorsdöntő élménye volt az 1956-os forradalom és szabadságharc. Húsz éves volt ekkor, a debreceni egyetem hallgatója. A forradalom eltiprásának a drámáját mélyen megszenvedte. Erről verseiben is számot adott. A forradalom leverése után egy év szabadságvesztésre ítélték. A börtönben írt verseinek kéziratát három évtizeden keresztül Für Lajos őrizte meg. Buda Ferenc 1991-ben kiadott *Csöndország* című kötete így tartalmazhatta azokat a verseit, amelyek miatt - „a demokratikus államrend elleni izgatás” vádjával bebörtönözték, s azokat is, melyeket a börtönben és közvetlenül szabadulása után írt.

A „törtétek” megítélésében a húszéves költő olyan magabiztos és egyértelmű volt, hogy nézetein semmit sem kellett változtatnia azóta sem. Még a gyászról, tragikumról és a bebörtönözöttség élményeiről is úgy számolnak be versei, hogy a költő igazságtudata, igazsághite, kemény tartása ellenpontozza a levert forradalom és a börtönlét tényeit: „Verhetnek, mint vasat, / más színre mégse váltok: / őrzöm a paraszt / és mérem a világot.”

A börtönben is igaza tudatában viseli sorsát a költő, fogolyként is „felperes”, annak „rabja”, akit „vádol”.

Ez az egyértelmű magatartás hiánytalanul továbbél a későbbi versiben is. 1989-ig ennek a „maga-tartás”-nak nyilvánvaló politikai vonatkozásai is voltak. Az erős szociális és nemzeti érzékenyséű költő az alulsó Magyarország és az idegen nagyhatalom által letiport, majd csöndre ítélt Magyarország védelmében és képviselőként is szólt.

Költői vilásképe egyre tágult, de nézőpontját „csöndország”-beli léthelyzete motiválta.

Az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak felbecsülhetetlenül nagy az értéke nemzeti történelmünkben. Ez a forradalom akkor morálisan megmentette a nemzetet. Leverése után azonban példátlanul meggyalázták. Ezért is van nagy jelentősége annak, hogy Buda Ferenc 1956-os versei most külön kötetben megjelentek. A tiszta, hiteles költői szó a legmélyebb vallomás forradalmunk és szabadságharcunk tisztaságáról és értékéről. „Nem napló s nem krónika ez a könyv, csupán az átélt egyszeri szabadságra, majd a tankágyú- s vaskapudőreire máig - és halálig ráfelelő visszhangok sora.”

Nemzeti önismeretünk elemi érdeke, hogy szembesüljünk ennek a makulátlan erkölcsű és magatartású költőnek az ezerkilenszázötvenhatos élményeivel.

A kötet első ciklusa a *Falak könyve* címet viseli. Egy húsz éves fiatalember lenyűgöző erkölcsi tartása és történelmi érzékenysége, lényeglátása nyilatkozik meg ezekben a verseiben. Nem kell neki az a rend, melyet a hazugság és a terror terem meg (*Rend*). „Kiontott véreim!” - így szólítja a tizenöt-húszévese halottakat, s többes szám első személyben, velük azonosulva tesz tanúságot igazságukról és döbbenetes vallomást pusztulásukról: „Égő,

túlvilági / benzines palackok / lángjainál melegsünk” (*Tizenöt-húszéves halottak*). A természet jelenségeit is a forradalom tisztaságának érzékeltetésére idézi meg: „Pesten esik a hó / Nyílt sebre friss kötésnek / Pest talpig hófehérben” (*Pesten esik a hó*). Ez a három vers - a *Rend*, a *Tizenöt-húsz éves halottak* és a *Pesten esik a hó* - volt a Buda Ferenc elleni bűnvád indoka.

Buda Ferenc már húszévesen is igen érzékeny történelmi tudattal ítélkezett. Párhuzamba vonta a hatalmi erőszak történelmi változatait.

A börtönben írt műveinek lírai szituációi Radnóti kései verseire emlékeztetnek. Pontos szóval számba veszi helyzetét, s a „szuronyos pokolban” is őrzi a maga emberségét, tartását, igazságérzetét. Méri és megítéli a világot. Átéli a várakozással lefokozott lét kínját. Képzletben keresi fel szerelmi vallomásaival kedvesét. Számadattá lefokozva, az álmatlanság, a várakozás összes kínját megszenvedve is emberi méltóság sugárzik szavaiból, s bízik abban, hogy az „ítélő idő” majd igazságot szolgáltat „a földgolyónyi tárgyalóteremben”. Igazsága tudatában mondja ki, hogy akik őt most ürülékével egyszintre alázzák, azok „szennyvízlelkű névlegemberek”. S hiába próbálják őt a szabadság ígéretével megalázkodásra, hamis vallomásra rábírní, töretlenül vallja a forradalom igazát és tisztaságát. A mártírok tekintete előtt vállalja sorsát, nem idomul, nem igazodik a hatalom elvárásaihoz.

A kötet másik ciklusa a *Túl a falon* címével is jelzi, hogy Buda Ferenc ezerkilencszázötvenhat élménye nem korlátozódik a börtönövekre, hanem mindmáig eleven és meghatározó. Ennek oka pedig az egykori élmény mélységén túl az is, hogy Buda Ferenc immár ötven év óta a forradalom eszményeinek a mértékével méri a világot, ma is tele van hiányérzettel és keserűséggel. Kötetének bevezető soraiban azt írja, hogy a megtörténtek miatt személyes „elszámolni, leszámolni” valója senkivel nincs, de az „igazság helyreálltát” várva várja azóta is. Ez az igény szólal meg a *Túl a falon* ciklus darabjaiban. A szó nem tud önfeledten föl szállni, mert a költő nyelve hegyéig ér „a félelem vasíze”. „Józanság, okos törvény, jöjj el” - ismételteti a *Könyörgés*, de „jönnek, vonulnak tömör rendben halottaink”, a „megtorolt ártatlanság” mártírjai. Virraszt a költő a lét fekete éjszakájában. Örökre magába zárta a *Zárka*:

Az álom itt törékeny, roskatag.
Rácsminta rendje. Csönd. Poloskahad.
Vaságy-nyöszörgés, kínok éjszakája -
másznak, özönlének a vér szagára.

És örökre él benne a forradalom emléke. „Szív, lélek tavasza az őszben.” Ma is elevenen él benne egykori önmagának a képe is. Pedig már akár unokája lehetne az a fiatalember, aki ő akkor volt. Örök mégis az élmény, mert örök a vágy arra az érzésre, amivel ifjúsága idején a szabadság néhány napja ajándékozta meg. És örök a keserű indulat amiatt, hogy azt a csodát „Sortűz. Vérszag. Télszag. Záracsattanás. Kulcsok csikordulása” követte.

A húszéves forradalmár-költő utólag könnyű Buda Ferenc életművének az elejére tennünk. Az életű szerves és méltó folytatása ennek a különleges erkölcsi értékű pályakezdsnek.

Költői szemlélete az idők folyamán egyetemesebb horizontúvá tágult, közvetlen politikai vonatkozásai mellett fölerősödött benne magának az emberi természetnek és emberi létnek a filozófiai érvényű megítélése. Megőrizte empirikus világészlelő érzékenységét, közvetlen környezetének szociológiai pontosságú vizsgálatát is, de a világot mérlegelő tünődései most már általánosabb érvénnyel vonatkoznak az emberlét minőségére.

(2006)

Októberi fogadalom

Ágh István könyve

Ágh Istvánnak is életreszóló élménye volt az ezerkilencszázötvenhatos forradalom. Máig magában hordozza azt. És nem csak jelképesen, hanem a testében is. Egy golyószilánk formájában. A jelképpé emelhető sebesülésnek mély értelme van az ő életművében.

Októberi fogadalom című könyvében azokat az írásait gyűjtötte egybe, amelyek valamiképpen kapcsolódnak az ezerkilencszázötvenhatos forradalomhoz és nemzeti szabadságharchoz. A forradalom ötvenedik évfordulójára megjelentetett könyve jelentésszerű kompozíciójú mű: két-két esszénovellával keretezett ötvenhat verset tartalmaz. Valamennyi - szorosabb-tágabb módon - a forradalomról, a forradalomban átélt élményekről, azok későbbi szemléletformáló, magatartást meghatározó értelméről tett vallomás.

A *Hulló levelek vére* című önéletrajzi esszénovellája az Eötvös kollégium elsőéves diákjának élményeit idézi föl. Egy-egy mondatába is élményrétegek sokaságát sűríti. Láttatja a Budapestre először 1956-ban eljutó tizenhét éves fiatalember csodálkozó örömét. Egy-két mondatban is sugallatosan szembesíti az iszkázi világot a budapestivel. Érzékelteti azt a különleges élményt, hogy Nagy László öccseként egyszerre az irodalmi élet részesévé válik. Majd egyszerre a forradalom forgatagában találja magát. Maga is csodálkozik saját bátorságán, vakmerőségén, azon, hogy félelem nélkül megy ő is a tömeggel. Pedig reggel még inkább csak a szerelemre gondolt, amikor gondosan készülődött erre a napra. Aztán „felrobbant a Kossuth-tér”, a tetőről gépfegyversorozat csapott a tömegre. Ő „Isten centijével” kimért helyen feküdt sebesülten a Kossuth-téren, körülötte halottak. Drámai érzékletességgel jeleníti meg azt a csodát, hogy ilyen körülmények között életben maradt. Mint egy körvadászat áldozata, olyanok voltak itt az emberek. „Haldoklók ették a földet, kapaszkodtak a gyepek gyökérzetébe.” Sebesülten került a kórházba, ahol asszonyneven jegyezték be, mert csak a szülészetben volt már hely. „Második születésem, én vagyok az anyám és a fiam.” Az esszénovella két szála, a szerelmi és a tragikus egymásba fonódik, egymást erősíti, hiszen az élet szépségét teszi tönkre a váratlan pusztítás. „Körülöttünk bakfis bábák, önkéntes ápolónők. Magyar Kati tizenhat éves művészeti középiskolás piros melegítőben, narancsgerezzel kínál, éltető, véletlen, ártatlan cirógatása november 4-e után halott, a terézvárosi templom előtt hanyatt fekszik a vöröskeresztes, ballonkabátban, a piros melegítőben, fekete-fehérben láthatom fényképező unokabátyám miatt. Nem merem látni, nem akarom! De a narancsevés közben semmi sem sejtető.” Ebben a néhány sorban olyan drámát örökít meg Ágh István, amelyik mindörökké vele maradt. Egy-egy félmondatban bemutatja sebesült társait is, a tíztizenkét „valószínűtlen túlélőt”. Egész regényt sűrít a rövid esszé-novellába. Csak később vették észre, hogy a ballonkabátját is golyószilánk lyukasztotta át, amikor ő ott feküdt azon a „kimért szűk helyen”, ahol máig is van. Ez a tömör megjegyzés („ahol máig is vagyok”) kitérít a szöveg esszénovella üzenetét. Ágh István írásának drámai feszültségében egyszerre jelenik meg az ifjúság önfeledt szépsége és a forradalom leverésének tragédiája.

A *Gumibot a golyabálon* a forradalmat követő hónapokat idézi fel. Az új diktatúra légkörét. Itt is a tárgyyszerű bemutatás telíti gazdag értelemmel a történetet. A kollégium két egymásba nyíló szobájának lakói közül „később néhányan disszidáltak, valaki börtönben volt, valaki karhatalmista lett”. A forradalom leverése után is folytatódik a diákélet, csínytevésekkel, mókákkal is színesítve. A forradalom emléke azonban ebben a közegben is jelen van. Érzékelteti ez az írás az új hatalommal szembeni ellenállást is. „Olyan terrort tapasztaltunk, melyet nem tudtunk összerakni egészszé. Egy hír mögött nem sejtettük, hány letartóztatás, kivégzés lehet. Emitt íróper, otthon meg félholtra vert sógorom.” Az egész kort jellemzi az önéletrajzi esszénovella záró képe és annak sugallatos értelmezése. Hatalmas rendőr veri háromszor is földre a menekülő diákokat, aki a harmadik leütés után érti meg, hogy

„itt most fölállni nem szabad”. Ezt a felismerést tágítja korjellemezéssé Ágh István: „S még hányszor kellett rájönnöm azután: Itt nem szabad fölállni!”

A kötetet nyitó két írás a forradalmat és az azt közvetlenül követő időt idézi meg elsőszemélyű vallomás formájában 1989-ben és 1991-ben. Ez a kései emlékezés arról is tanúskodik, hogy milyen mélyen él a forradalom és annak drasztikus leverése Ágh Istvánban évtizedek múlva is. Élményeit sohasem titkolta, sohasem hallgatta el. Költészetének egyik vonulatát azok a versei alkotják, amelyek a forradalomhoz és főként annak leveréséhez, meggyalázásához, a kádári diktatúra időszakának lelki élményeihez kapcsolódnak. Amikor a közvetlen vallomásnak nem volt lehetősége, a költészet különleges eszközeivel akkor is tisztán őrizte és védte a forradalom szellemét és tiltakozott a szabadság hiánya miatt. Folyamatosan leleplezte azt az elviselhetetlen szellemi-lelki terrort, amelyik a forradalom leverése után nyomorította meg az országot.

A kötet második ciklusát kitöltő 56 vers igen sokféle módon tesz erről tanúságot. Az 1957-es *Állványok városa* közvetlenül vall a tragédiáról, intenzíven érzékelteti a sebzettséget, lefojtottságot, kiszolgáltatottságot, félelmet, fájdalmat:

Szilánksebek a falon.
Mészpörsenés az ablakon.
Árnyékként száll a fájdalom
állványok városára.

Az 1962-ben írt *Halottak napjára* pedig nemcsak Ágh István 1956-os megsebesülését idézi föl érzékletesen a sortűztől a testébe fűrődő szilánkig, hanem azt is tanúsítja, hogy békés tüntetőként érte az orvtámadás („Se puskát, se zászlót nem hordtam hónom alatt, / mégis célpont lettem”). A megsebesülésekor ráragadt falevelet pedig kitüntetésnek nevezi. A halottak napi számvetés a forradalomhoz való hűség vallomása, az erőszak elleni tiltakozás. *A meglesett vad*, a *Varjúévszak*, a *Sivatagi testamentum* áttételesen, a fenyegetettség atmoszférájával vallanak a szörnyűvé vált világról. A *Balassi* a „sehovase út” léthelyzetével kénytelen számot vetni, de vállalja önmagát: „te katonád voltam Uram / és az te seregedben jártam.” A *Virágnylásból földbe* nagy képsora azt tanúsítja, hogy „szemfényvesztés a derűs hegyoldal”, hogy minden csupa hazugság, a költő idegenként szemléli a hazug világot.

A versek a kiszolgáltatottság, félelem, a rettegés, az erőszak világát mutatják be, melyben „törvényt sért aki fázik” (*Fejem fölé...*), amelytől a költő csak távolodni kíván (*Csak egy halottól...*), ahol „következik virágok letiltása” (*Kétségbevonása...*), ahol „akasztófakötelek tartják / az égve felejtett lámpásokat”. Pedig a lélek ünnepre, szépségre vágya. Ezért születik meg a gyönyörű *Varázslat karácsonyfára*, mely valósággá igézi a szépséget olyan időben is, amikor „jéghegy az égbolt”.

A személyiség a veszteségek leltárát készíti, de kifosztottan is ragaszkodik értékeihez (*Csontig-haza*). Ez a kemény belső tartás meghatározó vonása ennek a versvilágnak. Meg a konok ellenállás is minden romlással, méltatlan feledéssel szemben. Ágh István megrendítő nagy verset írt 1981-ben *Magyar Katalin* címmel. A gyönyörű tizenhatéves vöröskeresztes lányra emlékezik, első „lelőtt” szerelmére, a forradalom ártatlan áldozatára. Szinte életre kelti a gyönyörű lányt, akit kiégettek az őszből, de akit ő eleven emlékként őriz ma is. A forradalom tragédiáját is érzékelhető közelségbe hozza:

Mindenszentek napjának nem volt még annyi halottja,
nem égett annyi gyertya az elsötétítésben:
vörösréz töltény a szívkamra-sötétben.

Egyszerre siratja szerelmét és a forradalmat. A vers belső szembesítései éles képekben érzékeltetik a tragédiát, az ártatlan fiatalok pusztulását és életre szóló megsérülését és a minderre rátelepülő közönyt, feledékenységet. Drámaian együtt van ebben a versben már ekkor a későbbi *Hulló levelek vére* című esszénovella minden lényeges motívuma. A lelőtt Magyar Katalin „mindétiglen a járdán” fekszik. Drámaian szembesíti Ágh István ezzel a ténnyel az azóta eltelt idő hétköznapi eseményeit. Felidézi saját sebesülésének emlékét is. Sebe bűnjel volt. Szülőanyává hamisították a nevét, hogy ápolhassák a kórházban. A vers záró soraiban egyszerre jelenik meg a szerelmi vallomás és a forradalom kitörölhetetlen emléke:

Gézből szivárgott sebem vallomása:
 Ül az ágyamra! hadd fessek túlnagy köpenyedre
 véremmel gyereket, pontosat, mint az iskolában.

Ágh István szemléletének fontos jegye az emlékezés és szembesítés. Sok-sok versében jelenik meg a múlt, de mindig oly módon, hogy az azóta eltelt időt is érzékelteti. Ma is visszajár sebesülésének színhelyére, mert neki nem a platán-avar tűnik szemébe *A Parlamentnél*, hanem a „földbe vájó fogsort és tenyeret” is látja ma is. Mindig vele van az az a tizennyolc éves fiú, aki ő a forradalom idején volt, s aki „véletlenül és mégis sors szerint” lett részese a forradalomnak.

Verseiben „az elveszett haza” fájdalma szól, a barbár világban magára maradó személyiség járja a közösséget kereső utakat a kifordított, meggyalázott világban. Nyomasztó élményei közepette a „létezés hidegglélése” tör rá, de a fájdalom nem homályosítja el tekintetét, hanem pontosabbá teszi látását. Elemzi, átvilágítja a történelmi rettegést is (*Tóth Bálintnak Nagykovácsiba*). Bátyját, Nagy Lászlót szólító és idéző verse (*Innen indulnak*) is döbbenetes szembesülés azzal a világgal, amelyikben „kizárólagos a gőg, a gúny, eszeveszett önérdek bandázik, virágéneket tapos”. A Nagy László-i kérdést nyomatékos állítássá változtatta benne az idő: „Úristen, én nem vagyok itthon!” Száműzetés-próbát tart a magyarság állapotát látva. Ritka külföldi útjai sem nyújtanak számára vigaszt, inkább keserűségét fokozzák (*Száműzetés-próba, Akkor Párizsban*).

A kötet két utolsó verse külön figyelmet érdemel. Az *Összegyűjtött vallomások. Kossuth tér, 1956* 2001-ben, az *Októberi fogadalom* pedig 2002-ben keletkezett. Mindkét vers összegző visszatekintés Ágh István meghatározó élményére. Az *Összegyűjtött vallomások* egyes motívumaival korábbi verseiben és prózai írásaiban már találkozhattunk, mégis megrendítő hatású összegzés ez a vers. Annak az örök tűnődésnek, emlékezésnek a leltára, amelyik számtalanszor felmérte a költővel az 1956. október 25-i vérengzés eseményeit, a gyilkosokat és a halottakat, saját megmenekülésének csodával határos eseményét. Mindig vállalta azt, ami vele történt („nem takargattam sebemet, a belém állt repeszt bárkinek megvallottam”). Úgy írt verset erről az őszi, „mintha az az egész természeti csapás lett volna”. A kényszerűségek közepette is mindig tudta és vallotta a forradalmárok igazát. Leleplezi a forradalmat meggyalázó aljasságot, azt, ahogyan „összefog a hazugság a múlt idővel”, „viszonylagossá változtatnak minden bizonyosat”. Bemutatja a diktatúra világát, melyben a „a hazugság illetékes, és a vértanú nem tanú”. Sorra veszi a gyáva bosszúállás módszereit, a kifordított világot, melyben az ártatlan tárgyak is terhelő bizonyítékká válnak („töltényhüvelynek vélik a szemetet”), ahol a „kideríthetetlen tettesek nyomán” elmaradt a büntetés. Olyan országos álság uralkodott, hogy az ártatlan áldozat is „kielégült szerető”-nek látszik a fotón „elhálva szemérmetlenül”.

Keserű indulat formálja itt a szavakat. A történelem mindmáig nem szolgáltatott igazságot a legtisztább forradalom hőseinek és áldozatainak. Az *Októberi fogadalom* is nagyon keserű számvetés. Nem lehet megnyugodni a gyalázatban, a tények kiforgatásában, a sok-sok színeváltozásban, árulásban. A kényszerűen felvett álarcos mosolyok mögött

„fegyver villan, a tél elvetemült hidege”. Ágh István ezerkilencszázötvenhatról szóló ötvenhat verse nagyon keserű összegzéssel zárul: „hiába hegedt be a seb, a gyalázat helye fáj”.

A kötetet záró két próza, az *Ezredesné, csillagokban* és a *Köd* a történelmi értékpesztulást drámai háttérként érzékelteti. Mindenkit kifordított ez a történelem a saját világából. Senki sem tudta kibontakoztatni a benne lévő értékeket. Az ezredesné örültségnek minősíthető cselekedetei mögött elviselhetetlen sors nyomása érezhető. A faluba érkezésétől az 1956-ban bekövetkezett haláláig terjedő élettörténet évtizedek magyar történelmét fogja át. A *Köd* viszont az 1956-os forradalom néhány napjának és leverésének drámai feszültségű megidézése a háttér perspektívájából, a sebesült fiáért aggódó édesanya valóságát és rémálmokat keverő gyötrelmein keresztül.

Az Októberi fogadalom gazdag látásmódú, félévszázadon keresztül vállalt és formált hiteles tanúságtétel az ezerkilencszázötvenhatos forradalom tisztasága és értéke mellett.

(2006)

Szavak a rengetegből

Nagy Gáspár esszéi

Nagy Gáspár sorra megjelenő verseskötetei a szélesebb olvasóközönség előtt is nyilvánvalóvá tették, hogy a költő az idő újabb és újabb kihívásaira az erkölcs és esztétikum ritka szép harmóniájáról tanúskodó, egyéni karakterű költészettel adott hiteles választ. Így teremtette meg jelenkori irodalmunk egyik légtérkésebb, gazdag hagyományt és modern, sőt posztmodern ösztönzést is egységbe fogó életművét. Költészete és annak hatása, fogadtatása egyaránt azt tanúsítja, hogy a költészetnek a mai világban is van küldetése és értelme. Ma is elengedhetetlen része lehet az egyén és a közösség szemléletformálásának, szellemi-erkölcsi gazdagításának. Költészete gazdag jelzéseket ad arról is, hogy a költő kivételes erkölcsi érzékenységgel és kemény tartással, nyitottan tájékozódó, a legkülönbözőbb értékek iránt fogékony személyiség. Verseinek témáival, mottóival, utalásaival, motívumaival is kivallja azt, hogy pályakezdése óta tudatosan kapcsolódik a magyar és kelet-közép-európai irodalom közösségi felelősséggel áthatott vonulatának legnagyobb alkotóihoz. Művészetének egyik jellegadó vonása az értékővő gazdag szellemi kapcsolatrendszer, az állandó és intenzív párbeszéd a klasszikus és az élő magyar irodalommal.

Szépirodalmi művei mellett szinte költői pályakezdése óta rendszeresen ír esszéket elődeiről és kortársairól, irodalomról, képzőművészetről, történelemtől egyaránt. Életművének ezek az esszék éppúgy értékes és szerves részei, mint a mindig megfontoltan, példászerű szellemi-erkölcsi tartással szóló interjúi, melyekben közvetlenül vall gyökereiről, szellemi kötődéseiről, erkölcsi, művészeti és politikai nézeteiről egyaránt.

Életművének ez az esszékből és interjúkból álló nagy fejezete eddig a legkülönbözőbb folyóiratokban és újságokban rejtőzködött. Olasz Sándor bírta rá őt arra, hogy esszéiből és interjúiból kötetet állítson össze a *Tiszatáj Könyvek* sorozata számára. Nagy Gáspár bibliográfiája azonban háromszáznál több esszét és interjút foglal magába. Ez a hatalmas anyag szigorú rostálás után sem fért el egy kötetben. Így született meg a kétkötetes kiadás terve. A *Szavak a rengetegből* című első kötetbe kerültek a – tágabb értelemben vett – irodalmi témájú esszék. Ezt a gyűjteményt – a fűlszöveg ígérete szerint – majd újabb követi. Abban Nagy Gáspár képzőművészeti esszéi és a vele készített fontosabb interjúk jelennek meg.

A közel ötfélszáz lap terjedelmű *Szavak a rengetegből* nagyon fontos könyv. Mindenekelőtt azt tanúsítja, hogy Nagy Gáspár eszményi magatartású költői világának gazdag szellemi és

etikai háttére van a magyar és egyetemes kultúrában. Nagy Gáspár képes arra, hogy a második ezredforduló évtizedeiben nyitott lélekkel álljon az idő kapuiban, biztos szellemi és erkölcsi pozícióból vessen számot korának fölöttébb összetett és fölöttébb ellentmondásos problémáival. Az esszéiben ugyanaz a kikezdetlen erkölcsű, szigorúan ítélkező, de nyitott, sokféle szellemi irányzat értékei iránt fogékony alkotó áll előttünk, aki tág horizontú, mégis erős karakterű versvilágát megteremtette.

Minden témájához a maga személyességének a vállalásával közelít. Mindig személyes köze van tárgyához. Erről egyébként legtöbbször maga is vall, párhuzamot von az általa jellemzett költő és önnön magatartása között. A személyes szembesülés ítélkező értéktanúsítás is, hiszen Nagy Gáspár mindig vállalja értékítéleteit, értékválasztásait. Így a szellemi-erkölcsi kapcsolatoknak gazdag hálózatát rajzolják föl esszéi.

Könyvének fontos karakterizáló jegye a rendkívüli tájékozottság is. Kormos István törvényes utódja abban, hogy fiatal kora óta különleges figyelemmel kíséri elődeit és kortársait egyaránt. Esszéiben klasszikusainktól és kortársainktól olyan idézetek sorakoznak, amelyek az egyes életművek lényegét fejezik ki, s amelyek az ezredforduló emberének eszményi etikai és esztétikai elvei lehetnek.

Esszéi sohasem csupán szubjektív jegyzetek, noha azoknak is létjogosultságuk van, hanem minden esetben nagyon gazdag szakirodalmi ismeretek birtokában készült, irodalomtörténeti mérték szerint is szakszerű művek.

Egyéniségének pecsétje minden írásán rajta van. Esszéiben határozott esztétikai koncepció nyilatkozik meg. A létérdekű, életelvű, egyént és közösséget együtt néző, az irodalom életalakító felelősségét soha fel nem adó irodalomszemlélet sokárnyalatú, gazdag megnyilatkozása az ő kötete.

Esztétikai elemzéseit szerves részévé avatja a közvetlen társadalmi, politikai, főként pedig etikai vonatkozásokat is. Folyamatosan szembesíti a mi korunkat az irodalmunkból kikristályosodott magatartáselemzésekkel, erkölccsel. Nyíltan vállalja az irodalom társadalomalakító szerepét, de sohasem az esztétikai érték rovására, hanem annak szerves és természetes részeként.

Kötetének túlnyomó részét kitevő első nagy ciklusába az egyes alkotókról szóló esszéit gyűjtötte össze. A másik ciklus más művészeti ágak jeles alkotóiról, a kelet-közép-európai irodalom egy-egy nagy alakjáról, illetve általánosabb irodalomszemléleti jellegű kérdésekről szóló írásokat tartalmaz.

Az egyes alkotókat elemző írások az alkotók életkora szerinti időrendben követik egymást. Berzsenyi Dánieltől a Papp Endre interjúköteteiben szereplő fiatalokig követhetjük Nagy Gáspár személyes irodalomtörténetét. Témáit legtöbbször egy-egy évforduló vagy más alkalom jelölte ki, de írásai érzékeltetik azt is, hogy mindig irodalmunk egésze felől szemléli az egyes alkotókat.

Esszéportréinak szép példája mindjárt a kötetnyitó Berzsenyi-esszé (*“Kinek dicshírét a halandóságnak köde el nem éri”*). Berzsenyi születésének 224. évfordulóján, 2000. május 6-án mondta el ezt az esszét Egyházashetyén. A hely az ő számára a “szülőföld-simogatás” alkalmá is lett, hiszen maga is annak a tájnak a szülőtte, amelyik Berzsenyi, Dukai Takács Judit, Kis János, Weöres Sándor, Nagy László, Ágh István, Kemenes Géfin László szülőföldje. Idilli tájakat idéz föl, költészettől megszentelt falvak neveit sorolja. Ezzel az otthonosságérzést teremtő körbepillantással indítja a szembesülő megemlékezést. Azt is

elmondja, hogy ki kérte tőle erre az alkalomra a “rettentő oratiót”. Az egyetlen berzsenyis szó már a Berzsenyi szellemiségével való szembesülés alkalmává és mai vonatkozásúvá, sőt mai ítélkezésűvé avatja az esszét. Nyíltan szól erről egy közbevetés: “Bátor nem voltam anno sem, inkább csak: nem mertem félni. Ó, szép bájos, hetvenes–nyolcvanas évek, »kisnapóleonos«, puhának keresztelt diktatúrák, amikor én a *felkölt nemességet* vagy zúgolódó közértelmiséget bizony nem vagy csak elvétve láttam. Most azonban szabadságtól vagy inkább a szabadságbozótosban orcát cserélőktől, nagy leplezőktől se rettenjünk, biztat a 224 éve született nemes gazda, Berzsenyi.”

Megidézi a széphalmi mestert is, aki fogásokat ajánlott Kölcseynek Berzsenyi elporolásához. Szinte tekintetünk elé varázsolja a válaszra évtizedig készülő Berzsenyit. A *Poétai Harmonistika* lapalji jegyzetéből pedig Jean Paul mondatát idézi, mely Berzsenyi és Nagy Gáspár közös üzeneteként fordul szembe az irodalom egzisztenciális jelentőségét megkérdőjelező mai törekvésekkel: “Akinek most egyáltalán nincs mondanivalója, azt egy szonettben csilingelteti és táncoltatja, mint az ügyes kocsmárosok, akiknek eladó poshadt sőrük van, tehát táncot rendelnek hozzá...”

Utal arra, hogy a Berzsenyi-hang hogyan él tovább Ady és Füst Milán költészetében. Ismeri a szakirodalom legfontosabb darabjait, Merényi Oszkár, Barta János, Keresztury Dezső, Orosz László irodalomtörténeti munkáit, Ágh István szép esszéjét. Németh Lászlót idézi, aki a nemzetföltés és a közösségével való teljes egybeforrás alapján Balassi és Zrínyi oldalán helyezte el Berzsenyit, az európai költészetben pedig Hölderlinnel állította párhuzamba.

Berzsenyinek a tizennyolcadik századot búcsúztató verse azt a kérdést hívja elő belőle, hogy vajon ma – kétszáz évvel később – merünk-e úgy szólni a letűnő huszadik századhoz, mint Berzsenyi a tizennyolcadikhoz.

Aztán saját Berzsenyi-élményének bölcsőjéhez vezet bennünket. A legfontosabb Berzsenyi-versekkel pannonhalmi gimnazistaként ismerkedett meg. A *Fohászkodásról* azt is tudja, hogy Kazinczy ezt is kihagyásra javasolta. Ez a vers ad módot arra Nagy Gáspárnak, hogy a Berzsenyi-esszé a hit fontosságáról, az “óhajtva sejtés” titkáról is szóljon.

A korabeli irodalmárok siketségével szemben – Németh László nyomán – Széchenyire hivatkozik, akinek a munkái nagy jelentőségűek a Berzsenyi-értékelés szempontjából. “Erény tanúk nélkül az az emberben a legfenségesebb dolog” – idézi Nagy Gáspár Széchenyinek Berzsenyiről írt máig világító mondatát.

Majd saját mostani, helikoni élményét említi, így kerül szóba Kodály remekműve, *A magyarokhoz* “végsőig csiszolt”, rövidebb változatának megzenésítése. Pompás dallam- és versmagyarázata a költői és zeneszerzői szándék mélyére lát, midőn a pusztulás megállításának szándékát ismeri fel a művekben.

Ez a minden mélységből fölemelni akaró szándék idézi meg Berzsenyi tanítását az eszszé záró soraiban is. Időszerű parancsként hangzanak Berzsenyi szavai: “Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet! [...] Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.” A gazdag portréból közösségragasztó erő sugárzik. Berzsenyiből két évszázad óta kapnak a magyarság kiemelkedő személyiségei magatartásformáló ösztönzést és erőt.

Eszményi példa Nagy Gáspár számára Petőfi, akiben a szó és a tett egysége testesült meg. Petőfi megvesztegethetetlen erkölce és jelleme századokon át képes világítani, “erőforrás és fényforrás egyszerre”.

Nagy Gáspár gyakran szerepelteti esszéiben saját verseit, melyeket az esszé tárgyáról korábban írt. Petőfiről, Illyésről, Jékelyről, Kormosról, Nagy Lászlóról, Csoóri Sándorról, Rózsa Endréről, Baka Istvánról és más jeles alkotókról írt verset az idők folyamán, s ezek gondolatait azért is építheti be esszéibe, mert irodalom- és történelemszemléletének alapvonásai még a hatvanas–hetvenes évek fordulója táján kialakultak. Azóta ezeket mindig újabb és újabb ismeretekkel gazdagítja, de lényeges szemléleti korrekcióra nem szorult.

1968, a Prágai Tavasz és annak leverése olyan tudatosító élménye volt, hogy ettől kezdve “történelmünk sebei” érdeklődésének középpontjában álltak. Folyamatosan törekedett arra versben és prózában egyaránt, hogy 1848 és 1956 tiszta szellemét ébren tartsa a magyarságban.

A történelmi érzékenység és cselekvő történelmi jelenlét szembetűnő vonása esszékötetének is. Azért ír gazdag elemzést Ferenczes István, Kiss Gy. Csaba, Kovács István és mások történelmi tárgyú műveiről, hogy igazságot szolgáltasson a történelem hőseinek és áldozatainak.

Irodalomszemléletében az erkölcs és esztétikum egymást erősítő harmóniája valósul meg. Szinte bármelyik esszéje példa lehet erre. Bárkiről szól, az esztétikai értéket mindig hitelesíti a morális értékekkel is. Farkaslakán Tamási Áron szülőházában köszönte meg azt, hogy három sárgult gépirásos lapon őrizhette másolatban a *Gond és hitvallás* teljes szövegét. Meg azt, hogy örökre beléje vésődtek a *Magyar Fohász* szavai: “Nincs módunk kitérni a hűség elől.” A Tamási-életmű centrális mondatának nevezi ezt a vallomást. Ez az ő személyes ars poeticája is.

Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című verséről többször is idézi Cs. Szabó Lászlónak azt a megállapítását, hogy az a tíz legnagyobb magyar, sőt, a tíz legnagyobb európai vers egyike. Erkölcsi példa számára Nagy László és Zbigniew Herbert. Az előbbitől tanulta meg azt, hogy “a költő nem tévedhet”. Az utóbbitól pedig azt, hogy: “Cogito úr egyenes testtartása a lényeg. Erre figyelünk.” Illyés Gyula *Árpád* című verséből magára a költőre fordítja vissza a jellemzést: “a tiszte volt, hogy gondoljon előre”.

Hűség, tévedhetetlenség, egyenes testtartás, gondolkodói felelősség – íme, így erősítik egymást a világitó elődök. Hozzájuk egy életmű erkölcsi és esztétikai súlyával kapcsolódik Nagy Gáspár, “a félelmen túli tartomány / dalokra elszánt kölyke”, aki a *Félelmen túl* című verse mellett Szent Pálnak Timóteushoz írt második leveléből vett idézettel fogalmazza meg saját magatartáseszmenyét: “Hirdesd az ígét, állj vele elő, akár alkalmas, akár alkalmatlan...”

Ezekből az etikai alapelvekből következik az, hogy esszéi az esztétikai érték szerves részeként veszik számba az egyes életművek valóságvonatkozásait is. Esszéi mindig remek jellemzések, de sokszor új irodalomtörténeti felismerések hordozói, vagy háttérbe szorított értékek védőiratai is. Szabó Lőrinc születésének centenáriumán írt “följegyzései” (“*Igaz vagyok, mindig félelmesebb...*”) vitába szállnak azokkal az irodalomtörténeti nézetekkel, amelyek e költészet hitnélküliségét és személytelenségben feloldódó objektivitását hangsúlyozzák. Együtt olvassa Szabó Lőrinc verseit azokkal az értelmezésekkel, amelyeket a költő később fűzött hozzájuk. Az együttes szemlélet a vers és valóság viszonyának a megvilágításával mutat rá arra, hogy a Szabó Lőrinc-vers valóságvonatkozásai milyen sokrétűek: “Egy ember élete szinte a csontravetkezésen túl már a lélegző sejtekig hatol, s közben az ego mindent eltakaró láttatási igénye, az önzés ezerszer megszenvedett katarziszát, drámai vétségét úgy dobja elé, hogy a kor és a társadalom minden pokolkörét is a legobjektívebb lencsén keresztül mutatja. Legalább négy évtizedet a történelemkönyveknél hitelesebben.”

Jékelyről szólva is oda teszi a hangsúlyt, ahová nem szokás a Jékely-szakirodalomban: a magyarság sorsával küzdő verseire. Kormos Istvánról tizenkét kis esszéje szól a tanítványi hűség és az irodalomtörténeti jóvátétel szellemében.

Nagy Lászlóról is meggyőződéssel vallja, hogy sokkal többet érdemelne annál, mint amennyi figyelmet az utókortól kap. Ő Ady és József Attila társaként minősíti törvényes klasszikusnak. Költészetének társadalomkritikai létértelmező értékét külön is kiemeli: “Mert a magyar történelem fél évszázadát, s különösen az 1945 utáni história minden lényeges szívdobbanását, panaszát, sajnását és görcsét ebből a költészetből – mint hiteles leletből – érdemes tanulmányozni.” Irodalomtörténeti jelentőségű az az érzékeny esztétikai elemzés is, amellyel Nagy László költészetének hetvenes évekbeli változását magyarázza. Zbigniew Herbert termékeny ösztönzését ismeri föl abban, hogy “a remek metaforák indái közé makacsul beékelődnek prózai vérrögök, tárgyilagos kijelentések, utolsó figyelmeztetésnek szánt imperatívusok”.

Nagy Gáspár mindig alaposan tájékozódik tárgyában, ezért tud egy-egy pálya karakteréről és alakulástörténetéről egyaránt a szakirodalom számára is fontos, hasznosítható megfigyeléseket tenni. Kovács István *Véset* című kötetéről szólva például kitűnő pályarajzot ad költőtársáról. Emlékeztet első kötetének legfontosabb darabjaira, azok különleges szépségére, majd a költői szó megritkulására a kelet-közép-európai híradások, “hidépítő” gesztusok megsokasodása idején. Megrajzolja azt a költői szemléletmódosulást, amelynek során a korábbi versek töredezettebbé váltak, majd kialakította a költő sajátos prózaverseit, illetve másik típusként a “versminimum” felé közelítő darabokat. Megbecsüli “a történelmet konokul faggató” történész munkáját is. Másik írásában pedig a történelmi igazságszolgáltatás alkalmaként elemzi Kovács István önéletrajzi regényének (*A gyermekkor tündöklése*) gyermeki látásmódját. Különösen fontosnak tartja a könyv utolsó lapjait, amelyek az 1956-os forradalom tizennégy napjáról szólnak a gyermeki nézőpont megrendítő valóságfeltáró lehetőségeit kamatoztatva, s egyben a költői-írói-történelmi pálya genezisének is föltárják.

A kisebbségi magyarság létének problémái is évtizedek óta foglalkoztatják Nagy Gáspárt. Esszéköteté ennek az elkötelezett érdeklődésnek is hű tükrö. Tamási Áron, Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád, Markó Béla, Ferenczes István, Vári Fábrián László műveit is éppoly gazdagon értelmezi, mint legkedveltebb magyarországi mestereit és társait.

Kelet-közép-európai kötődései is a közösségért felelős irodalom nagy alakjaihoz kapcsolják őt. Zbigniew Herbert és Milan Kundera katartikus ösztönző hatásáról többször vallott. Megragadta őt Czesław Miłosz sorsa és pályája is, aki litván szülőföldjét kényszerült elhagyni a harmincas évek végén, de műveiben mindvégig megőrizte gyöngéd ragaszkodását szülőföldjéhez. Ebben a sorsban és magatartásban afféle kelet-közép-európai modellt ismer fel: “Európa kis nemzeteinek fiai – különösen századunkban – a történelmi katalizmák sorozatára csak szülőföldjük elhagyásával válaszolhattak. Hogy éppen a lélek szerinti mélyebb gravitációt őrizhessék műveikben. Erkölcsben és igazságban.” Bohumil Hrabalnak azt a gesztusértékű tettét méltatja, hogy nem hallgatott azokra, akik le akarták beszélni a Bethlen-díj átvételéről. Az, hogy Hrabal Janics Kálmánnal és Duray Miklóssal együtt vette át a Bethlen-díjat 1988-ban, olyan tett volt, melynek történelemformáló súlya van: “Az Ön szolidaritása akkor felért egy csöndes rebellióval” – köszöni meg Hrabal gesztusát. Nichita Stănescu és T. S. Eliot gondolataiban pedig szövetséget talál ahhoz a meggyőződéséhez, hogy a személyiségnek kötelessége ragaszkodni az emlékezés jogához. Ezzel a meggyőződéssel utasítja el “azt az ideológiává párolt nietzschei gondolatot, miszerint a felejtésre való hajlam a cselekvés egyetlen lehetséges módja”. Hasonló határozottsággal bírálja a személytelenség

apológiáját is: “Az arc gondos elrejtése rímelt az arctalan hatalmat képviselő arctalan politikusokéra.”

A *Szavak a rengetegből* esszéi következetesen tiltakoznak az ellen az új keletű divat ellen, amelyik kétségbe vonja az irodalom szerepét az emberi sors formálásában. Nagy Gáspár Nagy Lászlóval együtt vallja, hogy “a költészet kifejező és megítélő hatalom, de nem megoldó”. Szerinte az írónak legbensőbb kötelessége az emlékezés és a kifejező-megítélő hatalom gyakorlása. A költői cselekvést azzal is föléje emeli a múlt időnek, hogy az ő szemléletében a halott költők is élnek, tovább hatnak, tovább ítélkeznek és tovább szövetkeznek egymással a jó emberi ügyek képviseletére.

Esszéiben evidencia az a meggyőződés, hogy az irodalom nélkülözhetetlen az emberhez méltó erkölcs és magatartás kialakításában és működtetésében. Ezért száll szembe sok-sok eszsjében a felejtéssel, a közömbösséggel, a kényelmességgel és az olcsó divatokkal. Meggyőződése, hogy az irodalom egzisztenciális jelentőségű eszköze az emberlétnek. Szarkasztikus indulattal fordul szembe az irodalom értékét, küldetését megkérdőjelező irodalomtudományi vélekedéssel, amely az irodalom mély emberi értelmének a megvilágítása helyett csupán “a semmi felfújása, a tudálékos és érthetetlen léggömbhámozás”. A költészet védelmében bírálja azt a “teoretikusi túlbuzgalmat”, amely a “prózai fordulat” hozadékainak eltúlzását is a közösségi felelősségtől áthatott költészet leváltására akarta fölhasználni.

A felejtés ellen..., avagy erősen lehatárolt legújabb fél évszázadunk a magyar poézis hét évszázadából című 1997-es lisszaboni előadásában is a magyar költészet értékei mellett érvel. A magyar költészet négy nagy vonulatát elemzi behatóan, s mindegyikből az egyéni és közösségi önszemlélet halhatatlan műveit emeli ki. Illyés *Egy mondat a zarnokságról* című verse az ő értelmezésében “egy nép szabadságharcának lesz a tételesen megfogalmazott igazolása”. Pilinszky *Apokrifje* “a háború utáni kábult Európa alap-szövege, a háború utáni döbbenet verse”, melyben “a semmivel és a bűnnel néz farkasszemet a tárgyak közül »kimeredő« ember”. Weöres próteuszi és orpheuszi költészetének is van “történelmi ágyazottsága, sőt éles és frivol politikuma is”. Nagy László látomásos-metaforikus költészete “Balassitól, Csokonain át Ady és József Attila költészetének lehangsúlyosabb szálait képes volt egyetlen csomóba fogni. És sohasem volt szavakban olcsón magyar, de minden sorából, képalkotási rendszeréből magyarsága bukkan elő, az a tájékozott és nagyvonalú magyar mentalitás, amelyik ismeri a közép-európai népek folklóráját, történelmét és a hasonlóságokat éppúgy, mint a tisztelni való különbségeket.”

Nagy Gáspár költészetével és egész magatartásával egyik előkészítője és ösztönzője volt a kommunista diktatúra felszámolásának. 1968-tól két évtizeden keresztül következetesen ragaszkodott “az emlékezés jogához”, következetesen küzdött a személyiséget és közösséget egyaránt méltatlan emberi sorsra kényszerítő diktatúra ellen. A nyolcvanas évek volt az ő nagy évtizede. Naponta érezhette akkor, hogy a költői szónak, költői cselekvésnek hatalma van a politikával szemben is. A kimondott igazságokat nem lehetett többé nem létezőnek tekinteni. Személyes bátorságának, kiállásának igazi jutalma az volt, hogy 1989. június 16-án cselekvő részese lehetett “a megalázott nemzet kegyelmi pillanatának”: az írószövetség koszorúját Cseres Tibor elnökkel ő helyezhette el a mártírok sírján.

Személyes történelme a nemzet történelmének kitörölhetetlen részévé vált. Azt remélhette akkor, hogy dinamikus új korszak kezdődik a magyar történelemben. Hamarosan tapasztalnia kellett azonban, hogy a rendszerváltozás nem az ő erkölcsi elvei szerint történik. Nagyon gyorsan elmúlt a “kegyelmi pillanat”. Nagy Gáspárnak hamarosan az lett a belső kötelessége, hogy költőként és esszéíróként egyaránt tovább gyakorolja a “megítélő hatalmat”. 1991-ben már így kellett kifakadnia: “Rotyog a kondérban az ámuláslecsó. Szaglik az ország. Barátaink

leben, illatban utaznak. Pénz és siker. Amíg lehet! Ahogy lehet! Szabad rablás az igazi szabadság és demokrácia előszobájában.”

Műveiben a rendszerváltozás másfél évtizede szomorú tapasztalatainak látteleletét is el kellett készítenie. Lehangelő élmények sokaságáról kellett és kell számot adnia. De változatlanul vallja Illyéssel, hogy a költők “a reménység helytartói”. Ma is a reménység helytartójaként él és dolgozik. Kötetének némely esszéje már-már szakrális szellemiségű.

Ma is változatlanul bízik az irodalom értelmében és hatásában: “Az érzékeny olvasó, megérintett, a szíven ütött bekapcsolható e megmagyarázhatatlan áramkörbe. A jó vers kegyelméből a szüntelenül ellenkező, az ellenérzésekkel megvert, a világban rohangáló ember eljuthat a maga damaszkuszi útjáig: beragyogja a szabadság elviselhető fénye.”

Nagy Gáspár könyve a tehetség és a jellem találkozásának felemelően értékes és szép dokumentuma

(*Tiszatáj Könyvek, 2004*)

Közelebb az életemhez

Nagy Gáspár könyve

A *Tiszatáj Könyvek* szerkesztője, Olasz Sándor elhatározta, hogy kiadja Nagy Gáspár esszéit, vallomásait, interjúit. Szerkesztés közben azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy egy könyvben nem férnek el ezek az írások. Ketté osztották hát a gazdag anyagot. A 2004-ben a *Szavak a rengetegből* című kötetében az irodalomról írt esszéi jelentek meg. A fűlszöveg jelezte, hogy képzőművészeti tárgyú esszéit és a vele készített interjúkat külön könyvben fogják kiadni. 2005 novemberében meg is jelent a második könyv *Közelebb az életemhez* címmel. A két kötet együtt közel ezer lapon ad méltó tanúságot Nagy Gáspár folyamatos cselekvő szellemi jelenlétéről. Versei és prózai írásai, esszéi, vallomásai, interjúi egymást is új fénybe hozzák, új értelemmel is gazdagítják.

Hitelesítő példát adnak arra, hogy a személyiség organikus világa a mi időnkben is hatalmas szellemi-erkölcsi erőforrás lehet a művészetben is.

Nagy Gáspár nyílt önmaga vállalása erőforrás lehet mindnyájunk számára. Költészete és esszéíró művészete egyaránt azt tanúsítja, hogy a tisztesség ma is emberi lehetőségünk akkor is, ha részt veszünk a történelemben.

A *Közelebb az életemhez* egyik rétege Nagy Gáspár életének nyitott könyve. Számot ad benne eredetéről, családjáról, iskoláiról, eszmélkedésének motivációiról, majd költői-emberi magatartásának erkölcsi és gondolati forrásairól.

Olyan ember áll előttünk ebben a könyvben, aki már huszonnégy éves korában leírhatta magáról, hogy eligazodási nehézségei egy percig sem voltak. Már ekkor ösztönösen azokra figyel, akik „azt bizonyítják, hogy a költészet töretlen gerincek kopogtatása, s nem hiszik, hogy a segesvári és szárszói tragédia mindegy lenne az anyaföldnek”. A „töretlen gerinc” pályakezdése óta alapkövetelménye az ő világának. Ehhez az eszményéhez hű maradt minden időben. Ez erkölcsi és művészi erejének a forrása. Az igazmondást tekinti az egyetlen emberi esélynek.

Már 1973-ban *ars poetica* igénnyel írta le azt is, hogy „nekünk művészi feladat a legnagyobb hűség ehhez a hazához”. A hazához való „legnagyobb hűsége” motiválta művészetének szellemi-politikai horizontot tágító, hazugságokat, aljasságokat néven nevező rendszerváltó verseit és későbbi - hiányérzeteit keserűen kimondó - műveit is.

Eszmélkedésének útját gazdagon megrajzolja ez a kötet. Anyagának természetéből következik, hogy egyes tények, események többször is szerepelnek, más-más megvilágításból teremtik meg azt a különleges belső összhangot és egyensúlyt, amelyik Nagy Gáspár költői-emberi világának kitüntető értéke.

A kötetet jól áttekinthető ciklusok alkotják, de a ciklusok darabja természetesen érintkeznek egymással. A vallomások egyaránt szólnak a személyiség forrásairól és művészi elveiről, hasonlóképpen az otthonokat és iskolákat, közösségeket és közösségteremtőket bemutató írások is. Az irodalom és politika tárgykörét kiemelő ciklus is tele van személyes vonatkozásokkal, a *Fociemlékek* ciklus pedig a foci-témát gyakran lendíti át a politika területére is. A képzőművészekről szóló *Amikor még láttam a szépet ...* ciklus darabjai többnyire kiállítás megnyitóként hangzottak el. Külön ciklust alkotnak a közvetlenül szakrális motívumkörű írások („... és én megkerültem érte a világot”). A kötet közel felét kitevő interjúk (*Ha kérdeztek...*) természetesen szólnak Nagy Gáspár életéről, művészi és baráti kapcsolatairól, művészi és politikai elveiről, magatartásáról valamint közéleti feladatvállalásairól.

Ha az életrajzi elemekre vetünk pillantást, akkor jellegadó vonásként Nagy Gáspár személyiségének példászerű szervessége, kiegyensúlyozottsága, biztonsága, erkölcsi eltökéltsége tűnik elénk.

Kisgyermekkorában a bérbaltavári és nagytilaji paraszti világban már olyan organikus keresztény kultúrával találkozott, amelyikben mindennek megvolt a maga rendje. Máiig elevenen él benne a bérbaltavári hajnali misék és betlehemezések emléke éppúgy, mint az első olvasmányok élménye. De itt találkozott az 1956-os forradalom tiszta valóságával is. Nyugatra menekülő forradalmár diákok szálltak meg náluk, az ő elbeszéléseiből kapta az első információkat a forradalomról. Majd látta 1958 júniusában, hogy édesapja és nagybátyja megkönnyezték a forradalom kivégzett mártírjait. Nagyanyja pedig azt mondta, hogy a gyilkosokat az Isten meg fogja büntetni.

Mély nyomot hagytak benne általános iskolai tanítói is, máig hálával emlékezik rájuk. A hetedikes korában írt első két versét is a tanítónőjének mutatta meg. Az egyik versét legeltetés közben írta a búcsúzkodó természetről, a másikat pedig a halottak napi temetők látványának hatására.

Aztán igazi történelmi látásra nevelő iskolája lett a pannonhalmi bencés gimnázium. A „hatvanas évtized középső négy esztendejében nagy tudású bencés atyák vendége” volt. A tárgyi tudás mellett a bencés szellemiségből azt is beléje oltották, hogy az ember időről időre tegye föl magának a kérdést: „Amice, ad quid venisti?” Az embernek tudatosítania kell küldetését. Azt, hogy nemcsak a vegetáció végett jött a világra, hanem hogy helytálljon abban, nagyobb célokat is maga elé tűzzön. Szunyogh Xavér könyvéből tanulta meg a bencés szellemiség legfontosabb elemeit: a belső békesség és a jó felé való törekvés egységét, az *ora et labora* jegyében való élet értékét. Nagy Gáspár világát mindmáig mélyen áthatják ennek a szellemiségnek az erővonalai. Nem véletlenül idézte negyven esztendővel később is a pannonhalmi latin tanárától tanult Seneca-intelmet: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem.” Azt is megjegyezte, hogy ezt a mondatot Sámson Edgár atya alaposan megmagyarázta és úgy fordította magyarra, hogy a felelősségre való figyelmeztetés kapjon hangsúlyt, nem pedig a körültekintés: „Bármit teszel, okosan tedd, és nézd a végét!”

Nagy Gáspárban a minden dolgainkról való számadás igénye ilyen forrásokból is táplálkozik. Benne ez a mondat Illyésnek azzal a megállapításával kerül párhuzamba, hogy sokszor a józanság az egyedüli hősi állapot. A személyiségben így kapcsolódnak össze a korai stúdiumokkal a későbbi tapasztalatok.

Szombathelyi diák korában jelentek meg az első versei a *Jelentkezünk* című diák-periodikában, majd az *Életünkben* és a *Jelenkorban* is. Ekkor ismerkedett meg költőkkel és más művészekkel is. Ekkor barátkozott össze a Kilencekkel és Molnár Mátyással a Vay Ádám

Múzeum igazgatójával is, akiben megcsodálta az ideális magyar értelmiségi embert: „Azt, aki jobbitani akar, aki a jelenvaló ellen képes lázadni, s mindig tudja, kinek a nevében szolgál, hadakozik. S éppen azon a tájon, ahol leginkább szükség van hitet sugárzó, fényt hordó lámpás-emberekre.” És ekkor érte egy nagy, döbbenetes élmény: „Aztán 1968-ban, Szent István király napjának éjszakáján tankoszlop dübörög elő a ködből, lezárják az utakat, elterelik a forgalmat. Eljegyeznek a történelemmel: előre és hátra az időben. *Az emlékezés jogát* és felelősségét tanítják ott nekem. És azt: hol is élünk. Én nem vonulok be, de elfoglalom Közép-Európa. Lefoglalom a szegyen. Ez volna az egyik fontos hang az éj közepén, amire válaszolhatni kezdek; „felelős álmjátékos lettem”.”

Ilyen élmények formálták Nagy Gáspárt, ilyen élmények jegyezték el a költészettel. Innen már egyenes út vezetett Nagy Lászlóhoz, Kormos Istvánhoz, Jékely Zoltánhoz és a többiekhez.

Olyan személyiséggé nőtt Nagy Gáspár, aki minden élményét szellemi-erkölcsművészi erejének kamatoztatására tudja fordítani. Az Írószövetség könyvtárosaként eltöltött két esztendő is értékévé vált számára, hasonlóképpen a marxistának mondott esztétika szakosító, ahol Tőkei Ferencről és Zoltai Dénestől hallgatott előadásokat arról, ami őszintén érdekelte.

1973 októberében Kormos István mutatta be az *Élet és Irodalomban*. Ezzel indult el igazán a költői pályáján, ekkor vált ismert költővé. Kormos hamarosan az első kötetét is kiadta, sőt szerkesztőtársul hívta a Móra Kiadóhoz. Ez a munkahely a tágasság iskolája volt számára, egyik nap Sinka István verseit szerkeszthette, másik nap Dsida Jenő vagy Tandori Dezső költeményeit. Ez a szemléleti nyitottság és tágasság ma is példaértékű jegye személyiségének.

Pályáját a felismert igazsághoz való ragaszkodása sokszor nehezítette, de erkölcsi és esztétikai értelemben emelte, hiszen az igazság a művészet létfeltétele. A tiltott igazságok kimondása miatt került már 1970-ben a politikai rendőrség által megfigyelt személyek listájára, s maradt is ott egészen 1989-ig.

Pályájának szinte minden mozzanata közérdeklődésre is számot tarthatott, hiszen verseivel és prózai műveivel, nyilatkozataival is a hazugságra épített politikai rendszer lebontásán munkálkodott. Nem véletlen, hogy az autonóm szerkesztőséggel 1975 karácsonyán induló *Mozgó Világ* első számába leadott *Szaltószabadság* című verse csak címváltoztatás árán jelenhetett meg (*Csak nézem Olga Korbutot...*), de az sem véletlen, hogy ezért a sérelemért elégtételt vett, midőn kötetében cikluscímme emelte a korábban letiltott verscímét.

1981 decemberében - az 1945 utáni első szabad, titkos szavazással végzett választáson az Írószövetség választmányának legfiatalabb tagja és a vidéki írócsoportok és a Fiatalkor József Attila Körének ügyeivel foglalkozó titkára lett. Visszatekintve erre az időszakra, maga is úgy látta, hogy „1981-1986 között az irodalom és az irodalmi élet e szövetségi keretben a rendszerváltás kísérleti műhelye” volt. Ebben a kísérletben folyamatosan részt vett verseivel és nyilatkozataival egyaránt. Különösen pedig két rendszerváltó versével, melyek lehetetlenné tették a kimondott igazságok további tagadását. Nagy Imréről írt verse miatt az írószövetségi munkát kényszerűen abba kellett hagynia, de az Írószövetség titkáráként töltött négy esztendőt ma is élete legizgalmasabb, legtevékenyebb periódusának tartja. Elkészítő beszéde pedig a hazugságra épített rendszer erkölcsi megsemmisítéseként hangzott el 1985. március 12-én az Írószövetség választmányának ülésén. Nem tudott és nem akart együtt élni „a velünk élő történelem” emlékeztetéseivel és emlékeztetkihagyásaival. „Azt hiszem, ez írók számára különösen embertelen aszkézis: lemondani történelmünk bizonyítható sebeiről” - mondta. Néhány hónappal később pedig az Írószövetség közgyűlésén Szent Pálnak Timóteushoz írt levelét idézte: „Hirdesd az ígét, állj vele elő, akár alkalmas, akár alkalmatlan. Érvelj, ints, buzdíts nagy türelemmel és hozzáértéssel, mert jön az idő, amikor a józan tanítást nem hallgatják szívesen, hanem saját

ízlésük szerint seregszámra szereznek maguknak tanítókat, hogy fülüket csiklandoztassák. Az igazságot nem hallgatják meg, de a meséket elfogadják. Te azonban maradj mindenben meggondolt, viseld el a bajokat, teljesítsd az ige hirdetőjének feladatát, töltsd be szolgálatodat.”

Majd idézte Voltaire Helvetiushoz intézett híres levelét is: „Én nem értek egyet azzal amit ön állít, de holtom napjáig védelmezni fogom a jogát, hogy állíthassa.”

Örök érvényű tanításként vallotta meg ekkor is, más helyen is azt a meggyőződését, hogy „a nézetek bármilyen elnyomása - még a helytelen nézetek elnyomása is - következményeiben az igazság ellen irányul, mert az igazságot csak egyenjogú és szabad nézetek dialógusában lehet elérni”.

Akkor adta ezt a tanítást az Írószövetség közgyűlésén, amikor *A fiú naplójából* című verse miatt már leváltották a Tiszatáj szerkesztőit.

Nagy Gáspár mindenkor rendíthetetlenül tette a dolgát. A Bethlen Alapítványnál két évtizeden keresztül végzett munkája is külön fejezet lehetne élettörténetében, de mivel kötetében az az írása szerepel, melyben ő mutatja be az amerikai magyaroknak a Bethlen Alapítvány történetét, így ő maga háttérben marad. Pedig ez az 1979-ben Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Kodály Zoltánné és Németh Lászlóné által kezdeményezett, 1985-ben engedélyezett alapítvány két évtizeden keresztül nagyon sokat tett a szétdarabolt magyarság szellemi-lelki egyesítéséért és a közép-európai népek szellemi-lelki együttműködéséért. Ennek a munkának két évtizeden keresztül ő volt az egyik önzetlen mindenese. A Bethlen Alapítvány történetét áttekintő tanulmánya pedig a szocialista kultúrpolitika kórlapjaként is olvasható.

A szintén évtizednyi próbálkozás után létrejött első független folyóiratnak, az 1988 novemberétől kéthetenként, majd 1992 szeptemberétől havi folyóiratként megjelenő Hitelnek is ő az egyik alapembere, szerkesztői munkásságáról is csak apró jelzést ad könyve.

Személyes történelme szorosan összefonódik az országéval. Könyvének külön gazdag rétegét alkotják azok az írásai, amelyekben a magyarság történelmi tudatát, nemzeti önismeretét próbálja megtisztítani, a nemzet létérdekeihez felnőveszteni. Az ő három „egybekapaszkodó” dátuma 1848, 1956 és 1989. A nemzet felegyenesedési kísérleteinek a dátumai tehát. Ezért veszi számba az ezekhez a dátumokhoz vezető küzdelem eseményeit éppúgy, mint az eredmények erőszakos elpusztításának vagy felelőtlen eltékozlásának a tényeit. Az 1956-os forradalom igazságának az őrzése és képviselése azért oly fontos számára, mert a forradalomban a nemzeti közakarat tisztán szólalt meg és tisztán cselekedett.

Éppen ezért fáj neki a nemzet mai állapota, a nemzeti megújulás elmulasztása, ezért fáj neki az, hogy „átléptünk az új évezredbe, és csaknem ugyanott toporgunk, mint 1990 előtt”. Ezért nevezi meg egyenes szóval a morális abszurditásokat. Hiteles tanú ő ezekre az abszurditásokra, hiszen 1970 és 1989 között tucatnyinál több titkos fedőnevű ügynök írta róla a jelentéseket. A nemzet sorsát óvó morális érzékenysége szólal meg ítéletes szavaiban: „a múlt még nem akar elmúlni, de a jövő már alighanem!”

Keserű megállapításait újabb és újabb élmények is motiválják. A határon túli magyarok kettős állampolgárságának lehetőségét véleményező népszavazás előtt a Professzorok Batthyány Körének rendezvényére küldött üzenetében azt írta, hogy ez a népszavazás „egyszerre magyarságvizsga és jellempróba”: Emberi és nemzeti felelősségünkre figyelmeztetett: „ez a szavazás magyar érzelmeinkről és európai értékválasztásunkról, valamint a testvéri szolidaritásról és az emberi humánusról szól”. A népszavazás után pedig a történelem színe előtt is megbocsáthatatlannak minősítette azt, hogy a nem szavazók és a nem-mel szavazók „lélekben is lemondtak a határainkon kívül rekedt magyarokról, testvéreikről”.

Az apostol margójára írt esszéjében nemcsak a szó és a tett egységének eszményi megvalósulását elemzi a szabadság költőjének példáján, hanem azt is megállapítja, hogy amit Petőfi a cenzúráról írt, az ma sem hangzik idegenül, csupán másféle módon érvényes: „A

sajtó és véleménynyilvánítás még olyan szabadságdeficitben szenved, amely a totalitárius egypártrendszer, azaz mifelénk az állampárti beidegződéseket érvényesíti, csak többpárti diktatúra formájában. Mellé helyezve a pénz mindenhatóságát, amely képes bármely véleményt nyilvánosságra juttatni, és képes minden ellenvéleményt ugyanazon a helyen elfojtani...”

Nagy Gáspár közösségragasztó személyiség. Erről az irodalom vonatkozásában gazdagon tanúskodik a *Szavak a rengetegből* című kötete. *Közelebb az életemhez* című könyvének *Amikor még láttam a szépet...* ciklusa a más művészetek területére kalandozó költő esszéit tartalmazza. Ezekben az írásaiban is ugyanaz a bensőséges figyelem és távlatos szemlélet ragad meg, mint az irodalomról szóló esszéiben. Így mutatja be az „öldöklő Idő” ellenében dolgozó fotóművész, Móser Zoltán gazdag - a magyar középkor emlékeitől a ma élő kortársak portréjáig érő - művészi világát. Haris László fotóin felfedezi a történelmi időt, egy-egy arc is asszociációk sorát indítja benne, melyek Illyés Gyula vagy Ady Endre tanításaira emlékeztetik. A jelenségeket tág horizontba állítja. Így olvassa Katkó Tamás vagy Molnár Edit képeit is. „Molnár Edit, amíg e képeket létrehozta, sokat zarándokolt az arc-tereken.” Olasz Ferenc fotográfiáit méltatva a kereszténység hatalmas erejéről vall, az Isten-arcokban a tegnapi és mai ember jelenik meg. Illés Árpád képeire már a hetvenes évek elején verset írt *A tenger ajándéka* címmel. A művész jó harminc évvel későbbi retrospektív tárlata elé írt esszéjét okkal indítja ezzel a verssel. Orosz István is szívbeli társa Nagy Gáspárnak. Az ő különleges iróniáját is mélyen érti. A görög mitológia ihlette felemás lényein is észreveszi azt, hogy azokkal is rólunk beszél a művész, „a mi *alcáinkról*, amelyek kialakultak, mert sűrűn suhogtak-suhognak a pálcák”. Szemléletes képek sorával mutatja be, miként változtatja meg Orosz István a látásmódunkat, hogy lopja bele a kételkedést a nézésünkbe is. Keresztes Dóra „varázsolt világa, művészi univerzuma” is érzékeny értőre talál Nagy Gáspárban: „Mert az igazi művészet rendszerint a csodák szomszédságában és közelében jelenti be illetékességét a szépre és az igazra.” A modern művész vonalaiban és színeiben a archaikus népdalaink, balladáink világát is felfedezi.

Akármelyik írását nézzük, mindegyik bensőséges ismeretről, mély értésről és szeretetről tanúskodik. Somos Miklós képeit méltatva állapítja meg, hogy „a *magyar és keresztény* festő tehetségével az *igazság fényét, méltóságát hirdeti*.” König Róbert tárlatán a gulliveri látásmód értékét méltatja, de ritka irodalmi és történelmi tudással rajzolt paripáin felfedezi Nagy László búcsúzó lovacskáit és Nemes Nagy Ágnes angyalokkal egyenértékű, szárnyaló lovait is - sorsukkal és üzenetükkel. A *Titkok, sejtelmek igézetében* alkotó fiatal Olasz Attila munkáiban az elemi erővel megnyilatkozó zenét és költészetet fedezi fel és méltatja nagy empátiával. A tanítványait önzetlenül segítő mestert, Pataki Ferencet pedig remek verssel köszönti kiállításának megnyitóján. A művészet ereje és a múzsák ma is értéktermő testvérisége mellett tesz hitet ez a játékos vers, melyben ha a mester „benéz a költők ablakán, / akkor kilát a létre”.

Nagy Gáspár világának versben és prózában egyaránt megvallott erőforrása a hit. Közvetlenül biblikus, szakrális indítékú írásainak a cikluscímét József Attilától vette: „... *És én megkerültem érte a világot*” A Biblia üzenetét közvetíti változatos módokon ebben a ciklusban: „Csak a szeretet kegyelme segíthet, semmi más.”

A kötet utolsó ciklusa (kétszáz lapnyi válogatás a Nagy Gáspárral készített interjúkból. Ez a műfaj új dimenziót ad az ő folyamatos történelmi jelenlétének a magyar és közép-európai kultúrában. Az elődök, mesterek és kortársak értékeit egyaránt számon tartó művészi figyelem, nagy tájékozottság és önzetlen értékisztelet példái ezek az interjúk. A kizárólagosságok kultusza idején Nagy Gáspár a szemléleti nyitottságával mutat példát arra, hogy igenis lehet egyszerre becsülni és értékelni a legkülönfélébb szemléletű értékes művészeket és műveket. Értékτανúsító nyitottsága az alapja annak a különlegesen egyéni költői látásmódnak is, mely az ő egyénítő jegye a magyar irodalomban, melyben egymást

erősítve társul a nemzeti hagyomány értékvilága és az új utakat kereső művészi kísérletezés. Páratlan a mai magyar irodalomban az a nyitottság és érdeklődés, amellyel Nagy Gáspár természetes módon rendelkezik pályakezdése óta. Már a hetvenes évek közepén készült egyik interjú is arról tanúskodik, hogy neki már ekkor személyes élménye nemcsak a magyarországi, hanem a teljes magyar irodalom. Költőink közül a közép-kelet-európai irodalmak közös értékeire és sorsproblémáira is ő figyelt leginkább érzékenyen. A szomszédos országokban élő magyar költők, írók közvetítésével nagyfokú közép-európai érzékenység alakult ki benne. Külön könyvben is számot adott erről. Számára a „hasonló jegyek megtalálása is ugyanolyan élmény, mint a tüntető másság” számbavétele. Értékválasztásainak alapelve egyértelmű: „magasrendű esztétikum magasrendű etikai tartás nélkül nem születhet”. Azt is következetesen vallja a „rendszerelváltó versek” költője, hogy politizálni csak jó versekkel lehet, erkölcs és esztétikum tehát egymást feltételező elemek az ő szemléletében.

Szereti a játékot, a kísérletezést, de meggyőződése az, hogy a játékkal és kísérletezéssel nem lehet helyettesíteni a kötődést a magyarsághoz és európaisághoz, a felelősséget a mi világunkért. Benne különlegesen erős ez a felelősségérzés a magyarságért, az európaiságért, az emberi minőségért. Ezt tanúsítják egyes verseinek motivációit feltáró, belső értelmezését adó vallomásai is. Versben és prózában egyaránt rendületlenül dolgozik a nemzet „amnésiás” állapotának a megszüntetésén. Súlyos szavakkal ítéli meg a „békebeli kannibalizmus”-t és a felelőtlen nyegleséget egyaránt. Cselekvő történelmi jelenlétével is tanúsítja azt a meggyőződését, hogy „a rendszerváltozás egyáltalán nem tette fölöslegessé az erkölcsi-költői megítélés szükségességét”. A szabadságot pedig annak ellenére értéknek tartja, hogy „kihozta a karakterek gyengeségét”.

A személyes példa erejével is ható, szakrális atmoszférájú, igaz értékek mellett tanúskodó, erkölcsi-szellemi felelősségre ösztönző, közösségi érzületre nevelő könyv a *Közelebb az életemhez*.

(2004)

1956 fénylő arcai

Nagy Gáspár versei - Kiss Iván rajzai

Nagy Gáspár kisgyermek kora óta tudja, hogy mit jelent a magyarság számára az ezerkilencszázötvenhatos forradalom és szabadságharc. Alig múlt el hét éves, amikor maguktól a Nyugatra menekülő forradalmároktól hallotta a forradalom igaz történetét. 1958. júniusában szülei meggyászolták a forradalom kivégzett miniszterelnökét. Kitörölhetetlen emléke ez. Nagy Gáspár 1949. május 4-én született. 1958. június 16-án ezért lett számára *Öröknyár: elmúltam 9 éves*. A pannonhalmi bencés gimnázium is tudatosította benne történelmünk sebeit. Majd 1968 jegyezte el végképp a történelemmel.

Költészetében és esszéiben, prózai műveiben pályakezdése óta keres „egy felismerhetetlenre pofozott őszi hónapot” és képviseli a „legtisztább forradalom” eszméit. Ez az erkölcsi eltökéltség íratta meg vele rendszerelváltó verseinek egész sorát. 2002-ben a Püski Kiadó „... nem szabad feledNI ...!” címmel, „versek - 1956 láthatatlan emlékművének talapzatára” alcímmel adta ki Nagy Gáspár hetvenhat versét. Ez a kötet a „legtisztább forradalom” leggazdagabb és legbátrabb szembesítése a magyar irodalomban a forradalom eszméit meggyalázó diktatúrával, majd a „békebeli kannibálok” és a „magyar abszurd” mai világával. Nagy Gáspárnak az árulásokat, történelmi hazugságokat leleplező indulatát a

forradalom tisztasága motiválta. Verseiben eszményi példaként élnek az áldozatok, a forradalom hősei.

Az *1956 fénylő arcai* kötet költő és képzőművész különleges egymásra találásának eszményi példája. Kiss Iván egykori fényképek segítségével rajzok százaiban keltette életre a forradalom alakjait, azokat a hős fiatalokat, akik közül legtöbben a forradalom áldozatai vagy a forradalmat ellenforradalomnak minősítő kommunista diktatúra mártírjai lettek. A két művészi világ rokonsága, a forradalom eszméihez, hőseihez való hűsége egymást erősítő módon társul ebben a kötetben.

Nagy Gáspár *Október végi tiszta lángok* címmel a gyászmise rendjét követő hét részes „oratorikus emlékezés”-t írt „1956 vértanú hőseire”. Kompozíciójának ezt a szakrális jellegét az egyes tételek címe is jelezte a vers folyóiratbeli közlésekor: 1.(REQUIEM), 2. (KYRIE), 3. (DIES IRAE), 4. (LIBERA ME), 5. (SANCTUS), 6. (AGNUS DEI), 7. (LUX AETERNA).

Kiss Iván rajzainak egyik része a végzetes leveretést örökíti meg. Ezek a képei szinte illusztrációként illeszkednek Nagy Gáspár „oratorikus emlékezés”-éhez.

Sok-sok rajzot készített a forradalom diadalmas tizenkét napjának örömteli pillanatairól is. Azokról az arcokról, amelyekről a megnyert szabadság öröme sugárzik. Ezek a rajzok ihlették Nagy Gáspár *Fénylő arcok és tükörképek* című kompozícióját, a diadalmas forradalom megidézését. A forradalom tisztasága, felszabadító öröme teremtette meg benne azt az eszményi belső tájat, amelyik erőforrásul szolgált neki a forradalom eszméiért folytatott több évtizedes küzdelmében.

Így jött létre az *1956 fénylő arcai* kötet, mely Nagy Gáspár két kompozícióját nem a versek keletkezése, hanem a történelem tragikus rendje szerint tartalmazza: a *Fénylő arcok és tükörképek* a kötetben az első kompozíció, ezt követi az itt alcímek nélkül szereplő *Október végi tiszta lángok*. A verssorokkal párhuzamosan pedig Kiss Iván képei mutatják meg ugyanazt a világot. A versek és a rajzok kölcsönösen tükörképei egymásnak.

A kötetet - mondhatjuk: csoda folytán életben maradt - két egykori forradalmár, Rácz Sándor és Wittner Mária írásai keretezik. Rövid üzenetük mellett ott van a Kiss Iván által megörökített fiatal arcuk és ott van mai fényképük. Az ötven esztendővel ezelőtti és a mai tekintetük egyaránt a forradalom iránti elkötelezettségüket, a forradalommal való azonosságukat tanúsítja. Rövid üzenetük is a forradalom iránti hűsége szólítja fel a mai nemzedékeket. Rácz Sándor arra ösztönzi a művészeket, hogy állítsanak örök emléket „a névtelen pesti srácoknak, akik a magyar szabadságot többre tartották életüknél”. Mint élő ’56-os örömmel üdvözlöl minden tiszta szándékot, mely „közelebb hozza és megérteti az utókorral az emberiség történetének legtisztább forradalmát”. Wittner Mária szavait a forradalom hőseinek meggyalázása és elpusztítása ma is keserű indulattal telíti. Felháborodott szomorúság tölti el amiatt is, hogy a forradalom elárulói kiárusítják a Hazát. Nagy Gáspár és Kiss Iván kötetében viszont az igazságtevés bizonyosságát látja, mert a rajzokat nézve és a verseket olvasva elevenen jelenik meg előtte a forradalom heroikus küzdelme, felfénylenek a múltból a feledhetetlen arcok, nevek, „akik soha nem mentek el, mert lelkünkbe gyökeresedve tovább éltették bennünk a szabadság zsarátját.”

Nagy Gáspár és Kiss Iván könyve egyszerre idézi meg történelmünk legnagyobb nehézségeit, a magyarság nemzeté emelkedését, a szabadságvágy forradalmi kifejezését, a megnyert szabadság örömét és mindennek a drasztikus eltiprását. Ezt a feloldhatatlan kettősséget a kötet katartikus felülemelkedéssel fejezi ki: sok-sok változatban tanúsítja, hogy azok, akik a szabadságért életüket áldozták, ma is élnek a nemzet emlékezetében:

Arcok
szemek
tekintetek

sorra nyílnak
mint az ablakok

barátaim
higgyétek el

ők mind élnek:
egy se halott!

Ezzel a tanúságtétellel indul Nagy Gáspár *Fénylő arcok és tükörképek* című verse, s ezt mutatja Kiss Iván rajzain az örömet sugárzó sok-sok arc. A költő kozmikus távlatba is állítja az egykori csodát. Ezekről az arcokról az egész Föld új dimenziókkal gazdagodik: „ilyenkor jobban világít / és gyorsabban forog!” Ez a hatalmas emberi tett örökre biztos pontot jelölt ki az időben, mindig életető forrás marad az az októberi keddi nap, amikor a nemzet szabadságvágya diadalmasan megnyilatkozott. Megjelenik a versben és a képeken a forradalom ifjúsága, amelyik az egész nép helyett cselekedett „romolhatatlan / fénylő arccal / szinte már időtlenül”. Nagy Gáspár verse érzékletesen idézi fel azt a szabadságmámort, amelyiknek hatása alatt az első vércseppeket nem sérülésként érzékelték a forradalmárok, hanem egy új vérszerződés tanúságtételének minősítették. Mintha a nép több évszázada készült volna erre a békés honfoglalásra úgy jelenik meg az új vérszerződésben a magyar nép szabadságvágya. Aztán tovább erősödik a versben és a képeken a magyarság történelmi képzetekhez kapcsolódó szabadságakarata, mely szakrális történelmi és kulturális motívumokkal jeleníti meg a forradalom történetét. „Népvándorlást / idéző mámor / zúdul át / a lapító csöndre / szoktatott utcákon / száll magasan / annyi megszentelt / árva dallam”. Ezek az árva dallamok a magyarság nemzeti énekei, a *Himnusz*, a *Szózat* és a *Nemzeti dal*.

A vers szakralizálja is ezt magyar történelemben oly ritka boldog pillanatot. Rajz és vers Petőfi megidézésével is összekapcsolja 1848-at és 1956-ot, a magyar történelem két kivételes pillanatát. Megjeleníti a forradalom eseményeit, a zászlókból kivágott címereket, a hulló vörös csillagokat. Körbejár a „a címerét vesztett zászló”. A felszabadultság játékos örömét fejezi ki az is, hogy a fiatalok kidugják fejüket „a kerek vászon-nyiladékon”.

Újra visszanyerik értelmüket a szavak, újra ember lesz az ember, magyar a magyar:

És mennyi régtől várt varázs-szó
szabadság igazság... béke
és a másik serpenyőben
önként... zsarnokság sötétje
aminek most már végre vége!

Vers és rajz egyaránt megjeleníti a gyönyörű lányokat és a „drága srácok”-at, a sugárzó arcú munkásokat, az értük szót emelő, mellettük kiálló „rég-új miniszterelnök”-öt. De az örömet ellenpontoszza a versben a tragédia jelzése és előjelzése: A gyönyörű lányt egy tankból lelőtték, a „szent süvölvény”-t pedig „(később mikor már felnőtt) / bitóra küldte az önkény!”

Az (*Utóirat*) már az októberi fényes napokat követő novemberi első vasárnapal kezdődő áruulás és tragédia drámai képe. Ezt ellenpontoszák a záró sorok, amelyek fél évszázad multán is a forradalom hőseit és mártírjait igazolják. Emellett azt a szándékot is szakrális hangvételben fogalmazzák meg, hogy a forradalom értékeit óvni és éltetni kell ma is és a jövőben is:

De az arcok velünk maradnak

de a szemek velünk maradnak
 az idő ezüst orsóján a képek
 visszahozott örök emlékek...
 Fényeskedjenek az időben: Ámen!

A *Fénylő arcok és tükörképek* a forradalom krónikája: a kivívott szabadság mámorító örömétől a leverettség követi az eseményeket. A kötet másik nagy kompozíciója, a hét részes *Október végi tiszta lángok* a forradalom vértanú hőseire emlékezés révén emeli föl időtlen és szakrális fénybe a forradalmat. Ez a kompozíció a rekviem hangjaival indul, az értünk elesett legjobbjainkat siratja, a „sortüzek gyalázta Magyarország”-ot idézi meg. A gyász értelmét rendkívüli dimenziókkal telíti a forradalom. Az, hogy „március idusa lángolt / egy letiport nemzet szívében”, hogy az egész világ csodálta a magyar forradalmárokat:

Mert elszoktak már
 az ilyen csodáktól:
 hogy Dávid ismét
 legyőzi Góliátot!

A sok-sok „vértanú-Dávid” sorsát Krisztus halálával vonja párhuzamba: „a megtörtetett test és a kiomló vér / misztériumát másolták le hányszor...”. De legyőzhetetlenségüket vallja, hiszen holtan is a szabadság értékéről és legyőzhetetlenségéről tanúskodtak. Holtan is erősebbek maradtak, mint gyilkosaik, mert holtan is a szabadságakarát jelképei. A *kyrie*, a könyörgés így válik Nagy Gáspár versében az igazi hősök melletti tanúságtétellé. A harmadik rész az országot sújtó végítéletszerű állapot, a *dies irae* bemutatása, a „brutális csönd” és a „szorgos hóhér-idő” felidézése a versben és a képeken egyaránt. A verskompozíció és a képsor visszafelé halad az időben. A halálra ítélték és a Nyugatra menekülők megidézése után eljutunk a forradalom kitöréséig, az első forradalmárokig, a szabadságért küzdő szent suhancokig.

Ezután a *sanctus*, a dicsőítő ének következik, az emberi szabadságakarát éneke. Az adott történelmi helyzetben annak az igazolása, hogy a halál több lehet az életnél, s „ezerszer szentebb a gyávaságnál”. Nagy Gáspár verse és Kiss Iván képei az emberi szabadság pótolhatatlan értékéről vallanak, az emberi szabadság örök értékét tanúsítják. Ezt az eltökéltséget erősítik föl a kompozíció utolsó részei. Fél évszázad múltán tesznek tanúságot amellet, hogy nem volt hiábavaló a hősi küzdelem. Könyvük valóban fénybe emeli azokat, akik életüket áldozták a nemzet szabadságáért és ezzel példát mutattak a nemesebb emberlét igényére. Azt sugallják, azt kérik, hogy a nemzet értse meg a hősök áldozatának értelmét, kövesse példájukat abban, hogy a szabadság igényét soha fel ne adja.

(Püski Kiadó, 2006)

Sárfelirat

Nagy Gáspár posztumusz kötete

Nagy Gáspár a váratlanul rátört halálos betegséggel küzdve szinte élete utolsó pillanatáig írt, mert közösségi felelőségtől áthatott személyisége még a közeli elmúlás biztos tudatában is segíteni akart az itt maradóknak. *Sárfelirat* címmel a Nap Kiadónál 2007 áprilisában megjelent posztumusz verseskötete méltó folytatása és lezárása életművének.

Két, szorosan összekapcsolódó fő tematikai vonulata van ennek a kötetnek. Az egyik a nemzet történelmi tudatának és önismeretének a gyógyítása és erősítése, a másik pedig a halállal szembenező költő számadása magáról az emberi létről.

Történelmi és közéleti motívumkörű verseinek középpontjában az 1956-os forradalom és nemzeti szabadságharc eszméinek és hőseinek méltó megidézése áll. De a nemzeti közösség sorsát óvó verseinek köre ennél sokkal tágabb, sok-sok értékváltozatot emel példává a közösségragasztó szándék.

Költészetében és esszéiben, prózai műveiben pályakezdése óta keresett „egy felismerhetetlenre pofozott őszi hónapot” és képviselte a „legtisztább forradalom” eszméit. Ez az erkölcsi eltökéltség írta meg vele rendszerváltó verseinek egész sorát. 2002-ben a Püski Kiadó „... *nem szabad feledNI ...!*” címmel, „*versek - 1956 láthatatlan emlékművének talapzatára*” alcímmel adta ki hetvenhat versét. Ez a kötet a „legtisztább forradalom” leggazdagabb és legbátrabb szembesítése a magyar irodalomban a forradalom eszméit meggyalázó diktatúrával, majd a „békebeli kannibálok” és a „magyar abszurd” mai világával.

Az árusokat, történelmi hazugságokat leleplező indulatát a forradalom tisztasága motiválta. Verseiben eszményi példaként élnek az áldozatok, a forradalom hősei.

A forradalom ötvenedik évfordulójára készülve azt tapasztalta, hogy a forradalom ötven év után sem nyerte el az őt megillető helyet a magyarság öntudatában és önismeretében. Ez a tény mély keserűséggel töltötte el, s arra ösztönözte, hogy művészetében méltó emléket állítson ezerkilencszázötvenhat hőseinek és megidézze a forradalom ma is kiteljesítésre váró eszméit.

A forradalomnak szentelt két nagy kompozícióját Kiss Iván rajzaival együtt külön kötetben is megjelentette a Püski Kiadó *1956 fénylő arcai* címmel. Ezek a versek szerves és központi részei a *Sárfelirat* kötet forradalmat idéző darabjainak.

Nagy Gáspárnak erkölcsi igénye volt az, hogy azok, akik a szabadságért életüket áldozták, örökre éljenek a nemzet emlékezetében. *Fénylő arcok és tükörképek* című verse azt tanúsítja, hogy a forradalom ifjúsága az egész nép helyett cselekedett „romolhatatlan / fénylő arccal / szinte már időtlenül”. Úgy jeleik meg ebben a verskompozícióban a forradalom, mintha a magyar nép több évszázada készült volna erre az új, igazi honfoglalásra, mely a rátörő gyilkos erőszak következtében új vérszerződéssé lett. A magyar nép visszafoghatatlan szabadságakarata jelenik meg ebben a versben. Nagy Gáspár szakrális történelmi és kulturális motívumokkal idézi meg a forradalom történetét. A vers (*Utóirat*)-a az októberi fényes napokat követő áruslás és tragédia bemutatása. Ezt ellenpontozzák a záró sorok, amelyek fél évszázad múltán is a forradalom hőseit és mártírjait igazolják:

De az arcok velünk maradnak
de a szemek velünk maradnak
az idő ezüst orsóján a képek
visszahozott örök emlékek...

Fényeskedjenek az időben: Ámen!

A kötet másik 1956-ot idéző kompozíciója - a gyászmise rendjét követő *Október végi tiszta lángok* - oratorikus emlékezés 1956 vértanú hőseire. Időtlen és szakrális fénybe emeli a forradalmat. Az értünk elesetteket siratja, a „sortüzek gyalázta Magyarország”-ot idézi meg. A forradalmat történelmi motívummal is igazolja: „március idusa lángolt / egy letiport nemzet szívében”. A sok-sok „vértanú-Dávid” sorsát Krisztus halálával vonja párhuzamba, ezáltal legyőzhetetlenségüket vallja. Holtan is a szabadság nélkülözhetetlen értékéről tanúskodnak. Fél évszázad múltán is azt igazolják, hogy nem volt hiábavaló a hősi küzdelem.

A forradalom ötvenedik évfordulója összetett számvetésre ösztönözte Nagy Gáspárt. Sok-sok olyan tragédiát, létsérelmet idézett föl verseiben, amelyek a forradalom meggyalázásával kapcsolatosak. Az *Októberi stációk - keserű töredékek* című versét barátja emlékének ajánlja, aki a forradalomban megsebesült és egész életét „lebénult hősként,

áldozatként” élte le. Úgy halt meg a félszázados évforduló előtt, hogy nem tapasztalhatta meg áldozatának értelmét. „Isten talán megkegyelmezett” neki, amikor elszólította, hiszen fél évszázad kevés volt a magyarságnak ahhoz, hogy a forradalom igazságát a nemzeti önismeret és öntudat alapjává tegye. Ehelyett kisajátítása és meggyalázása történik, ez ellen szól keserű indulattal Nagy Gáspár verse:

Akik ötven éven át
szóval és tettel,
sőt bűnös mulasztással is
éltették az *ellenforradalmat*,
most kaméleon-kockás
emelvényeken,
hitvány műtárgyak tövében
ne szónokoljanak,
ne tudják ők jobban,
hogy miről is szólt
az a szent tizenkét nap,
s miért haltak meg,
akik meghaltak...!

A szakrális és profán szavak ítéletes összekapcsolása nyomatékosítja a költő morális felháborodását. Nagy Gáspárban a rendszerváltozásban átélt csalódása ellenére mély bizodalom élt az iránt, hogy a történelem hosszú távon mégis igazolni fogja legtisztább forradalmunkat:

Talán még kell újabb ötven év...
akkorra már mindenki lelép
ezen és azon az oldalon...
s nem marad már más egyéb,
csak vegytisztán a forradalom!

A *Puskás Kelemenék* személyes emlékként idézi fel a forradalom eseményeit, a falu korábbi vezetőinek hitvány viselkedését, majd a forradalom leverése utáni napokat, amikor „pufajkás martalócok” álltak bosszút olyan embereken is, akik a forradalom idején sem engedték meg a népharag elszabadulását. Sokrétűen és életszerűen idézi fel az ellenforradalmároknak nevezett forradalmárok üldöztetését, megfélemlítését és a kaméleon-emberek viselkedését. Egész világszemléletét meghatározó élményeként azonban azoknak a pesti srácoknak a hősi történeteit őrizte meg, akik néhány napon át fegyvereikkel az orosz túlerőt is feltartóztatták. „Azóta is elrejthetetlenül / velem vannak ezek a fegyverek!” Ezzel a felkiáltójeles vallomással zárja a verset.

A *Szorzótabla-émlék egy hajdani osztatlan iskolából* pedig arra idéz egy felejthetetlen példát, hogy a forradalom leverése után milyen módokon őrizték a forradalom emlékét. A tanító a szorzótabla gyakorlását is a forradalom emlékének őrzésére használta felejthetetlen gesztusaival, amikor „a 8x7-hez / majd a / 7x8-hoz ért”. Arra figyelmeztette tanítványait, hogy ezt álmukban is tudniuk kell: „Vagyishogy / az *egyszeregyben* / nincsen pardon / aki ebben téved / megbukott örökre”. Szemléletes képet ad ez a vers arról, hogy a diktatúra éveiben az áttételes, utalásos beszéd volt az igazság kimondásának a módja.

A *Töredékek egy bizalmas nyomozás megégett jelentéseiből* pedig egy besúgóí jelentés töredékeiből áll, amelyek felismerhetően Jézus cselekedeteiről szólnak. A töredékek hangvétele büszkén dicsekvő, szókinccse és szemlélete mai. A besúgásra épített világ ironikus

leleplezései a töredékek. Az apokrif irat így válik az 1956-os forradalom eszméit üldöző diktatúra ítéletes rajzává.

A közéleti-politikai hazugságok, álnokságok sokféle változatát mutatják be a *Sárfelirat* versei. *Az álmom szándékai felől* címűben álmovízió a szarkasztikus leleplezés közege. Az „érdekeik derék foglyai” sündörögnek „a fortyogó kondérok / és fontosabb tribünök körül”. A *Visszavonuló sorok vár-árnyjátékok idején* pedig a megtévesztettségére, becsapottságára, kihasználtságára későn ráeszmélő eszközember monológja.

Nagy Gáspár versvilága leleplező erkölcsi ítélettel minősíti a pokolnak érzékelt világot, a „kaméleon-dús pillanatot, / majd büszkén vállalt árulást..., / és a besúgó hajlamú gének / országos megdicsőülését”. De sohasem adja föl a reményt, hanem arra mozgósítja a kultúra sok-sok értékét, hogy az erkölcsi romlással szembeszállva emberhez méltóbb életre segítsen egyént és közösséget egyaránt.

A Kívül a farsangi körökön Kemény Zsigmondtól vett idézettel kezdődik: „... és él kebelemben annyi függetlenségi vágy, /mely midőn kell, ha nem is felül, / de legalább kívül tud ragadni a pártok gözkörén”. Önvallomás ez az idézet is. Nagy Gáspár értékánusító eltökéltséggel és lelki függetlenséggel maradt kívül a farsangi körökön. Értékóvó és közösségragasztó szándékkal kutatta a történelmet, tűnődött a jelenkor fölöttébb ellentmondásos világán. *A Kihulló apokrif lapok Antall József naplójából* a rendszerváltozás első pillanatainak összetett, drámai bemutatása, a csalódások számbavétele is, hiszen az első szabadon választott miniszterelnök legszebb reménységét, a nemzet fölegyenesítését és szellemi összetartozás-tudatának megerősítését csúfolta meg a történelem. A hatalmi érdekszövetségekkel szemben tehetetlennek bizonyult a kultúrából táplálkozó eszmény. A vers zárata, az utolsó apokrif lap a halálból is a reményt csillantja föl: „talán szívükhöz érkeztem / mégis valahol...”

Az Éjjel a megváltó hó a diktatúra ellen mindig vakmerően küzdő költőtárs súlyos betegségének okát a mai közállapotok romlottságában nevezi meg:

a szenvedés gyökerét kereste
amikor azt mondta: a diktatúrát
a tiltásokat el lehetett ép lélekkel viselni
de ezt az elmúlt tizenöt évet...
az árulások csalódások hegyláncai alatt
össze lehet roskadni...

A vers zárata ráción túli reménységgel - a megváltó éjjeli havazással - ellenpontozza a megrázó tényeket. Ez az ellenpontozás nemcsak Nagy Gáspár személyiségéből táplálkozik, hanem a költőtárs, Csoóri Sándor életének és életművének mély ismeretéből és értéséből is.

A Sütő András halálára írt siratója (*Harmadik vers - sirató*) mély fájdalom megnyilatkozása, az elveszített barát művészi értékeinek katartikus fölemelése, egyetemes és örök értéké minősítése:

bíztató hangod többé nem vár
földi vigasz helyett

megannyi égi membrán
fényeddel ránk süt a csillagoltár

Ezek a versek mind-mind példák arra, hogy Nagy Gáspár a bajokból és veszteségekből is vigasztaló erőt közvetített számunkra.

De nemcsak a gyász, hanem az ünneplés alkalmait is erőforrássá emelte. Értéktanúsító, közösségragasztó szándékkal szólította meg versben sok-sok barátját és művésztársát. Ezek a „litániás dicsérő énekek” nem csak egy nagylelkű ember baráti vallomásai, hanem jelenkori történelmünk súlyos kritikai megítélései is, hiszen „dicsérő énekei” legtöbbször a kor politikai és társadalmi elvárásaival szemben cselekvő embereket szólítanak meg.

A szinte szakrális erkölcsi igényesség indította más versekben arra, hogy a tiszta és nemes emberi lét értelmére és kötelességére figyelmeztessen. Különösen az *Utókor* ciklus darabjaiban bírálja a felelőtlen „szájbögetés”-t, az erkölcsi rothadást, az önérdék gátlástalan érvényesítését, a „kánon-függő invalidusok rendjé”-t.

Nagy Gáspár egész költői világát mély transzcendens hit hatja át. Költői személyisége mindig abban a hitben szemlélte és ítélte meg a világot, hogy a halandó embernek az Úristen, a Rendező, az örökkévalóság színe előtt kell számot adnia tehetségéről és minden cselekedetéről. Költői világában ez a transzcendens bizonyosság rendíthetetlen, ma már szinte példátlan belső nyugalmat teremtett. Művészetének belső rendjében a végső igazságtevés bizonyosságként jelenik meg. Nem földi, hanem transzcendens igazságszolgáltatás ez, melyet a versvilág belső törvényei igazolnak és követelnek. Sok versében megnyilatkozott ez a bizonyosság, mely egyre fontosabb, egyre gazdagabb motívuma lett költészetének. Ezzel adott jellegzetes Nagy Gáspár-i dimenziót a József Attilát születésének centenáriumán megszólító két versének (*Te Istenre bízad, Félig vakon írt levél J. A.-nak*) és a *Kolozsvári triptichonnak* is.

Ez a szakrális bizonyosság és mérték indította őt a félelem nélküli igazmondásra és pontos megnevezésre történelmünk és közéletünk ügyeiben is. Transzcendens hit és közéleti cselekvés tehát egymás erőforrásai az ő költészetében.

Létfilozófiai érdeklődése egyre erősebb lett. A *Tudom, nagy nyári délután lesz* (1998) kötettől kezdve fölerősödött költészetében a végső számvetés igénye, fölerősödött a halál-motívum. Az *Ezredváltó, sűrű évek* (2003) című kötetében - három évvel végzetes betegségének kiderülése előtt - már megjelent a H-ciklus első három darabja. Nem sokkal később pedig tizenkét versre egészítette ki a ciklust. E ciklus első darabja a haláltudat megvallása. Ebben a „tudván tudom a sorsom” állapotban nem a kétségbeesés, hanem a sorssal való megbékélés hangján szól. Ezt a megbékélést azonban egy kis önironia színezi:

azóta csöndben járok-kelek
még mosolygok is olykor
ahogy mondták már
annyian előttem
sorsukkal megbékélt
kiszemelt (gyáva?) halandók:
minden nap ajándék...

A ciklus második darabja számvetés jellegű, minden, ami várna még a költői személyiségre, feltételes módba kerül a fogyó idő miatt. A harmadik vers önmegszólító dikciója a létből való visszafelé tartó utat mérlegeli, s a véghelyzetben is méltó magatartást tanúsít:

minden erőddel azon vagy
hogy majd egyenesen
(viszonylag) tisztán állj elébe

A ciklus negyedik darabja Nagy Gáspár német műfordítóját, „a magyar irodalom angyali szolgálóleányá”-t gyászolja, az ötödik pedig azt a színészt, aki a költő vers- és szívhanga volt „a *Félelmen túli tartományban*”, s aki szintén fiatalon halt meg. A ciklus hatodik darabjától

kezdve az tűnik fel, hogy a H-jelzés nem a halálra, hanem a hálókra vonatkozik. Félelmetes hálók, „baljóslatú jelek”. A lét félelemmel telítődik:

Sirály-sírások
kottahangja szálldos,
és szól szívünk
legbenső zugából,
ha tengerről fúj
az ördögtorkú szél

A hálók a hetedik darabban „lengnek, megfeszülnek / a tenger hatalmas / oltára előtt”. A vers azt sugallja, hogy áldozati oltár ez, a végítélet helye, hiszen a hálók valamit várnak belső köreikbe fogolynak. A nyolcadik vers létfilozófiai telítettséggel érzékelteti a hálók mibenlétét:

És szakadatlan lengnek,
ringnak a hálók:
sorsfonta, bogozta
drága kötelmek...
s lesznek majd
életünk talányos igéi:

Oldani, kötni,
bezárni, kinyitni!
Lám, a lét titkai
szívünkben
mindig ilyen
csodákra fülelnék.

... Szakadatlan lengnek,
ringnak a hálók:
Oldani? Kötni?
Bezárni? Kinyitni?
Szakadatlan... a hálók:
a drága kötelmek.

Ami először belső létparancs, az kérdőjeleket kap, elbizonytalanodik, de az ember vállalja a drága kötelmeket, amíg lehet. Mindez a létezés nagy színterén történik. Ez a három vers - a *H* (6), *H* (7), *H* (8) - felépítésével (mindegyik három-három rövid soros strófából áll, ismétléssel, motívumhálóval nyomatékosít) is különleges létélményt, létfilozófiát sugall. A mindennel szembenező, a létet csodaként és fenyegetettséggént egyaránt megélő költő alkotásai ezek. A létezés rejtett régióiba való behatolás példái. A lét csoda, benne a véges emberi sors tele van transzcendens talányossággal, de az ember mégis érzékeltetni és elfogadni képes a lét nagyobb törvényeit.

Megrendítő az, ahogyan Nagy Gáspár e ciklus verseiben szembenéz a halállal. A *H* (10) című verse a mindentől megválás folyamatát mutatja be, búcsúzás az élet szépségeitől, mindentől, ami fontos volt egykor. Olvasva ezt a megrendítő, nagy belső tartásról tanúskodó élet-levetkőzést, azt hihetnénk, hogy a nagybeteg költő írta a közeli halál biztos tudatában. Pedig 2004 nyarán jelent meg először ez a vers, s a ciklus összes darabja 2003-ban és 2004-ben keletkezett. Nagy Gáspár már ekkor szembenézett a halállal, a versben ki is mondja, hogy

az élettől „megválást gyakorol”-ja. Felkészíti magát mindenre. Elbúcsúzik a világtól. Valami azonban a minden földi dolgoktól való megválás után is fontos maradt neki:

és csak erre a semmiségre
maradt gondod
hogy átkelj átérj
oda ahová
kezdetből készülődtél

Üdvösségigénye szólal meg ezekben a záró sorokban. Az, hogy makulátlanul teljesítse emberi küldetését élete utolsó pillanatáig.

(2007)

Az írások eredeti megjelenési helye

- Az irodalom értelméről (*Hitel*, 2004. 4. sz. 28-34.)
- Az irodalom szerepe a nemzeti tudat alakításában (*Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2007. 3. sz. 41-50.)
- Horváth János Ady-képe (*Irodalomtörténet*, 2004. 1. sz. 283-298.)
- A Móricz-értelmezés új útjai (*Hitel*, 2004. 7. sz. 45-55.)
- Az Iszony és az önismeret (*A prózairó Németh László*. Szerk. Görömbei András. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 2005. 15-34.)
- A népi irodalom és öröksége („*De mi a népiesség...*” Kölcsey Füzetek XVI. Kölcsey Intézet, Budapest, 2005. 247-270.)
- Borbándi Gyula életművei (*Kortárs*, 2005. 1. sz. 84-92.)
- Advent a Hargitán – az álomkommandó idején (*Hitel*, 2007. 2. sz. 94-99.)
- A kisebbség nembelisége – Grezsa Ferenc írásai a határon túli magyarságról (*Tiszatáj*, 2008. 1. sz. 74-83.)
- A költő és a történelem – Kovács István (*Magyar Napló*, 2005. 8. sz. 6-12.)
- Azonosságtudat, nemzet, tudomány (Kézirat)
- Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat (*Korunk*, 2008. 1. sz.)
- Megkésett jegyzetek Kenyeres Zoltán Ady-könyvéről (*Kortárs*, 1999. 9. sz. 106-110.)
- A Németh László-recepció tanulságai (*Hitel*, 2005. 9. sz. 107-111.)
- Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei – Monostori Imre könyve (*Tiszatáj*, 2006. 2. sz. 869.)
- Eszmélet – In memoriam József Attila (*Hitel*, 2006. 1. sz. 120-123.)
- Dsida Jenő költészete – Láng Gusztáv könyve (Kézirat)
- Nagy László vonzaskörében – Jánosi Zoltán könyveiről (*Hitel*, 2005. 7. sz. 18-24.)
- Az önazonosság pecsétje – Pécsi Györgyi: Kányádi Sándor (*Hitel*, 2003. 8. sz. 125-128.)
- Elveszett utak – Csoóri Sándor esszéi (*Bárka*, 2004. 3. sz. 117-122.)
- Tizenhét kő a parton – Csoóri Sándor újabb esszékötete (*Tiszatáj*, 2007. 10. sz. 96-104.)
- Kihalt évszakok – Gál Sándor válogatott versei (*Hitel*, 2007. 11. sz. 103-106.)
- Tények és képzetek – Márkus Béla könyve (*Hitel*, 2005. 12. sz. 116-119.)
- Mai magyar regények – Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában – Olasz Sándor könyve (Kézirat)
- Túl a falon – az én ötvenhatom – Buda Ferenc könyve (*Hitel*, 2006. 10. sz. 177-179.)
- Októberi fogadalom – Ágh István könyve (*Hitel*, 2006. 10. sz. 179-182.)

Szavak a rengetegből – Nagy Gáspár esszéi (*Hitel*, 2004. 10. sz. 109-114.)

Közelebb az életemhez – Nagy Gáspár könyve (*Tiszatáj*, 2006. 4. sz. 93-99.)

1956 fénylő arcai – Nagy Gáspár versei – Kiss Iván rajzai (*Hitel*, 2006. 10. sz. 182-185.)

Sárfelirat – Nagy Gáspár posztumusz kötete (*Hitel*, 2007. 7. sz. 119-123.)

Tartalom

Azonosságtudat, nemzet, irodalom

Az irodalom értelméről
 Az irodalom szerepe a nemzeti tudat alakításában
 Horváth János Ady-képe
 A Móricz-értelmezés új útjai
 Az Iszony és az önismeret
 A népi irodalom és öröksége
 Borbándi Gyula életművei
 Advent a Hargitán - az Álomkommandó idején
 A kisebbség nembelisége (Grezsa Ferenc írásai a határon túli magyarságról)
 A költő és a történelem (Kovács Istvánról)
 Azonosságtudat, nemzet, tudomány
 Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat

Az önazonosság pecsétje

Megkésett jegyzetek Kenyeres Zoltán Ady-könyvéről
 A Németh László-recepció tanulságai
 Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei (Monostori Imre könyve)
 Esmélet (In memoriam József Attila)
 Dsida Jenő költészete (Láng Gusztáv könyve)
 Nagy László vonzaskörében (Jánosi Zoltán könyveiről)
 Az önazonosság pecsétje (Pécsi Györgyi: Kányádi Sándor)
 Elveszett utak (Csoóri Sándor esszéi)
 Tizenhét kő a parton (Csoóri Sándor újabb esszékötete)
 Kihalt évszakok (Gál Sándor válogatott versei)
 Tények és képzetek (Márkus Béla könyve)
 Mai magyar regények (Poétikai változatok fél évszázad regényirodalmában - Olasz Sándor könyve)
 Túl a falon - az én ötvenhatom (Buda Ferenc könyve)
 Októberi fogadalom (Ágh István könyve)
 Szavak a rengetegből (Nagy Gáspár esszéi)
 Közelebb az életemhez (Nagy Gáspár könyve)
 1956 fénylő arcai (Nagy Gáspár versei - Kiss Iván rajzai)
 Sáfelirat (Nagy Gáspár posztumusz kötete)

Az írások eredeti megjelenési helye